

Christen Democratische Verkenningen

Winter 2009

Voorbij de crisis

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: RAYMOND GRADUS EN JULES THEEUWES
De maatschappelijke onderneming

Voorbij de crisis

- 16 MARCEL TEN HOOVEN
De kunst van het loslaten
-

ESSAY I

- 30 LANS BOVENBERG & HERMAN WIJFFELS
Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen
-

NAAR EEN NIEUWE ECONOMISCHE ORDENING

- 52 THEO VAN DE KLUNDERT
Het moment voor hervormingen kan zó weer voorbij zijn
- 61 PAUL KALMA
Crisis dwingt christen- en sociaaldemocraten tot heroriëntatie
- 71 MARCEL HOOGENBOOM
De doe- het-zelfverzorgingsstaat gerieft de calculerende burger
- 80 PATRICK VAN SCHIE EN FRANS DE GRAAF
Waarlijk liberalisme dient waarlijk kapitalisme
- 90 JAAP VAN DUIJN
Ook na de crisis: minder groei, meer overheid
- 97 PIETER OMTZIGT
Economische modellen hebben schijnwerkelijkheid gecreëerd

- 101 PIET HEIN DONNER
De arbeidsmarkt straks: na werkloosheid dreigt tekort
- 107 JÜRGEN RÜTTGERS
Als iedereen het goed heeft, heb ik het ook goed
- 114 ONNO RUDING
Toekomst Europa vergt consensus Angelsaksisch en Rijnlands model
- 119 ESTER NAOMI PERQUIN • *Toespraak bij doorstart*

ESSAY II

- 122 JAN JACOB VAN DIJK, PIETER OMTZIGT & HEIN PIEPER
Bevrijd het middenveld van Vadertje Albedil

NAAR EEN NIEUWE MAATSCHAPPELIJKE ORDENING

- 132 MARCEL TEN HOOVEN
In gesprek met Paul van Geest en Herman Kaiser
Een katholiek visitekaartje voor de wereld
- 141 ERIK BORGMAN
Sociale kwesties als wegen naar de toekomst: het verheven belang van modderen
- 150 GOVERT BUIJS
Oude tradities bieden nieuw ABC voor het middenveld
- 167 HAMILCAR KNOPS & WIM VAN DE DONK
De overheid durft ons niet goed te vertrouwen
- 179 PIETER OOSTLANDER
Maatschappelijk ondernemen, een gat in de markt
- 189 FRANK ANKERSMIT
Over de maatschappelijke onderneming en andere monstrositeiten
- 196 MARIUS ERNSTING
Zalig geven en ontvangen
- 204 TSJALLING SWIERSTRA & EVELIEN TONKENS
Morele noden in wankelende tijden
- 212 ROEL KUIPER
Het moreel kapitaal is weggeorganiseerd

220 ROLF VAN DER WOUDE
De grote uitdaging: burgers weer bij de publieke zaak betrekken

229 JAN BAEKE • *Het vermoeden van een laatste woord*

231 GERT VAN DIJK De actualiteit van *Friedrich Raiffeisen*

BOEKEN

238 ERIC JANSE DE JONGE
Bespreking van Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan
Wolk 777. Over crisis, krimp en duurzaamheid

243 MICHIEL HERWEIJER
Bespreking van Andries Hoogerwerf
De donkere onderstroom. Extreem gedrag in politiek en samenleving

248 HERMAN VAN GUNSTEREN
Bespreking van Thijs Jansen, Gabriël van den Brink & Jos Kole
Beroepstrots. Een ongekende kracht

251 GEORGE HARINCK
Bespreking van Annemarie Houkes
Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)

BEZINNING

256 ERIK LINDNER *Acedia*

Ter introductie

WIE DE PLEIDOOIEN IN *Voorbij de crisis* op zich laat inwerken, valt op dat ze zich bijna zonder uitzondering laten lezen als een oproep om de grote politieke vragen over de inrichting van de samenleving en de maatschappelijke ordening weer serieus te nemen.

Precies in deze vragen ligt de kern van de politiek verscholen, zoals ook Aristoteles al wist. Aan het begin van zijn *Politica*, dat gaat over de aard van de politieke sfeer, beschrijft hij dat de staatsman zich bezig moet houden met wat Aristoteles de vormgeving van ‘het goede leven’ noemde. Deze taak dient scherp kwalitatief onderscheiden te worden van de verantwoordelijkheden van de directeur van een onderneming of van een gezins-

hoofd, die betrekking hebben op het dagelijks levensonderhoud en de reproductie en het behoud van het naakte leven zelf. Op paradoxale wijze

is door de crisis duidelijk geworden hoe gemakkelijk de politiek kan verworden tot een vorm van bestuur, berekening en economische bedrijfsvoering die de wezenlijke politieke vragen buiten beschouwing laat. Tekenend is wat Pieter Omtzigt in een korte bijdrage in deze CDV beschrijft. Hij laat zien dat economische modelberekeningen, die ten onrechte voor waar worden gehouden, niet alleen aan de basis hebben gestaan van de financiële crisis, maar ook een veel te grote invloed hebben gekregen in wat veelbetekend het politieke ‘bedrijf’ heet.

* * *

Ook andere bijdragen in de bundel kunnen worden beschouwd als een oproep om de echte politieke orderingsvragen, politieke oordeelsvorming en debat weer centraal te laten staan. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van

Erik Borgman. Hij onderscheidt door de crisis heen negen actuele sociale kwesties die zich niet zonder meer laten oplossen, maar wél om een antwoord vragen. Of zie het eerste essay uit de bundel, van de christen-

democraten Lans Bovenberg en Herman Wijffels, die stellen dat de crisis elementaire kortzichtigheden binnen de westerse cultuur blootlegt, maar tegelijkertijd kansen biedt deze te overwinnen.

* * *

De bijdragen van de liberalen Patrick van Schie en Frans de Graaf en de sociaaldemocraat Paul Kalma laten zich evenzeer lezen als politiek richtinggevend verhalen. Kalma spaart daarin de christen- noch de sociaaldemocratie. In het bieden van een eigen, ideologisch verhaal en een daarmee verbonden perspectief onderscheidt de ene partij zich van de andere. Het op orde houden van dat verhaal is voor elke politieke stroming van levensbelang. Dat geldt bovenal voor partijen die veel bestuurservaring hebben. In de bestuurspraktijk is het noodzakelijk om ter wille van het compromis concessies te doen aan het eigen ideaal. Dat brengt het risico van verwaarlozing van het eigen gedachtegoed met zich mee. Partijen die zich bewust zijn van dat risico moeten de denkkraft in de eigen gelederen benutten om de ideologie bij de tijd te houden – een van de bestaansredenen van cdv, hoewel zeker niet de enige. Swierstra en Tonkens bekritisieren in deze cdv de partijen waarop wij doelen. Zij laten volgens deze auteurs te weinig zien om populistisch het hoofd te kunnen bieden. Ook de bijdrage van Roel Kuiper, onder meer senator voor de ChristenUnie, illustreert de breed beleden noodzaak ons grondig op de fundamenten van onze economische en maatschappelijke orde te bezinnen en dat onderwerp van politiek debat te maken. Hij stelt in zijn bijdrage dat het morele kapitaal in de samenleving door een markt- en managementachtige denkwijze is weggeorganiseerd. Daarmee dreigt iets te verdwijnen wat essentieel is voor de kracht van samenleving.

* * *

De bijdragen zijn geordend in twee delen. In het eerste deel, *Naar een nieuwe economische ordening*, ligt de nadruk op een duiding van de economische crisis en op de vraag welke rol de overheid en de markt dienen te krijgen. In dit deel betoogt Jaap van Duijn dat we ook na de crisis onvermijdelijk met meer overheidsinvloed te maken krijgen, en beschrijft Marcel Hoogenboom de perverse moraal die de ‘doe-het-zelfverzorgingsstaat’ van tegenwoordig in het leven heeft geroepen.

* * *

In het tweede deel, *Naar een nieuwe maatschappelijke ordening*, wordt het debat gevoerd over het belang van het maatschappelijk middenveld, oftewel de *civil sphere*. Bijdragen van Erik Borgman, Govert Buijs, Wim van de Donk en Hamilcar Knops, Pieter Oostlander, Frank Ankersmit en Marius Ernsting vallen hieronder. Dit deel opent met een tweegesprek tussen Paul van Geest en Herman Kaiser over de actualiteit van de katholieke-sociale

leer. Daaraan vooraf gaat een richtinggevend essay van de CDA-Tweede Kamerleden Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt en Hein Pieper. Zij betogen dat de nieuwe sociale kwestie eruit bestaat dat de overheid zich als een Vadertje Albedil tegenover de samenleving opstelt. Daarom pleiten zij voor een ordening waarin de burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen, ook in financiële zin, voor de risico's die zij kunnen voorzien. In zo'n ordening is het maatschappelijk middenveld eigendom van de samenleving en niet van de staat.

In hetzelfde deel betoogt Govert Buijs dat maatschappelijke organisaties langzamerhand vergiftigd zijn geraakt. Nadat de markt of de overheid is binnengedrongen, vervreemden ze van hun eigenlijke taak en trachten ze morele armoede op te vangen met gedragscodes. Volgens Buijs biedt het erfgoed van eeuwen ons tien bronwoorden om het maatschappelijk middenveld nieuw leven in te blazen.

* * *

Kortom, in de voor u liggende *Christen Democratische Verkenningen* is volop ruimte voor het politieke debat over de gewenste inrichting van de samenleving. In het licht van de crisis is dit debat actueel en urgent. Tekenend daarvoor is ook dat bij wijze van uitzondering in deze CDV het actuele onderwerp van DWARS en het thematisch deel samenkomen. In DWARS vindt u een tweeluik over het nut en de noodzaak van de maatschappelijke onderneming, naar aanleiding van het wetsvoorstel hierover. Jules Theeuwes, wetenschappelijk directeur van de Stichting Economisch Onderzoek, vindt de maatschappelijke onderneming een 'economisch gedrocht', terwijl zij volgens Raymond Gradus, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, juist meer waardering verdient.

Deze wat dikker dan normaal uitgevallen winteruitgave van CDV verschijnt als tijdschrift en als boek. Dit is mede mogelijk gemaakt door de steun van onder meer het Dr. Abraham Kuyperfonds.

Jan Prij, redactiesecretaris *Christen Democratische Verkenningen*

De maatschappelijke onderneming [I]

Een economisch gedrocht

door *Jules Theeuwes*

De auteur is wetenschappelijk directeur bij SEO Economisch Onderzoek.

Er ligt een wetsvoorstel voor de Tweede Kamer voor de inrichting van een maatschappelijke onderneming. De maatschappelijke ondernemingsvorm is bedoeld voor instellingen die een maatschappelijke taak uitvoeren. Daarbij wordt in eerste instantie gedacht aan instellingen in het onderwijs, de zorg en bij huisvesting. Scholen, ziekenhuizen, zorginstellingen en woningcorporaties dus. Dat zijn vaak grote organisaties in termen van begroting en personeelsomvang. Maar elke instelling die een maatschappelijk belang behartigt en vindt dat de specifieke structuur van de maatschappelijke onderneming bij haar past kan deze adopteren. Gedacht wordt dan bijvoorbeeld, volgens de memorie van toelichting, aan beheersorganisaties voor het auteursrecht, goededoelenorganisaties, veerdiensten, instellingen voor jeugdbescherming en kansspelorganisaties. Hoewel ik mij nauwelijks kan voorstellen dat er een 'Holland Casino mo' komt, waarbij mo dan staat voor maatschappelijke onderneming.

De maatschappelijke onderneming heeft een bestuur en een raad van toezicht. Het bestuur bestuurt en de raad van toezicht benoemt het bestuur en houdt er toezicht op.

Tot zover weinig nieuws onder de zon. Wat de mo echter bijzonder maakt en waardoor het echt een maatschappelijke onderneming wordt en niet zomaar een gewone stichting of vereniging, zijn twee specifieke structurelementen: de belanghebbendenvertegenwoordiging en de winstbewijshouders. In die twee nieuwe elementen zitten ook de grootste zwakheden van deze nieuwe ondernemingsvorm.

* * *

Ouders hebben belangen bij de school van hun kinderen, patiënten bij het ziekenhuis. Het bedrijfsleven heeft een relatie met het beroepsonderwijs. Iedereen die een directe relatie heeft met de mo kan in de belanghebbendenvertegenwoordiging worden opgenomen. Wie zich niet vertegenwoordigt voelt, kan naar de rechter stappen om dat alsnog te regelen. Het gevaar dreigt dat een eindeloze rij van belanghebbenden zich kan laten vertegenwoordigen. Deze vertegenwoordiging kan dan vervolgens per maatschappelijke onderneming in een schier eindeloze variatie worden vormgegeven. De belanghebbenden hebben meestal ook nog een achterban – denk aan patiëntenverenigingen, verenigingen voor huurdersbelangen en werkgeversorganisaties. De belanghebbendenvertegenwoordigers kunnen een commissaris voordragen voor de raad van toezicht. Essentieel is dat van

het bestuur, naast besturen, ook verwacht wordt dat het de verschillende belangen ‘verzoent’. Dat lijkt me een heidense klus. De belanghebbendenvertegenwoordiging in de maatschappelijke organisatie roept de sfeer op van de jaren zestig, toen iedereen over alles kon meepraten en meebeslissen. De memorie van toelichting stelt dat de transactiekosten van een mo door deze nieuwe juridische vormgeving zullen verminderen. Op basis hiervan kun je de conclusie trekken dat verwacht wordt dat de dienstverlening in de sectoren onderwijs, zorg en huisvesting efficiënter zal verlopen. Ik verwacht het tegenovergestelde. De belanghebbendenvertegenwoordiging maakt van de maatschappelijke onderneming een polderonderneming, met alle slechte eigenschappen die daarbij horen: trage, stroperige beslissingen op basis van compromissen waar niemand echt gelukkig van wordt.

* * *

In schril contrast met de centrale rol die de belanghebbendenvertegenwoordiging krijgt toebedeeld, staat de ietwat ondergeschoven rol van de kapitaalverschaffers, eufemistisch ‘winstbewijshouders’ genoemd. De schrijvers van het wetsvoorstel worstelen met de vermenging van kapitaal en winst en maatschappelijk belang. Een onbegrijpelijke worsteling, want voor de realisatie van een maatschappelijk belang zijn financieringsmiddelen nodig en bij financiering hoort een normaal rendement en risico-opslag. Wat er over de kapitaalverschaffers in de memorie van toelichting staat, is dubbel. Men wil wel hun financiële middelen, maar hun ondertussen geen rechten geven in het bestuur en op een winstuitkering die daar in een gewone onderneming tegenover staan.

Private kapitaalverschaffers kunnen de koers van de maatschappelijke onderneming niet beslissend beïnvloeden. Houders

van winstbewijzen hebben recht op winst, maar het bestuur beslist over de winstuitkering. De winstbewijshouders kunnen een commissaris in de raad van toezicht voordragen. De memorie van toelichting geeft ruiterlijk toe dat hier een mogelijkheid wordt geboden die ‘wellicht minder interessant is voor grote institutionele beleggers; deze wensen doorgaans zeggenschap in de onderneming’. Waar op gemikt wordt zijn particuliere beleggers en beleggingsfondsen die niet geïnteresseerd zijn in rendement maar het maatschappelijk belang een warm hart toedragen. Financiële middelen zijn schaars, en ze worden verspild als ze worden ingezet op plekken waar ze geen normaal rendement opleveren – zoals bij de maatschappelijke onderneming.

* * *

De maatschappelijke onderneming is een economisch gedrocht. Ze wordt opgezadeld met een bestuursvorm waarin niet helder is wie bestuurt. Er wordt nonchalant omgegaan met de rol van de kapitaalverschaffers. Mijn angstbeeld is dat deze sectoren straks worden opgezadeld met een hybride ondernemingsvorm waarin iedereen het voor het zeggen heeft en het maatschappelijk belang niet efficiënt wordt gediend. Bovendien vrees ik dat het voornemen om een maatschappelijke ondernemingsvorm in te richten de weg afsnijdt naar privatisering in de toekomst. Het is mij bekend dat marktwerking politiek niet populair is in de huidige politieke constellatie, maar dat betekent niet dat dit in de toekomst niet weer anders kan worden. De sectoren waarvoor de mo is bedoeld, zijn bij uitstek sectoren waar al marktpartijen aan het werk zijn (onderwijs, gezondheidszorg en de woningmarkt) en waarvan ik eerder verwacht dat het private aandeel in de toekomst zal groeien. De maatschappelijke onderneming doorkruist die route.

De maatschappelijke onderneming [2]

Van grote waarde

door *Raymond Gradus*

Directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is goed dat Theeuwes het wetsvoorstel maatschappelijke onderneming aan een kritische reflectie onderwerpt, en op sommige punten legt hij de vinger op een zere plek. Jammer is dat zijn commentaar doorspekt is van het klassieke markt-staatdenken en dat hij daarmee de enorme kracht van maatschappelijke ondernemingen miskent. Eerst wil ik op de context ingaan. Vervolgens sta ik stil bij zijn twee specifieke punten: de belanghebbendenvertegenwoordiging en de kapitaaluitkering.

* * *

In mijn visie zijn maatschappelijke ondernemingen van grote waarde. In verpleeghuizen worden kwetsbare ouderen verzorgd en in scholen worden jongeren gevormd tot weerbare burgers. De relatie die mensen daar aangaan is meer dan een marktrelatie, omdat men bezig is met zichzelf overstijgende belangen. Volgens sommige economen kan in semipublieke sectoren worden volstaan met private, zuiver winstgerichte ondernemingen en zo vrij mogelijke markten. De uitkomst zou in deze redenering een efficiënte allocatie zijn.

Ook Theeuwes lijkt op die lijn te zitten met zijn pleidooi voor privatisering van het onderwijs, de gezondheidszorg en de woningmarkt. Hij miskent daarmee de grote

omvang van de Nederlandse non-profitsector, ook in internationaal perspectief. Ruim 840.000 mensen werken in een niet op winst gerichte private organisatie. Daarnaast weet dit soort organisaties heel veel vrijwilligers aan zich te binden: in de genoemde sector zijn 2,8 miljoen mensen gemiddeld 5,6 uur actief. De non-profitondernemingen komen voort uit particulier initiatief en ook vandaag de dag zijn we nog heel actief met bijvoorbeeld het oprichten van een vereniging voor palliatieve zorg en nieuwe schoolvormen. Dit tekent ook de diversiteit van onze samenleving.

De gebruikelijke structuur voor deze organisaties is een vereniging of stichting, maar in deze moderne tijd en mede als gevolg van door de overheid afgedwongen schaalvergroting blijkt deze vorm minder adequaat te zijn. Moeten we dan privatiseren, zoals Theeuwes bepleit? Privatiseren zou een enorme verschraling betekenen en leidt er bovendien toe dat de intrinsieke motivatie van werknemers en vrijwilligers wordt uitgehold.

Overigens zien we de laatste jaren dat de overheid haar grip op het maatschappelijk middenveld aan het verstevigen is. Als gevolg van incidenten met zorginstellingen, woningbouwcorporaties en onderwijsinstellingen worden de duimschroeven aangedraaid met verantwoordingseisen, nieuwe protocollen en stapeling van toezicht. Echter, zoals Van Doorn dat treffend in zijn postuum verschenen *Nederlandse*

democratie verwoordde, zal de overheid deze hooggespannen verwachtingen niet waarmaken en is de geschiedenis dan ook geplaveid met teleurstellingen. Als we recente crises zoals de boekhoudfraude bij Ahold of de vuurwerkcramp in Enschede de revue laten passeren, dan heeft dit geleid tot regels of een uitdijende bureaucratie, maar niet tot een oplossing van de problemen – om de simpele reden dat men voorbijgaat aan de wortel ervan, namelijk het falend gedrag van individuen. Mijn analyse is dat een overaccentuering van zowel de staat als de markt tot ongelukken leidt. Een goede samenwerking tussen beide, ingebed in het morele kader van de *civil society* is de enig werkbare uitweg. En juist die inbedding is gebaat bij het wetsvoorstel maatschappelijke onderneming. Dit wetsvoorstel zou overigens aan kracht winnen als de overheid op terreinen zoals de zorg, het onderwijs en woningbouwcorporaties, waar nu veel sectorspecifieke regels zijn, overgaat tot het schrappen of het stroomlijnen van regels.

* * *

Voor de maatschappelijke onderneming is het essentieel dat zij is ingebed in de gemeenschap van betrokkenen. Theeuwes stelt dat in het nieuwe wetsvoorstel ‘van het bestuur, naast besturen, ook verwacht wordt dat het de verschillende belangen “verzoent”’. Mijn stelling is dat de belangrijkste taak van een maatschappelijke onderneming juist het expliciteren van haar missie en dus de relatie met betrokkenen is. Dan wordt helder waartoe deze maatschappelijke onderneming op aarde is en kan zij de kracht uit de samenleving mobiliseren. Een goed bestuur zal daarom proberen de belangen zo veel mogelijk op één noemer te brengen. Beter is dan ook om van betrokkenenvertegenwoordiging uit te gaan, omdat er meer is dan het eigen

belang. Theeuwes is bevreesd dat belanghebbenden die niet vertegenwoordigd zijn via de rechter hun gelijk halen. In beginsel is het aan de organisatie om groepen van belanghebbenden aan te wijzen. De toetsing door de rechter dient marginaal te zijn. Het zou goed zijn als dit helder uit de wet blijkt. Men moet uitgaan van het vertrouwen in organisaties; de rechter is er alleen als *last resort*.

* * *

Theeuwes heeft gelijk als hij zegt dat de kapitaalverschaffers in het wetsvoorstel een minder centrale rol hebben dan de belanghebbendenvertegenwoordiging. Het wetsvoorstel gaat uit van de premisse dat het maatschappelijk belang vooropstaat en dat dit ook bij kapitaalverschaffers meespeelt. Dit betekent inderdaad dat zij niet, zoals bij een zuiver op winst georiënteerde onderneming, streven naar maximale winst. Uiteraard mogen zij wel een fatsoenlijk rendement krijgen, maar dat moet niet ten koste gaan van de maatschappelijke taak: goede zorg, goed onderwijs en fatsoenlijke huren voor minder draagkrachtigen. Dit is immers de essentie van die ondernemingen. De veronderstelling dat financiële middelen ‘verspild’ worden in een maatschappelijke onderneming miskent het grote maatschappelijk rendement van dit soort organisaties. Een belang dat nog steeds van waarde is voor veel geldverschaffers.

* * *

Mijn conclusie is dat het wetsvoorstel niet overbodig is, gezien het fundamenteel andere karakter van de maatschappelijke onderneming. Bovendien kan het expliciteren van de bevoegdheden van actoren en de missie de organisatie nieuw elan geven. Wel is het zinvol om na te gaan welke sectorspecifieke regelgeving overbodig is, zodat het primaat echt terug kan naar de samenleving.

Corporate ladder Bron: iStockphoto LP Calgary/Canada © Mark Evans

Voorbij de crisis

De kunst van het loslaten

Op zoek naar een nieuwe ordening na de crisis moet het politieke midden laten zien dat het 't verschil maakt. Anders dreigt het jachtveld open te liggen voor extreme politieke krachten. Slagen hun gematigde tegenpolen erin een nieuw, verbindend doel voor de samenleving te formuleren? Het streven naar een rechtvaardige sanering van de staatsschuld kan zo'n hoger doel zijn, mits het wordt verbonden met een perspectief op een medemenselijke samenleving die een open blik op de wereld heeft. Dat biedt de kans in het debat de ideeënarmoede en het destructieve karakter van het rauwe extremisme te ontmaskeren. De christendemocratie heeft in dat debat goede papieren, dankzij een politieke ideologie waarvan het mensbeeld op vertrouwen is gefundeerd.

door Marcel ten Hooven

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

IN HET JAAR DAT DE VRIJE WERELD HET twintigjarig jubileum viert van de val van de Muur, verkeert de economische orde die destijds voorgoed heette te triomferen in een ernstige crisis. Daaruit blijkt eens te meer de wijsheid om voorzichtig te zijn met het opeisen van het onbetwifelbare gelijk van wat mensenwerk is, zoals een economische orde. We spreken ook niet over zomaar een crisis. De inherente noodzaak van het kapitalisme om jaar in, jaar uit groei te genereren, overvraagt de wereld en haar hulpbronnen, met de voedsel-, energie- en klimaatcrisis als gevolg.

Aan de andere kant kennen we nog geen ander systeem dat beter is in het aanjagen van de menselijke vindingrijkheid en de efficiënte afstemming van vraag en aanbod, met behoud van de grootste mogelijke vrijheid. Alternatieven als het staatssocialisme zijn zowel voor mens als milieu van

een diepe treurnis gebleken. ‘De inherente ondeugd van kapitalisme is de ongelijke verdeling van zegeningen, de inherente deugd van socialisme is de gelijke verdeling van ellende’, zei Winston Churchill al.

Voor andere alternatieven, zoals de Noordwest-Europese sociale markt-economie of het Aziatische model, geldt dat zij tot de kern teruggebracht niets anders zijn dan varianten op het kapitalisme. Ziedaar het probleem

*Op de oude voet doorgaan is
geen reële optie, maar wat
dan wel?*

waar de wereld voor staat nu de noodzaak zich aandient te zoeken naar nieuwe vormen van ordening in antwoord op de meervoudige crisis. Vooralsnog geldt voor het kapitalisme wat Churchill in een andere, vaak aangehaalde oneliner

opmerkte over de democratie: ‘Democratie is de slechtste regeringsvorm, met uitzondering van alle andere die we hebben geprobeerd.’

Op de oude voet doorgaan is geen reële optie, althans voor wie de problemen serieus neemt. Maar wat dan wel? Het besef dat zich geen reël alternatief voor het kapitalisme aandient noopt tot bescheidenheid. Toch dwingt de crisis om, binnen de grenzen die dit besef trekt, een zienswijze te ontwikkelen op een ordening die enige zekerheid biedt over een leefbare toekomst. De vrije wereld heeft dat eerder gedaan, in reactie op de grote depressie van de jaren dertig en de ‘stagflatie’ van de jaren zeventig, en in beide gevallen was dat niet zonder succes. De inzet van deze editie van *Christen Democratische Verkenningen* is aan deze gedachtevorming een bijdrage te leveren, opdat het herstel van de crisis van nu ook een perspectief op een betere toekomst biedt.

De economische crisis staat niet op zichzelf, zo betogen ook Bovenberg en Wijffels in deze CDV. Volgens hen is zij een manifestatie van het fenomeen dat mensen hun grenzen onvoldoende erkennen, waarbij zij niet alleen doelen op financiële grenzen, maar ook op ecologische, verstandelijke en morele. Daarbij komt dat hoewel de mens al eeuwenlang kampt met tekorten, de klimaat-, voedsel- en energiecrises van nu zich op een mondiale schaal afspelen. Daarmee zijn het relatief nieuwe vraagstukken die om nieuwe antwoorden vragen, in tegenstelling tot de economische crisis, waarin beleidsmakers kunnen putten uit de lessen van het verleden. Bij de duurzaamheids crises is bovendien het draagvermogen van de planeet in het geding, anders dan bij de economische inzakking. Al eerder zei Herman Wijffels daarom dat de uitweg moet worden gevonden in een versnelde ecologisering van de economie, niet in een simpel herstel van hoe het was vóór de recessie.¹

Al met al moet de zoektocht naar een andere ordening een breder ter-

rein dan de economie bestrijken en tevens de sociale en maatschappelijke verhoudingen in ogenschouw nemen. Dat gebeurt in deze editie van CDV.

Het politieke belang van deze zoektocht is groot. Blijft een perspectief op betere tijden uit, dan kan dat het jachtveld openleggen voor extreme politieke krachten en ook de blik van Nederland naar binnen keren, ten koste van de tolerantie en de internationale oriëntatie van ons land. De verantwoordelijkheid om dat te voorkomen ligt in de eerste plaats bij het brede midden in de Nederlandse politiek, de politieke partijen die een zekere mate van stabiliteit in de democratie brengen dankzij hun bestuurlijke ervaring. Dat heeft deze partijen, het CDA niet in de laatste plaats, geoefend in de omgang met culturele, religieuze tegenstellingen en met verschillen in normen, waarden en omgangsvormen, waardoor ze als vanzelf naar een zekere gematigdheid neigen.

Met andere woorden, het politieke midden moet in zijn antwoord op de crisis laten zien dat het 't verschil maakt. De politiek, vaak verguisd als betekenisloos spel aan het Binnenhof, doet er wel degelijk toe, zeker in tijden van nood.

In de nasleep van de crisis, nu het gaat om de zoektocht naar een toekomstbestendige orde, moge het belang van de politiek blijken uit het feit dat de keuze voor de ene of de andere ordening óók een impliciete keuze is voor richtinggevende waarden. Het maakt nogal wat uit op grond van welk mensbeeld deze keuze wordt gemaakt. Is dat het beeld van het individu dat louter voor zichzelf, van moment tot moment leeft en permanent zijn eigenbelang in het oog houdt? Dat is de utilitaristische mensvisie die in het neoliberalisme is geklonken. De christendemocratie daarentegen heeft vanouds aandacht voor de veelheid van relaties die mensen onderhouden en voor de morele inhoud van die relaties. Behalve een individu, wiens waardigheid is verbonden met vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, is de mens een relationeel wezen, dat de zin van zijn bestaan ook aan anderen ontleent. Niemand leeft voor zichzelf, niemand sterft voor zichzelf, om met Paulus te spreken. Dat vergt een zeker vertrouwen over en weer dat niemand zich onverantwoordelijk gedraagt en ten koste van de vrijheid van de ander zijn eigen belang veiligstelt.

Op grond van deze relationele visie op de mens verzet de christendemocratie zich tegen de gedachte dat er een tegenstelling bestaat tussen individu en gemeenschap, recht en plicht, vrijheid en gebondenheid. Dat zijn niet zozeer tegenstellingen, als wel keerzijden van dezelfde verhoudingen. De een bestaat niet zonder de ander.² Dat is de rode draad in zowel de katholieke sociale leer, waarover Paul van Geest en Herman Kaiser in dit nummer spreken, als in het protestantse sociale denken, waarover Govert Buijs schrijft.

De christendemocratie heeft vanuit dat perspectief een andere zienswijze op het eigen belang. Om vooruit te komen, is het noodzakelijk door te zetten, jezelf voortdurend verder te ontwikkelen in vaardigheden en intellect, je behoeftes te temperen en je eigenbelang te bemiddelen met dat van anderen. Dat zijn deugden die floreren in een omgeving waarin mensen het vermogen moeten ontwikkelen om met anderen rekening te houden.

* * *

Met de val van de Muur werd het neoliberale economische denken, waarvoor de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher in de jaren daarvoor de weg hadden bereid, dominant in de wereld. Het neoliberalisme nam het stokje over van de keynesiaanse economische orde die in reactie op de grote depressie van de jaren dertig was gevestigd, het model van het 'getemde' kapitalisme, met een gemengde economie, een strategisch handelende overheid, regulering, institutionele inbedding van de financiële markten en collectieve arbeidsverhoudingen.³ De lessen van de jaren dertig zijn niet vergeefs geweest. Dat de kredietcrisis geen acute en diepe vraaguitval heeft veroorzaakt, zoals destijds gebeurde na de krach van 1929, is te danken aan het directe, diepgaande ingrijpen van overheden bij het uitbreken van de crisis. Zij reddden de systeembanken van de ondergang en voorkwamen zo dat de geldtransacties acuut stopten.

Dat neemt niet weg dat het keynesiaanse economische stelsel zelf al sinds de jaren zeventig aan rot leed door de 'stagflatie' die het in de hand bleek te werken, de combinatie van geldontwaarding en stagnatie. Het neoliberalisme dat sindsdien opkwam was daarop een reactie. Het recept was spiegelbeeldig aan dat van het 'getemde' kapitalisme. De overheid trok zich terug, gaf de financiële markten vrij en ontgliuisterde de economie met maatregelen als liberalisering, deregulering en privatisering.

'Nu is deze naïeve kapitalistische droom aan gruzelementen gevallen', aldus het kabinet-Balkenende, 'de droom waarin markten het als vanzelf altijd goed doen, overheden niets te bieden hebben en geld vooral moet rollen, maakt niet uit hoeveel, maakt niet uit waarnaartoe.'⁴ Herman Wijffels meent dat in de neoliberale orde het 'sociaal darwinisme' dominant is geworden, waardoor de notie dat de mens de schepping heeft te bewerken en te bewaren uit beeld raakt. Volgens hem dreigt het idee dat de ander er is om hem een poot uit te draaien tot de normale zeden te gaan behoren.⁵

De politiek is dus gedwongen zich opnieuw te oriënteren in het denken over de gewenste economische ordening na het keynesianisme en het neoliberalisme. De naschok van de kredietcrisis manifesteert zich in oplopende werkloosheid, dalende belastinginkomsten, lage dekkingsgraden

bij pensioenfondsen, een naar verwachting langdurig lager groeipeil en, bovenal, in steil stijgende staatsschulden. Het is bovendien nog de vraag in hoeverre het voorzichtige herstel dat zich lijkt af te tekenen zal standhouden op het moment dat de overheidsimpulsen zijn uitgewerkt.

Nederland staat de komende jaren voor een zware beproeving, met de opdracht na de crisis de tering naar de nering te zetten en de staatsschuld terug te brengen tot een beheersbare omvang. Voorlopige ramingen houden het erop dat de overheidsuitgaven met een vijfde moeten worden teruggedrongen, om te voorkomen dat volgende generaties de lasten van nu op hun schouders krijgen. Dat betekent onherroepelijk dat allerlei voorzieningen die thans voor burgers vanzelfsprekend zijn ter discussie komen te staan, óók op het terrein van basiszekerheden als wonen, zorg, onderwijs, werk, sociale zekerheid, arbeid.

Deze ‘kunst van het loslaten’ zal het nodige van de spankracht van de samenleving vergen en daarom een bron van spanningen kunnen zijn. Het noodgedwongen afscheid van oude zekerheden en vanzelfsprekendheden vraagt om politiek vakmanschap, om te voorkomen dat wantrouwen bezit neemt van de bevolking en antisysteempartijen hun kans grijpen.⁷ Dat vakmanschap houdt in dat de politiek eerlijk is en geen illusies wekt over een aanpassingsbeleid dat geen enkel offer vergt en kan volstaan met een simpel teruggrijpen op oude recepten. Tegelijkertijd mag van de politiek worden gevraagd dat zij de offers eerlijk verdeelt en ervoor waakt dat nieuwe tegenstellingen in de samenleving verder aanscherpen, zoals die tussen jong en oud, autochtoon en allochtoon, hoog- en laagopgeleid.

Met zo’n krachtproef kan het landsbestuur de burgers alleen aan zijn zijde houden als de samenleving op een stevige vertrouwensbasis rust. En daarop kunnen we niet gerust zijn, gezien het antwoord dat het Sociaal en Cultureel Planbureau steeds weer krijgt als het de burgers naar hun welbevinden vraagt: ‘Met mij gaat het goed, met de samenleving slecht.’ Des te groter is het probleem waarvoor de politiek staat als zij van mensen vraagt zich te oefenen in de ‘kunst van het loslaten’. Daar komt bij dat zij de burgers geen vertrouwd beeld kan schetsen van hoe de maatschappij eruit zal zien na de noodzakelijke aanpassingen. Dat zal niet een samenleving met de oude, vertrouwde verzorgingsstaat zijn, die financieel een loden last was en bovendien was vastgelopen in een systeem dat burgers onvrij en afhankelijk maakte. Een terugkeer naar een neoliberale volkshuishouding is evenmin een reëel alternatief. Moreel is dat onwenselijk gezien het eendimensionale, materialistische mensbeeld waarop het zich baseert, economisch is het onverantwoord gezien het risico op een nieuwe financiële crisis, met alle gevaren van dien voor een ineenstorting van de wereld-economie.

De politiek moet de burgers, die toch al onbehaaglijk zijn over de toestand van de samenleving, dus meevragen voor een tocht naar het onbekende, op zoek naar een ordening die nog niet bestaat en nog niet bestaan

Het geheim van hun aantrekkingskracht schuilt in hun illusoire beeld dat Nederland weer kan worden zoals het ooit was

heeft. Ter relativering zij gezegd dat dit dramatischer klinkt dan het in de beleving van de meeste mensen zal zijn. Het geheel van ordenende instituties als de rechtsstaat, de democratie, het maatschappelijk middenveld, de markt en de overheid zal immers niet drastisch van aanzien veranderen. Eerder dan in hun kerntaken zullen de verande-

ringen zich voordoen in hun onderlinge betrekkingen, de reikwijdte van hun handelen, hun verantwoordelijkheden.

In het noodzakelijke beroep op mensen om oude zekerheden en vanzelfsprekendheden desnoods los te laten, lijkt het politieke midden in het nadeel ten opzichte van flankpartijen, zowel ter linker- als ter rechterzijde, die inspelen op angst voor het onbekende. Het geheim van hun aantrekkingskracht schuilt in hun illusoire beeld dat Nederland weer kan worden zoals het ooit was. Al vóór de crisis was in de groeiende electorale steun voor de groepering van Wilders en de SP een trek naar de flanken zichtbaar. Bij de vlucht naar de rechterflank lijkt het vooral te gaan om het angstgevoel dat de ‘eigen’ cultuur en de nationale identiteit op het spel staan, door de komst van migranten met een andere culturele achtergrond en een ander geloof. Die angst speelt bij de vlucht naar de linkerkant ook mee, naast de vrees voor een neoliberale Europapolitiek die de verzorgingsstaat ontmantelt en buitenlanders in staat stelt de banen ‘in te pikken’.

Het beeld rijst van burgers die hun persoonlijk geluk van buitenaf bedreigd zien door krachten waarop zij geen greep hebben, de politiek voorop, en dat verhalen op partijen die zij, vanwege hun internationale oriëntatie en pro-Europese beleid, verantwoordelijk houden voor het ‘binnenhalen’ van deze bedreigingen. Het gevaar dat dreigt is dat het maatschappelijk onbehagen de vorm van ressentiment aanneemt, een wrok die zich tegen anderen keert of tegen de democratie en de rechtsstaat als zodanig. Beide vormen van ressentiment zijn al zichtbaar, in het ongenoegen dat zich richt tegen moslims of tegen ‘Haags gedoe’.

Het is geen toeval dat pvv en SP elkaar vinden in hun geharnaste verzet tegen de verhoging van de pensioenleeftijd tot 67. Beide appelleren daarmee aan het verlangen naar voorbije tijden, met een behaaglijke verzorgingsstaat en een arbeidsmarkt zonder immigranten. Maar zowel pro-

tectionistisch nationalisme als verzorgingsstaatconservatisme houdt een valse belofte van behoud van oude zekerheden in. Beide recepten vergen de opzegging van internationale rechtsstatelijke verdragen, een afscheid van het Europese engagement en van de internationale solidariteit, dan wel een terugkeer van een verzorgingsstaat die mensen niet emancipeerde maar juist afhankelijk maakte.

Een isolationistische en protectionistische politiek waarbij Nederland zich terugtrekt achter de dijken is dus niet realistisch. Zo'n politiek zou zowel de internationale rechtsordelijke beginselen als de institutionele structuur die het Westen na de oorlog vrede bracht, vormgegeven in organisaties als de NAVO en de EU, onder zware druk zetten. Ook de christendemocraat Ernst Hirsch Ballin, de minister van Justitie, pleitte in het najaar van 2009 voor een tolerant, pluralistisch, internationaal georiënteerd Nederland en voor een herwaardering van verscheidenheid.⁷ 'Culturele en religieuze verscheidenheid, gecombineerd met tolerantie, kan een ingrediënt zijn voor een duurzame, krachtige staat. Pluriformiteit zet aan tot dynamiek, competitie en innovatie en legt daarmee de basis voor voor-spoed', zei hij.

Al eerder constateerde Hirsch Ballin dat tolerantie, oftewel de erkenning van verschillen, onontbeerlijk is om een vruchtbaar klimaat te scheppen voor een allochtone middenklasse die haar talenten en vaardigheden voor Nederland kan aanwenden. Dat is geen overbodige luxe met het oog op de tekorten die zich binnen afzienbare tijd op de arbeidsmarkt zullen voordoen, als gevolg van de vergrijzing. Ook de WRR wijst op de negatieve economische gevolgen van 'afsluitgedrag' ten opzichte van de buitenwereld: 'De sfeer van onzekerheid in Nederland heeft navelstaarderij in de hand gewerkt en is niet bevorderlijk geweest voor een open, creatief klimaat waarin Nederlanders de wereld als een mogelijkheid zien en niet als een bedreiging.'⁸ Om dezelfde reden wijst werkgeversvoorman Niek Jan van Kesteren een kabinet met de groepering van Wilders af. Het 'antibuitenlandersbeleid van de PVV' is volgens hem schadelijk voor een open economie als de Nederlandse.

Ook staatssecretaris Timmermans (Europese Zaken) beschrijft de verscheidenheid in de samenleving als een bron van kracht: 'Geen mens is sterker dan hij die het zelfvertrouwen heeft om de wereld door andermans ogen te zien.'⁹ Uit een studie die Amy Chua, hoogleraar aan de Amerikaanse Yale Law School, verrichtte naar goed presterende naties, bleek tolerantie het geheim van dat succes te zijn. Uit de wederwaardigheden van de hypermachten uit de geschiedenis, vanaf het Achaemenidische rijk en het Romeinse Rijk in de oudheid, via de Republiek der Nederlanden in de Gouden Eeuw tot de VS nu, blijkt dat zij hun groei en bloei dankten aan

de aantrekkingskracht die zij uitoefenden op het intellectuele toptalent en de wetenschappelijke pioniers in de wereld. Deze voorhoede voelde zich in deze landen thuis dankzij de tolerantie die er voor hun etnische en cul-

Het gebrek aan realisme van de flankpartijen biedt dus kansen aan het politieke midden

turele eigenheid heerste. Steevast zette de neergang zich in vanaf het moment dat zo'n land de steven wendde naar een assimilatiepolitiek en een uitsluitingsbeleid jegens 'niet-assimileerbare groepen' omarmde.¹⁰

Het gebrek aan realisme van de flankpartijen biedt dus kansen aan het politieke midden, vanouds de stabiele factor in het Nederlandse bestel. Dat vergt van de partijen in het midden wel dat zij weten waar zij zelf staan en zich niet van de wijs laten brengen door electorale angst voor de partijen ter linker- en rechterzijde.

En waar staat het midden nu? Voor een succesvol beroep op de burgers om oude zekerheden en vanzelfsprekendheden los te laten, mocht dat noodzakelijk zijn, is het nodig dat de middenpartijen zich die vraag stellen en zich bezinnen op de actualiteit van hun gedachtegoed. Hoe steviger en doordachter hun verhaal, hoe meer overtuigingskracht zij tegenover de kiezers kunnen ontplooien. Wat betekent dat voor de christendemocratie?

Spraakmakende CDA'ers, onder wie Jan Peter Balkenende, Wim van de Donk en Piet Hein Donner, delen de analyse van Bovenberg en Wijffels dat mensen hun grenzen onvoldoende erkennen en respecteren. De crisis, zowel de economische als de ecologische, heeft dat zichtbaar gemaakt. De economische crisis, door Marc Chavannes getypeerd als het falen van het 'egokapitalisme',¹¹ is aangejaagd doordat banken in hun winstbejag al te riskante leningen verstrekten en consumenten krediet op krediet namen om hun materiële verlangens direct te bevredigen, ook als dat hun draagkracht te boven ging. En de ecologische crisis is ontstaan doordat mensen meer van de aarde vragen dan zij kan geven.

In de christendemocratische visie geldt daarom dat wie profiteert van vrijheid, ook de verantwoordelijkheid heeft daar zorgvuldig mee om te gaan. 'Deze tijd vraagt om een nieuwe invulling en borging van wat een gerechte samenleving is. Vrijheid is daarvoor niet genoeg. Het vergt een duurzaam en verantwoord gebruik van mogelijkheden', zei Donner.¹² Balkenende betoogt dat de gewenste economische ordening berust op principes als verantwoordelijkheid en integriteit, meer dan op praktische afspraken.¹³ 'Deze crisis biedt de ruimte om ethische afwegingen en overwegingen weer een plek te geven', zei hij.

Wim van de Donk meent dat duurzame vrijheid is gediend met verant-

woordelijkheid en zelfbeheersing. Hij wijst erop dat het blinde geloof in de markt de noodzaak veronachtzaamt van corrigerende instituties die waarden als zelfbeheersing belichamen. Het Rijnlandse model, waarin de onderneming wordt beschouwd als een organisch samenwerkingsverband van kapitaal en arbeid, voorziet volgens hem in zulke instituties, zoals overlegorganen van werkgevers en werknemers.¹⁴ Van de Donk: ‘In het Rijnlandse model is op het terrein van de sociale economie de idee geïncorporeerd dat vrijheid wordt begrensd door verantwoordelijkheid.’¹⁵ Ook in haar mensbeeld verbindt de christendemocratie verantwoordelijkheid met vrijheid. Dat verwijst naar rechten maar óók naar plichten jegens de medemens. De mens gaat niet geheel in zichzelf op, maar heeft deel aan vele gemeenschappen, zoals het gezin, de school, de werkkring, het vrijwilligerswerk en velerlei verenigingen. Dat zijn de leerscholen voor burgerschap, oftewel de verantwoordelijkheid die de mens als burger jegens anderen heeft. In contacten met anderen ervaart hij de noodzaak van solidariteit, oriënteert hij zich op belangen die hemzelf overstijgen en ontwikkelt hij vaardigheden om met anderen samen te werken. Christendemocraten hechten daarom belang aan het goed functioneren van maatschappelijke verbanden, vanuit de gedachte dat burgers daarin het best tot hun recht komen. Dat is de leidende idee in de ideologie van de christendemocratie.

Maar dan moet dat middenveld wel op orde zijn. Hoe is het daarmee gesteld? Sommige organisaties zijn niet meer dan oude, lege staketsels, desnoods met overheidssteun overeind gehouden, die pretenderen te spreken namens een eensgezinde achterban, hoewel deze allang aan sociale fragmentatie ten offer is gevallen. Ook mogen delen van het middenveld als semioverheid worden bestempeld, verweven als zij zijn met de overheid, zowel organisatorisch als financieel. Dat is de erfenis van de periode waarin de overheid, hand in hand met het particulier initiatief, de verzorgingsstaat uitbouwde tot een bouwwerk waarin zij zich aansprakelijk stelde voor een reeks sociale rechten. Met andere woorden, het middenveld bevindt zich niet meer in het midden, sinds het de staat is ingezogen.

Dat is de reden waarom in deze editie van CDV uitgebreid bij de staat van het middenveld wordt stilgestaan, aan de hand van een essay van de Kamerleden Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt en Hein Pieper. Het CDA kan kracht winnen in zijn politieke concurrentiestrijd met de flanken als het zijn eigen gedachtegoed over de *civil society* op orde brengt. Niet alles wat ‘middenveld’ heet is dáárom goed en bij voorbaat verzekerd van steun van de christendemocraten. Onder de valse vlag van middenveld zijn op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven, zoals in de sfeer van het wonen en de zorg, commerciële marktpartijen of semistaatsorganen actief – zonder meer nuttige organisaties maar allesbehalve leerscholen voor burger-

schap. Het CDA, luidt ook de boodschap van Van Dijk, Omtzigt en Pieper, moet dat onderscheid scherper markeren, om zo nieuwe diepte te geven aan het ideële denken over de rol van het middenveld in het maatschappelijk activeren van mensen.

Meer ideologische stevigheid kan de christendemocraten krachtiger wapenen tegenover de flanken. Dat dient het verderstreckende belang van het behoud van een krachtig midden in de Nederlandse politiek.

Dat belang kan ook worden bevorderd als de partijen die de Nederlandse bestuurstraditie vertegenwoordigen, erin slagen een nieuw, verbindend doel voor de samenleving te formuleren. Ernst Hirsch Ballin schreef het maatschappelijk ongenoegen eerder toe aan het gebrek aan identificatie van de Nederlanders met een op de toekomst gericht, gezamenlijk project dat de moeite waard is om na te streven. Een project dat we met z'n allen kunnen associëren met Nederland in Europa, Nederland in de wereld en Nederland in de eenentwintigste eeuw. 'De vooruitgang heeft nu geen verbindend effect', zei hij. 'De mensen missen een hoger doel.'¹⁶

Hij is niet de enige die deze analyse maakt. Een veelomvattend, lastig project kan als een kristallisatiepunt in de politiek werken, waarbij de bokken van de schapen worden gescheiden.¹⁷ De Nederlandse politieke geschiedenis kent meer van die kristallisatiemomenten, zoals de sociale kwestie rond 1900, de wederopbouw na de oorlog en het economisch herstelbeleid na de oliecrises van de jaren zeventig. In al die gevallen neigden de Nederlanders naar redelijkheid en niet naar extremisme. Ten tijde van de sociale kwestie legden de confessionele partijen dankzij hun gestage groei de basis voor hun 'Coalitie', de dominante factor in de Nederlandse politiek in het interbellum. In de wederopbouwjaren domineerden de gematigde krachten van de rooms-rode coalitie van de 'wethouder van Nederland', Willem Drees. In de jaren tachtig kreeg de christendemocraat Ruud Lubbers de dank van de kiezers voor zijn herstelbeleid. Hij bewees daarmee het bestaansrecht van het net gevormde CDA en dwong de PvdA terug te komen van haar polarisatiestrategie, waarmee de sociaaldemocraten destijds beoogden het midden te vermalen en een tweedeling tussen links en rechts te forceren.

Thans kan het streven naar een doeltreffende, maar rechtvaardige sanering van de staatsschuld zo'n hoger doel zijn dat identificatie van de Nederlanders met de toekomst mogelijk maakt, mits het wordt verbonden met een perspectief op een samenleving die wordt gekenmerkt door medemenselijkheid, tolerantie en een open blik op de wereld. Dat biedt de gematigde krachten de kans in het politieke debat de ideeënarmoede en het destructieve karakter van het rauwe extremisme te ontmaskeren.

De christendemocratie, geworteld in de christelijke traditie van hoop,

heeft in dat debat goede papieren, dankzij een politieke ideologie waarvan het mensbeeld op vertrouwen is gefundeerd. Dat is geen naïef vertrouwen dat tot niets verplicht. Het veronderstelt een tweezijdige, wederkerige rela-

Vertrouwen veronderstelt een tweezijdige, wederkerige relatie, waarin niemand ten koste van de ander zijn eigen belang veiligstelt

tie, waarin vertrouwen over en weer bestaat dat niemand zich onverantwoordelijk gedraagt en ten koste van de ander zijn eigen belang veiligstelt. Het uitgangspunt is de betrouwbaarheid van de ander, vooropgesteld dat hij zich houdt aan wat is afgesproken. Op die manier schept vertrouwen de ruimte die nodig is om verantwoordelijkheid

te kunnen dragen en kan het een einde maken aan de overregulering die als vanzelf met georganiseerd wantrouwen meekomt. Daarmee is vertrouwen geen ‘vrijheid, blijheid’. Wie het vertrouwen beschaamt moet daarop kunnen worden aangesproken, of desnoods met een sanctie getroffen.

Onder deze voorwaarden vertrouwt de christendemocratie op de kracht van mensen en hun onderlinge verbanden om de schokken in hun bestaan op te vangen. Mensen staan daarin niet alleen. Onontbeerlijk is een goed functionerende maatschappelijk omgeving. De organisaties van de burgers zelf, oftewel het maatschappelijke middenveld, behoren tot deze omgeving, maar ook de instituties van democratie en rechtsstaat. Mede daarom is in deze inleidende beschouwing over het thema van de wintereditie van CDV een breder perspectief gekozen. Er staat nogal wat op het spel, in de nasleep van de crisis.

Noten

- 1 Uit een ongepubliceerde voordracht van Herman Wijffels voor het Christelijk Sociaal Congres van 27 augustus 2009.
- 2 Zie Piet Hein Donner, ‘Een kat in een vreemd pakhuis?’ Voordracht op het symposium ‘Christenen in de politiek’, georganiseerd door het Wetenschappelijke Instituut voor het CDA en de Vrije Universiteit, 6 mei 2009.
- 3 Zie ook Anton Hemerijck, ‘The institutional legacy of the crisis of global capitalism’, in: Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and insti-*

tutional choice (pp. 13-52). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.

- 4 http://www.minfin.nl/Organisatie/Minister_Bos/In_de_Tweede_Kamer/Aanbiedingsspeeches/Prinsjesdag_2009.
- 5 Zie noot 1.
- 6 De hoogleraar parlementaire geschiedenis Joop van den Berg roept op tot meer ‘waakzaamheid’ voor de opkomst van antisysteempartijen: ‘Temeer (...) nu (de vaderlandse democratie) lijdt onder een buitengewoon slonzige omgang met de instituties van de natie: het zichzelf door publicitair stuntwerk mutilerende parlement, dat bovendien zijn gezag ernstig overschat; de onbeheerste

- kritiek op justitie en rechterlijke macht; het kleinburgerlijke en benepen afgeven op de kosten van het Koninklijk Huis. Allemaal instituties die geenszins boven kritiek verheven zijn, maar tegelijk zo kwetsbaar dat wij er maar beter een beetje zuinig op kunnen zijn.' Joop van den Berg, 'Koortsige democratie', column op www.parlement.com, 23 oktober 2009.
- 7 'Artikel 1 in drievoud. Eerste Gelijke Behandelingslezing minister Hirsch Ballin.' Rede van minister Hirsch Ballin bij de viering van het vijftienjarig bestaan van de Commissie Gelijke Behandeling (cgb), 10 november 2009. <http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief-2009/9110artikel-1-in-drievoud-eerste-gelijke-behandelingslezing-minister-hirsch-ballin.aspx?cp=34&cs=3151>.
- 8 Malou van Hintum en Marcel ten Hooven, 'Eerherstel van de polder', *Vrij Nederland* 68 (2007), nr. 7 (17 februari), pp. 14-15, 17-18.
- 9 www.minbuza.nl/nl/Actueel/Toespraken_bewindslieden/2009/11/Toespraak_staatssecretaris_Timmermans_naar_aanleiding_van_TEDx_Amsterdam.
- 10 Amy Chua, *Wereldrijk voor een dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009, pp. 24-25 en 388-389.
- 11 Marc Chavannes, 'Weg met het ego-kapitalisme', in: *NRC Handelsblad*, 30 december 2008.
- 12 Rede van Piet Hein Donner bij de netwerkbijeenkomst van de Stichting Christelijk Sociaal Congres op 28 augustus 2008 in Doorn.
- 13 Jan Peter Balkenende, 'Sterker uit de crisis met Rijndeltamodel', *NRC Handelsblad*, 19 mei 2009. Zie ook Jan Peter Balkenende, 'De christelijk-sociale beweging op een keerpunt', *Christen Democratische Verkenningen* (1999), nr. 2, pp. 12-25.
- 14 Zie daarover onder meer Raymond Gradus, 'Zorgen voor een markt met iets meer moraal', *Christen Democratische Verkenningen* (1999), nr. 2, pp. 34-42.
- 15 Marcel ten Hooven, 'De oude codes doorbroken. In gesprek met Wim van de Donk & Paul Schnabel', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De kracht van zelfbeheersing* (cdv Winter 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 132-141.
- 16 Marcel ten Hooven en Jan Prij, 'Tegen de valse tegenstellingen. In gesprek met Ernst Hirsch Ballin', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Benauwd in het midden* (cdv Zomer 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 96-102.
- 17 Zie ook Hans Goslinga, 'Het politieke midden komt terug', *Trouw*, 17 september 2009.

Essay I

Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen

De economische crisis is een symptoom van een dieper liggende, culturele crisis die blootlegt dat mensen hun grenzen te buiten gaan, in financiële maar ook in morele zin. Een duiding van de crisis op basis van dit inzicht kan hoop bieden op het overwinnen van de angst voor de toekomst. Enkele principes kunnen daarbij behulpzaam zijn. Herwaardeer het rentmeesterschap, koester de deugdzzaamheid, stel grenzen aan specialisatie, middel het eigen belang met dat van anderen.

door *Lans Bovenberg & Herman Wijffels*

Lans Bovenberg is hoogleraar economie aan de Universiteit van Tilburg en wetenschappelijk directeur van het onderzoeksinstituut Netspar. Herman Wijffels is oud-voorzitter SER, voormalig topman van Rabobank en momenteel covoorzitter van Worldconnectors.

DE CRISIS OP VERSCHILLENDE NIVEAUS

De economische crisis is op verschillende niveaus te analyseren. Aan de oppervlakte zien we een financieel systeem dat in elkaar gezakt is en door kapitaalinjecties weer op de been wordt geholpen. Overheden proberen daarnaast de vraag te restaureren door geld in de economie te pompen.

Op een dieper niveau zien we een ecologische crisis en een toenemende schaarste aan grondstoffen. De overbelasting van onze planeet heeft mede bijgedragen aan de crisis. De prijzen voor olie en andere grondstoffen zijn in de aanloop tot de crisis sterk gestegen. Ondanks de hogere prijzen handhaafden consumenten – in het bijzonder in de VS – hun levensstandaard door simpelweg meer te gaan lenen, mede ook omdat ze daartoe verleid werden door banken. Het onvermogen van met name de grootste economie

ter wereld om zich aan te passen aan de schaarste aan energie en grondstoffen vergrootte de macro-economische onevenwichtigheden. En dat leidde uiteindelijk mede tot de financiële crisis.

Op het meest fundamentele, derde, niveau beleven we een crisis van de westerse cultuur; van onze manier van denken, van onze manier van consumeren en produceren. Dit is niet alleen de crisis van *Wall Street*, maar ook die van *Main Street*. Om hier sterker uit te komen, zullen we dan ook niet alleen naar de markt of de overheid moeten kijken, maar ook – en vooral – naar onszelf – op individueel niveau, op het mesoniveau van collectiviteiten zoals bedrijven, sectoren en het maatschappelijke middenveld, en op het macroniveau van de samenleving als geheel. Op elk niveau gelden dezelfde vragen: vanuit welke veronderstellingen opereren we? Wat zijn onze diepere waarden? Waartoe zijn we op aarde?

De crisis als kans voor maatschappelijke vernieuwing

Deze bijdrage analyseert de crisis als een culturele crisis. We zien de crisis als een leermoment – als een tweesprong waarop we de kans krijgen de weg van sociale en ecologische vernieuwing in te slaan. In de ontwikkeling van elke samenleving dienen zich periodiek momenten aan van bezinning en heroriëntatie; van bekering, zo men wil. In de dood van de crisis vinden we het zaad voor nieuw leven. Een nieuwe fase in de maatschappelijke ontwikkeling vereist dat we afscheid durven nemen van oude denkpatronen en manieren van werken. Het ontstaan van nieuwe inzichten, kennis en technologie schept de mogelijkheid om beter en efficiënter in onze behoeften te voorzien. Het gaat om *creative destruction*.

Dit is een tijd voor verandering, voor sociale en ecologische vernieuwing, gebaseerd op hoop op een gezondere samenleving. Deze boodschap

*Laten we hoop en nieuw
perspectief bieden in plaats
van angst voor de toekomst te
cultiveren*

van *change* en *hope* klinkt na de historische verkiezingsoverwinning van Obama bekend in de oren. Laten we hoop en nieuw perspectief bieden in plaats van angst voor de toekomst te cultiveren. Want alleen dan zullen we oude verworvenheden durven op te geven om vervol-

gens een nieuwe weg in te slaan en zo uiteindelijk veel te kunnen winnen.

In dit artikel beginnen we met het stellen van de diagnose. Vervolgens identificeren we een aantal principes die de samenleving kunnen helpen om vitaler uit de crisis te komen. Daarna bespreken we hoe we deze principes concreet kunnen toepassen. Het gaat daarbij om het bieden van een hoopvol perspectief dat verder reikt dan het hier en nu. De concluderende

paragraaf bespreekt de gevolgen van onze analyse voor de rol van de overheid, de markt en het maatschappelijke middenveld.

DIAGNOSE: ZEGENINGEN EN BEPERKINGEN VAN DE VERLICHTING

De Verlichting heeft de samenleving veel zegeningen gebracht. Maar sommige waarden die de Verlichting heeft voortgebracht hebben in de loop der tijd uitwerkingen gekregen die tot onbalans, scheefgroei en perversie in de westerse cultuur hebben geleid. Onze samenleving heeft in de huidige fase van haar ontwikkeling meer nodig dan alleen de waarden van de Verlichting om gezond en vitaal te blijven. We lichten onze visie toe aan de hand van het gedachtegoed van een supertrio dat uit de Verlichting is voortgekomen: Descartes, Newton en Darwin. Onze bespreking en interpretatie van zowel dat gedachtegoed als de verdere ontwikkeling daarvan gaat met grote stappen. In het kader van dit artikel kunnen we geen recht doen aan de rijkdom van de bijdragen van dit trio. Feit is dat deze denkers grote invloed hebben uitgeoefend op zowel de wetenschap als de cultuur.

Descartes: de ratio en de ego-economie

Descartes benadrukte het belang van de rede: 'Ik denk dus ik besta.' De nadruk op de ratio heeft veel maatschappelijke vooruitgang gegenereerd. Het bracht bevrijding aan mensen die gevangen werden gehouden in de mythische cultuur van de Middeleeuwen. De kracht van de rede blijkt onder andere uit de vele technologische innovaties die de mens sinds de Verlichting heeft voortgebracht.

Maar het centraal stellen van de rede resulteert later ook in scheefgroei. De mens wordt hoogmoedig. Hij gaat zich als denkend wezen boven de natuur plaatsen, er ontstaat een sterk antropocentrische levenshouding. Ecologische grenzen en de beperkingen van de aarde worden onvoldoende in acht genomen. Aantasting van natuurlijke hulpbronnen en het milieu en een toenemende schaarste aan grondstoffen zijn de gevolgen.

Naast de grenzen van de aarde worden ook de grenzen en beperkingen van het menselijke intellect geleidelijk uit het oog verloren. Het verstand is immers beperkt. De rede alleen kan geen antwoord geven op de diepere levensvragen: waarom ben ik op aarde? Wie ben ik? Het intellect redt het niet zonder passie, bezieling en inspiratie en zonder diepere waarden die voortkomen uit geestelijke openbaringen. Door het verstand centraal te stellen, verliest de westerse mens de geestelijke dimensies van het leven steeds meer uit het oog. De wereld wordt plat. Technologische vooruitgang gaat niet gepaard met morele en spirituele groei.

Iets dergelijks geldt ook voor de politiek. Montesquieu verankerde de

democratie met de *trias politica* van de uitvoerende, wetgevende en rechtspreekende machten. Deze balans tussen verschillende machten heeft veel zegen gebracht. Maar ook de representatieve democratie kan uiteindelijk niet zonder langetermijnwaarden en spiritualiteit. Zonder geestelijke input dreigen economie, politiek en cultuur omlaag getrokken te worden door de zwaartekracht van kortetermijnwinst, de korte electorale cyclus, korte soundbites en vluchtige verpozing.

Al deze ontwikkelingen dreigen uit te monden in een ego-economie waarin hoogmoedige mensen alleen voor zichzelf leven. De mens gaat zichzelf steeds meer zien als het enige doel van het bestaan, in plaats van dienstbaar te willen zijn aan een groter geheel en een grotere gemeenschap. Het individuele geluk wordt losgekoppeld van het welzijn van de ander en van de schepping. De mens zoekt zijn geluk steeds meer alleen in zichzelf in plaats van ook buiten zichzelf.

Er ontstaat een antropologisch wereldbeeld waarin de mens zichzelf tot wet is. De mens verliest het relationele aspect van het bestaan steeds verder uit het oog. Daardoor komen de relaties en verbindingen met de natuur, de ander en de Ander onder druk. Als de mens alleen voor zichzelf leeft, verliest het aardse bestaan aan waarde. Het blikveld wordt beperkt tot de zichtbare, materiële wereld van het hier en nu. We zonderen ons af van de spirituele (geloofs)tradities van voorgaande generaties en houden onvoldoende rekening met de belangen van toekomstige generaties.

Newton en specialisatie

Vooruitgang in de wetenschap vereist specialisatie. Newton realiseerde zich dat. Hij ging kleine delen van de schepping onderzoeken. Deze strategie, waarbij de complexe realiteit uiteengehaald wordt in kleine delen, heeft veel bijgedragen aan de vooruitgang in de wetenschap. Ook in de samenleving zelf gingen mensen zich specialiseren. Dat droeg bij aan een

snelle groei van de welvaart. De mensheid kon zo immers optimaal profiteren van de verschillende talenten van ieder mens.

Maar net als de rede kent voorgaande specialisatie zijn grenzen. Mensen die zich concentreren op een klein deel van een grotere taak

Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen

dreigen te vervreemden van hun werk en verliezen daarmee hun intrinsieke motivatie. Een mechanische top-down besturingsmethode die ervoor moet zorgen dat ieder zich richt op het gezamenlijke belang van een organisatie heeft ook zo haar beperkingen. Dat geldt zeker in een economie

waarin het steeds meer gaat om kennis, bezielde creativiteit en dienstbaarheid. Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen.

Wie overziet nog het geheel als specialisten zich beperken tot een klein deel daarvan? In grote organisaties ontbreekt vaak een gedeeld inspirerend perspectief. Generalisten verliezen het van specialisten. In de samenleving worden mensen gereduceerd tot hun verschillende rollen: werknemer, consument, burger, belegger. Een holistisch perspectief ontbreekt. Wat blijft er over van de mens als geheel?

Ook in ecologisch opzicht leidt ver doorgedreven specialisatie tot problematische effecten. Specialistische, verkokerde ontwerpen van producten en productieprocessen negeren de zijdelingse effecten op het milieu, in de vorm van emissies en restafval. Zo ontstond een wegwerpeconomie met verspilling van grondstoffen en vervuiling van bodem, lucht en water. Enkele grote mondiale vraagstukken waarmee de mensheid thans geconfronteerd wordt zijn daarvan het gevolg.

Darwin en concurrentie

Het evolutionaire perspectief van de *survival of the fittest* uit de natuurwetenschappen werd ook toegepast op maatschappelijk terrein. Concurrentie is een belangrijke pijler van ons economisch stelsel. Dat heeft zonder twijfel zegenrijke gevolgen gehad. Concurrentie is een belangrijke motor achter de innovatie en de maatschappelijke vooruitgang van de afgelopen eeuwen.

Toch moeten we onze ogen ook niet sluiten voor de mogelijk perverse effecten van een perspectief waarbij de één zijn dood de ander zijn brood is. Bij de grote uitdagingen van deze tijd lopen de belangen van verschillende partijen meer parallel dan dat ze op gespannen voet staan. Denk bijvoorbeeld aan de klimaatcrisis en de kredietcrisis, waarvoor een aanpak op systeemniveau is geboden. Een atomistische benadering waarin iedereen primair voor zijn specifieke eigen belang gaat, is daarvoor ontoereikend. We moeten daarom op zoek naar een nieuwe balans tussen concurrentie en samenwerking. Naast concurrentie dient ook samenwerking tussen private partijen mogelijk te zijn als daarmee publieke (bijvoorbeeld ecologische) belangen worden gediend. Zo wordt voorkomen dat bedrijven elkaar gevangenhouden in een 'prisoner's dilemma' waarbij men niet wil bijdragen aan maatschappelijke prioriteiten om de concurrentiepositie te beschermen.

De financiële crisis als manifestatie van de cultuurcrisis

De economische crisis is de manifestatie van een culturele crisis die blootlegt dat we onze grenzen onvoldoende erkennen en respecteren. Het

ecologisch draagvermogen van de aarde wordt overbelast. Het onvoldoende respecteren van financiële grenzen resulteert in te veel schuld. Beloften kunnen daardoor niet meer worden waargemaakt, met verlies aan onderling vertrouwen en uiteindelijk een financiële crisis als gevolg.

Daarnaast onderkent de mens de grenzen van zijn eigen cognitie onvoldoende. Financiële producten zijn te complex geworden. Mede door de toegenomen specialisatie overziet niemand nog de complexiteit van de internationale financiële markten en de systeemrisico's waaraan de financiële sector als geheel blootstaat. We hebben een te hoge dunk van ons inzicht in maatschappelijke processen en daarmee van de maakbaarheid van de samenleving. Daarom onderschatten we de risico's op macroniveau die eigen zijn aan ons economisch stelsel.

Geheel in lijn met het mechanische wereldbeeld van Newton denken we bijvoorbeeld dat we met financiële prikkels, wetgeving en toezicht het gedrag van managers in de financiële sector kunnen sturen. Maar deze instrumenten alleen blijken de belangen van individuele managers niet op een lijn te kunnen brengen met die van de depositohouders, de belastingbetaler en de samenleving als geheel.

We stuiten hier niet alleen op de cognitieve, maar ook op de morele beperkingen van de mens. Bankiers koppelen hun eigen belang los van dat van andere belanghebbenden zoals de depositohouders, de aandeelhouders en de belastingbetaler. Door vooral oog te hebben voor de korte termijn slaat de hebzucht toe: men probeert zelf beter te worden ten koste van anderen. In plaats van dat het management de klant dient, is de klant er voor het management. Zo'n bedrijfsmodel is niet duurzaam en tast niet alleen de belangen van de belanghebbenden aan, maar vernietigt uiteindelijk ook de financiële sector zelf. Ook op het niveau van de samenleving als geheel dreigt kortetermijngedrag waarde te vernietigen. Door onvoldoende rekening houden met de draagkracht van de schepping en de belangen van toekomstige generaties is onze welvaart niet op een duurzame manier geborgd.

PRINCIPES VOOR SOCIALE EN ECOLOGISCHE VERNIEUWING

De economische crisis is een historisch kruispunt. We hebben nu de kans om een andere, betere richting in te slaan, om een volgende fase in de maatschappelijke ontwikkeling vorm te geven. Een crisis als deze is een beslissende tweesprong: óf een neerwaartse spiraal van verbittering en zelfbeklag óf herstelde vitaliteit door loutering, bekering en het benutten van nieuwe inzichten en mogelijkheden voor maatschappelijke vernieuwing. De tijd waarin we leven doet ertoe. Wat zijn de principes die ons kunnen helpen de tweede weg in te slaan? Deze principes vormen de verbinding

tussen onze diagnose uit paragraaf II en onze concrete beleidsvoorstellen in paragraaf IV.

Herwaarderen van rentmeesterschap

De mens staat als denkend wezen niet boven de natuur, maar maakt er volop deel van uit. Het overleven van de mensheid hangt direct samen

*Christendemocraten
zijn geroepen
'rentmeesterschap' te
herwaarderen en radicaler
toe te passen*

met een gezonde ecologie. In de huidige, eenentwintigste eeuwse omstandigheden zijn christendemocraten geroepen het begrip rentmeesterschap te herwaarderen en het radicaler te gaan toepassen. Ons welbegrepen eigenbelang vraagt daar nu om. In onze relatie met de rest van schepping staat niet langer de darwiniaanse *survival of the*

fittest centraal, waarbij de natuur de concurrent is die we moeten zien te onderwerpen en vrijelijk kunnen gebruiken. In het huidige tijdsgewricht gaat het om het koesteren van de natuurlijke omgeving en hulpbronnen waarvan wij zelf uiteindelijk afhankelijk zijn. Rentmeesterschap gaat om het dienen van onze natuurlijke leefomgeving. De mogelijkheid voor mensen om in waardigheid te leven, ons geluk, vinden we mede in het welzijn van de rest van de schepping.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Intrinsieke motivatie, bezieling en beroepstrots zijn essentieel in ieders leven. Een herwaardering van het arbeidsethos is nodig. In het mechanische newtoniaanse perspectief waarin mensen top-down worden gestuurd met financiële prikkels, regulering en (streng) toezicht, zijn we het grote belang van intrinsieke motivatie goeddeels uit het oog verloren. Het mechanische perspectief, gebaseerd op controle en verifieerbare informatie, verliest aan kracht in een diensten- en kenniseconomie waarin het draait om gepassioneerd ondernemerschap, geïnspireerde creativiteit en bezielde dienstbaarheid. Een optimale inzet van talent vraagt eerder om het inspireren en bezielen van mensen dan om het sturen met alleen formele regels en financiële prikkels. Intrinsieke motivatie helpt mensen om weerstand te bieden aan de altijd aanwezige verleiding om voor het eigen kortetermijnbelang te gaan ten koste van anderen; top-down sturing stimuleert die verleiding juist, zeker als de top zelf ook voor deze verleiding valt.

Bezieling van mensen vraagt ook om een herwaardering van de geestelijke, verticale dimensie van het bestaan. Zo kunnen we het goede leven

ontdekken alsmede richtsnoeren ontwikkelen voor de keuzes waarvoor de snelle technologische ontwikkelingen ons plaatsen. Laten we openstaan voor onzichtbare dimensies van het bestaan. Daarbij kunnen we putten uit levensbeschouwelijke tradities alsmede nieuwe vormen ontwikkelen om spiritualiteit samen met anderen te delen, te beleven en vorm te geven. De stabiliteit van geestelijke waarden kan ons ook helpen om de moed op te vatten om nieuwe wegen in te slaan en om te gaan met de grote veranderingen die in deze tijd op ons afkomen en ons kunnen beangstigen.

Koesteren van deugdzaamheid

Het sturend vermogen van de markt en de overheid is beperkt. Formele regels kunnen simpelweg geen recht doen aan de dynamiek en de informatievoorsprong waar mensen op decentraal niveau over beschikken, en inspireren ook niet. Verder beperkt de onvoorspelbaarheid van de ethische dilemma's de reikwijdte van formele regels.

Het koesteren van morele sentimenten, deugdzaamheid en menselijke waarden wint daardoor aan belang. Deze correctie op de ego-economie vraagt om een heldere identiteit: wie zijn we en waartoe zijn we op aarde? Het gaat daarbij om het verheffen van mensen door mensen met elkaar te verbinden. Mensen vinden hun geluk mede in dat van de ander. We zijn er niet alleen voor onszelf, maar ook voor anderen, voor een groter geheel.

Werkenden vinden een deel van hun 'beloning' in het inzetten en ontwikkelen van hun talenten ten behoeve van het dienen van de ander – ook als ze in betaald werk daarvoor een geldelijke beloning ontvangen. Dit morele kapitaal is de smeerolie van een moderne samenleving waarin mensen hun talenten ontwikkelen en zich specialiseren in waar ze goed in zijn.

De overheid en de markt kunnen zonder dit morele kapitaal niet functioneren. Zonder dat kapitaal kan de overheid alleen met regelgeving die het gevaar loopt elke creativiteit te verstikken, het individuele belang parallel laten lopen met het belang van de samenleving als geheel. Vrijemarktwerving waarbij private partijen zelf kunnen experimenteren is dan niet of nauwelijks mogelijk. Een goed functionerende markt staat of valt met de waarden die richtinggevend zijn voor de keuzen die mensen maken. Het gaat dus vooral om de deugdzaamheid van de marktparticipanten, niet slechts om de deugdzaamheid van de regels.

Grenzen aan specialisatie

Intrinsieke motivatie vereist dat we werk zo organiseren dat mensen zichzelf weer kunnen zien als een deel van een groter geheel dat anderen dient. Het belang van inspiratie en bezieling kan grenzen stellen aan de specialisatie van mensen in deeltaken. Want mensen moeten zich verant-

woordelijk kunnen voelen en weten voor het grotere geheel. Daarvoor moeten we de verkokering overstijgen en integraal leren ontwerpen. Processen en systemen moeten integraal worden opgezet en ingericht, dat wil zeggen zodanig dat sociale, ecologische en economische aspecten optimaal worden geïntegreerd.

Eigenbelang loopt parallel met dat van anderen

De parallelliteit van belangen geldt niet alleen de ecologie maar ook de ander. Duurzame winst is alleen mogelijk als bedrijven anderen dienen door maatschappelijk toegevoegde waarde te leveren. Het welbegrepen eigenbelang vereist dat bedrijven zich richten op de belangen van de klant, de kapitaalverschaffers, de werknemers en andere belanghebbenden. Naarmate we meer leren onze eigen belangen op de wat langere termijn te beschouwen in plaats van ons blind te staren op onze kortetermijnbehoeften, verliest het darwiniaanse principe van *survival of the fittest* aan kracht. Meer aandacht voor duurzaamheid en het langetermijnperspectief betekent dat het welbegrepen eigenbelang meer op een lijn komt met het belang van anderen. Hebzucht waarbij het belang van anderen wordt geofferd voor het eigen kortetermijnbelang is niet alleen verkeerd, maar uiteindelijk ook dom.

EEN HOOPVOL PERSPECTIEF: DE PRINCIPES IN DE PRAKTIJK

Nu we vijf principes voor sociale en ecologische vernieuwing hebben geïdentificeerd gaan we in deze paragraaf elk van deze principes concreet toepassen op een aantal grote vraagstukken waarvoor onze samenleving staat.

Radicaal herwaarderen van rentmeesterschap

Ecologisch rentmeesterschap impliceert dat we rekening houden met de begrensdheid van onze planeet. We staan voor de uitdaging onze manier van leven, van produceren en consumeren zo in te richten dat we binnen het draagvermogen van de aarde blijven. De weg daarvoor is om onze op lineaire processen en verbruik van fossiele grondstoffen gebaseerde economie geleidelijk om te bouwen tot een kringlooeconomie waarin het uitputten van voorraden sterk wordt teruggedrongen. Daarvoor is in de eerste plaats van belang dat we energie leren te oogsten uit duurzaam beschikbare bronnen. De technologie daarvoor is beschikbaar. Waar het nu op aankomt, is het verder ontwikkelen en toepassen ervan te bevorderen, onder meer door te investeren in onderzoek en door institutionele hervormingen (netwerktoegang, slimme meters, het Kopenhagen-akkoord).

De energie-efficiëntie van de economie kan ook aanmerkelijk verbeterd worden door investeringen in de gebouwde omgeving, zowel op het terrein van energiebesparing als in het energieproductiepotentieel van gebouwen. De kas als energiebron is daar een uitgesproken voorbeeld van. Interessante mogelijkheden dienen zich ook aan op het gebied van elektrische mobiliteit, zowel wat betreft efficiënt energieverbruik als voor het verminderen van emissies (co₂, maar ook bijvoorbeeld fijnstof).

Een ander belangrijk aspect van een kringlooeconomie is het herontwerpen van productieprocessen en producten volgens het *cradle to cradle*-principe. Daarbij worden producten zo ontworpen dat ze een optimale levensduur voor de gebruiker hebben en aan het eind daarvan kunnen worden hergebruikt als grondstof voor een volgende productiecyclus. Hierdoor kan de productiviteit van materialen fors toenemen.

Een transitie naar een kringlooeconomie vraagt de komende decennia om veel innovatie. De kennisbasis daarvoor lijkt voorhanden, niet alleen door de eerdergenoemde energietechnologieën, maar ook door nieuwe mogelijkheden die beschikbaar komen uit de ICT, de nanotechnologie en de biowetenschappen. Samen met de inzichten uit de kwantumfysica openen deze de mogelijkheid om onze manier van leven aanmerkelijk duurzamer in te richten. Daarbij ontstaat ook perspectief op grote aantallen lokaal verankerde banen.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Het koesteren van intrinsieke motivatie vraagt dat mensen hun talenten voldoende kunnen onderhouden en aanpassen aan de steeds veranderende behoeften en omstandigheden. Op die manier kunnen mensen zich lange tijd blijven inzetten voor anderen op een plaats waar ze voldoening blijven vinden in werk dat goed aansluit bij hun innerlijke drijfveren. De blijvende, zinvolle participatie van mensen in de samenleving dient de sociale samenhang, deugdzzaamheid en het arbeidsethos. Maar dit gaat niet vanzelf. Want naast de genoemde grote technologische veranderingen staan de wereldeconomie in de komende jaren heel wat uitdagingen te wachten in de vorm van klimaatverandering, vergrijzing en energieschaarste. De economie zal moeten leren functioneren met minder werknemers van onder de 50, energie, grondstoffen, krediet en risico. Dat vraagt om een andere manier van denken en produceren.

Mensen moeten in dat proces niet beschermd worden tegen het verlopen gaan van hun baan, maar geholpen worden bij het vinden van nieuw werk dat aansluit bij de fundamentele veranderingen in behoeften. Door de snelle technologische ontwikkelingen zijn gedurende het werkzame leven vaak nieuwe competenties nodig. Dat vraagt om nieuwe faciliteiten

om een leven lang leren te bevorderen – bijvoorbeeld leerrechten (zie ook verderop). Het is van belang dat er in samenwerking met het bedrijfsleven meer modulair onderwijs wordt aangeboden, waarbij mensen naast en in hun werk bijscholing ontvangen gericht op de specifieke behoeften van de werknemer. Er moeten nieuwe curricula worden ontwikkeld, gericht op volwassenen, die op een andere manier leren dan jongeren en hogeschoolden. Ook 'apk's' kunnen nuttig zijn: daarbij worden de vaardigheden en competenties van mensen vergeleken met de competenties die de samenleving vraagt op de lokale arbeidsmarkt.

Als werkenden de mogelijkheid krijgen om tijdig van functie, baan of zelfs beroep te wisselen en zich daarvoor toe te rusten blijft werken een uitdaging die beter is afgestemd op individuele talenten, drijfveren, omstandigheden en beperkingen. Zo krijgen werkenden meer regie over hun loopbaan en werken we aan duurzame participatie waarin mensen tot op hoge leeftijd anderen kunnen en willen blijven dienen. Bovendien kunnen werknemers met fysiek zwaar werk door een overstap naar een lichtere functie langer gezond en inzetbaar blijven.

Alleen door het menselijk kapitaal van de beroepsbevolking te koesteren kunnen we ondanks de vergrijzing goed blijven zorgen voor mensen die zich in een kwetsbare levensfase bevinden: kinderen en ouden van dagen. Het arbeidsintensieve karakter van niet alleen persoonlijke dienstverlening, zorg en onderwijs maar ook de kringloopeconomie vereist dat we zuiniger worden op mensen. Uiteindelijk komt dat ook de sociale relaties in een vergrijzende samenleving ten goede. Een hogere effectieve pensioenleeftijd biedt zowel de financiële ruimte als de stimulansen om te investeren in mensen. Een wegwerpeconomie kunnen we ons niet meer veroorloven, nu menselijk kapitaal mede door de vergrijzing steeds schaarser wordt.

Dit alles vraagt om een andere organisatie van de arbeidsmarkt. Verantwoordelijkheden en middelen dienen te worden herschikt ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. Werkgevers en werknemers worden op decentraal niveau aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor inzetbaarheid en werkzekerheid en krijgen daarvoor de benodigde instrumenten. De voorstellen van de commissie-Bakker bieden hiervoor aanknopingspunten. De ww wordt een omgezet in een Werkverzekering (wv), gericht op het voorkomen van werkloosheid en snelle bemiddeling van werk naar werk. Individuele werkgevers krijgen een eigen risico: afhankelijk van de lengte van het dienstverband en het arbeidsverleden van de betrokken werknemer dienen werkgevers een periode loon door te betalen nadat ontslag is aangezegd. Werkgevers worden zo gestimuleerd om hun ketenverantwoordelijkheid voor menselijk talent waar te maken, zodat mensen niet al op jonge leeftijd zijn opgebrand.

Werknemers krijgen een persoonsgebonden participatiebudget dat overdraagbaar is tussen banen. Zo beschikken ze over middelen om hun inzetbaarheid op peil te houden. Het budget kan ook benut worden als inkomensaanvulling tussen twee banen, bij het aanvaarden van een minder belastende functie of deeltijdpensioen, bij het starten van een eigen bedrijf of bij onbetaald verlof. Door de huidige ontslagvergoedingen te storten in het participatiebudget worden meer rechten en voorzieningen meeneembaar en overdraagbaar gemaakt als mensen van baan veranderen of de overstap maken van werken in loondienst naar zelfstandig ondernemen. Daardoor kunnen werknemers die niet meer tevreden zijn over hun huidige werkkring en er onvoldoende inspiratie meer vinden zelf de regie nemen. Werknemers worden minder afhankelijk van hun huidige werkgever. Degenen die in het begin van hun leven weinig publiek gefinancierd onderwijs hebben ontvangen kunnen als onderdeel van hun participatiebudget extra leerrechten krijgen die op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Een dynamische economie vraagt om nieuwe zekerheden. Vakbonden dienen meer in te zetten op rechten die overdraagbaar zijn tussen banen. Zij zijn door hun kennis en ervaring ook geschikt om te fungeren als transitieorganisaties die mensen helpen bij de juiste keuzes en overgangen op de arbeidsmarkt. Verder moeten ze met werkgevers concrete afspraken maken over de ketenverantwoordelijkheid van werkgevers. Dan gaat het bijvoorbeeld om investeringen in scholing en het vergroten van de inzetbaarheid, werkzekerheid en aanpassingsvermogen van oudere werknemers, zodat deze langer met plezier en op productieve wijze kunnen doorwerken. De uiteindelijke overgang van betaald werk naar uittreding kan bovendien vaak beter geleidelijk plaatsvinden, bijvoorbeeld via deeltijdconstructies. Ook eerder in hun leven dienen mensen meer vrijheid te krijgen om in te spelen op hun veranderende privéomstandigheden en voorkeuren. Dat dient hun gezondheid en productiviteit – ook op hogere leeftijd.

HERSCHIKKEN VAN OVERHEIDSMIDDELEN

Overheden kunnen betere prikkels creëren ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. In de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn de afgelopen jaren grote stappen voorwaarts gedaan, maar in de ww zijn verdere hervormingen geboden. Het geleidelijk verhogen van de spilleeftijd voor de low biedt naast stimulansen ook budgettaire ruimte om meer te investeren in het menselijk kapitaal van de Nederlandse beroepsbevolking. Meer in het algemeen dienen binnen de overheidsbegroting middelen te worden verschoven van nazorg naar voorzorg (onderwijs, innovatie, milieu-investeringen, energiebesparing). Voorkomen

is beter dan genezen. Middelen die nog consumptief worden aangewend kunnen worden geïnvesteerd in zaken die voor jongeren en toekomstige generaties van belang zijn. De vraaguitval als gevolg van de crisis moeten we niet repareren door op de oude voet door te gaan met consumptie maar door meer te investeren in een duurzame kenniseconomie die draait met minder energie, minder vervuiling en minder jonge mensen. Die vraaguitval kan ook worden aangepakt door minder te sparen voor pensioen en meer te investeren in de inzetbaarheid van mensen, zodat ze hun talenten langer kunnen inzetten op de arbeidsmarkt.

Koesteren van deugdzaamheid

Het koesteren van moreel kapitaal vereist dat we ruimte scheppen voor maatschappelijke verbanden die dit morele en sociale kapitaal opbouwen en onderhouden. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het gezin, de media, de school en kerken. Maar ook bedrijven zijn plaatsen waarin mensen leren zich in te zetten voor anderen, namelijk door middel van *learning by doing*. Intensieve relaties op een kleinschalig, lokaal niveau zijn essentieel om het morele kapitaal te koesteren dat belangrijk is voor een goed functionerende globaliserende economie.

LOKALE GEMEENSCHAPPEN

Een sterke concurrerende economie die veel vraagt van het aanpassingsvermogen van mensen kan niet zonder gezonde gemeenschappen op lokaal niveau. Deze lokale gemeenschappen hebben een belangrijke taak bij het opbouwen van moreel kapitaal. Dan gaat het bijvoorbeeld om jongeren te leren samenwerken en duurzame relaties op te bouwen (door anderen

te dienen, hen te vergeven en te leren van eigen fouten). Eigen verantwoordelijkheid gaat nu eenmaal niet vanzelf.

Het lokale niveau speelt ook een centrale rol bij welzijnszorg voor hulpbehoevende ouderen. De sectoren die menselijk en moreel kapitaal opbouwen en onderhouden – het onderwijs en de zorg – worden steeds belangrijker en nemen een

steeds groter deel van de werkgelegenheid voor hun rekening. Juist in deze sectoren zijn lokale verankering, deugdzaamheid, intrinsieke motivatie en waarden van groot belang. Het gaat hier om de menselijke maat. Verder krijgt de kringloopeconomie in belangrijke mate vorm op lokaal niveau.

Een groene economie en een vergrijzende samenleving bieden ook perspectief aan mensen met sociale achterstanden

De transitie naar een duurzame, efficiënte energiehuishouding met een toenemend deel decentrale opwekking vormt een belangrijke impuls voor de lokale economie, door daaraan verbonden bouw-, installatie-, en onderhoudswerkzaamheden. Niet alleen in de persoonlijke dienstverlening maar ook op deze terreinen ontstaan voor laaggeschoolde arbeid lokaal verankerde banen die niet direct concurreren met het buitenland.

Zo bieden een groene economie en een vergrijzende samenleving ook perspectief aan mensen met cognitieve beperkingen en sociale achterstanden. Ook veel ouderen kunnen in de toekomst actief zijn in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Dit alles dient de sociale samenhang, omdat het voorkomt dat grote bevolkingsgroepen – zoals allochtonen en ouderen – afhankelijk worden van eenzijdige inkomensoverdrachten en zich opsluiten in hun eigen wereld, mokkend omdat zij zich slachtoffer voelen, of op zoek naar zondebokken. Laten we mensen verheffen door ze uit te dagen zich met anderen te verbinden – met name ook op het lokale niveau. In een gezonde samenleving is iedereen nodig en wordt van iedereen ook wat verwacht.

LOKALE OVERHEDEN EN DECENTRALISATIE VAN BEVOEGDHEDEN

Het toenemende belang van lokale gemeenschappen als pendant van en tegenwicht tegen de globalisering en als voedingsbodem voor moreel en sociaal kapitaal impliceert ook meer verantwoordelijkheden voor lokale overheden. Recente hervormingen zoals de decentralisatie van budgettaire verantwoordelijkheden in de Wet werk en bijstand (wwb) en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) gaan al in deze richting. De steeds grotere financiële verantwoordelijkheden en de daarmee gepaard gaande financiële risico's vragen om een uitbreiding van het lokale belastinggebied.

Ook op lokaal niveau lijkt meer samenwerking tussen overheid en het lokale bedrijfsleven geboden bij het aangaan van lokale uitdagingen: de vergrijzing, scholing van de jeugd, het activeren van achterstandsgroepen, het bieden van stageplaatsen aan jongeren en het vorm geven aan een lokale kringlooeconomie en aan decentrale opwekking van energie.

GEEN DICTGETIMMERDE OVERHEIDSREGULERING

De centrale overheid dient te waken voor het uithollen van het morele kapitaal in de private sector. Het is niet verstandig om verantwoordelijkheden over te nemen door middel van dichtgetimmerde regelgeving. De overheid dient de verleiding te weerstaan om via gedetailleerde regelgeving het handelen van private partijen te sturen. Dergelijke regelgeving staat zelfstandig ethisch handelen in de weg en erodeert intrinsieke drijfveren. Hoe meer mensen worden geconfronteerd met regels die hun van

bovenaf worden opgelegd, hoe minder ze zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag. Het gaat dan immers puur om het naleven van regels, in plaats van welbewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, stimuleert onverantwoordelijk gedrag, omdat mensen hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan de regelgevers. Het aanleren van morele principes heeft dan ook de voorkeur boven het afdwingen van regels. *Principle-based* en doelregulering hebben de voorkeur boven *rule-based* en middelregulering.

Ook in het bedrijfsleven zelf ligt top-down sturing steeds minder voor de hand in een dynamische kenniseconomie. Mensen op de werkvloer beschikken over een informatievoorsprong ten opzichte van het centrale management. Doordat ze dichter op de markt zitten kunnen ze sneller en flexibeler reageren op onvoorspelbare ontwikkelingen in een dynamische omgeving.

BETROUWBARE OVERHEID

Ook duurzame overheidsfinanciën zijn van groot belang. Er moeten geen onbetaalde rekeningen worden doorgeschoven naar toekomstige generaties. De overheid moet niet meer beloven dan ze kan waarmaken. Dat zou funest zijn voor het vertrouwen; want een samenleving waarin beloften niet worden nagekomen verliest aan kwaliteit. Herstel van vertrouwen vraagt om een overheid die op geloofwaardige, voorspelbare wijze haar financiële grenzen respecteert. Het koesteren van deugdzaamheid begint bij een overheid die het goede voorbeeld geeft.

Grenzen aan specialisatie

Grenzen aan de specialisatie laten zich voelen in de wetenschap. Interdisciplinair onderzoek wint aan belang, evenals het studenten leren te werken in interdisciplinaire teams. Naast vergaande specialisatie doen universiteiten er ook goed aan studenten zicht te geven op wat het goede leven inhoudt en hoe zij daaraan vanuit hun vakgebied concreet kunnen bijdragen in de samenleving nu en straks. Dat geldt met name voor de sociale wetenschappen. Vergaande specialisatie conform de praktijk binnen de natuurwetenschappen stuit op haar grenzen.

Een ander terrein waarin specialisatie tegen haar grenzen oploopt is bij de verdeling van leren, werken, zorgen en rusten over de levensloop. Leren, werken, zorgen en rusten zullen meer in elkaar overlopen en meer met elkaar worden gecombineerd. Dit heeft in de eerste plaats te maken met de combinatie van een langer arbeidzaam leven en de snelle technologische ontwikkelingen die vraagt om een beter onderhoud van vaardigheden en talenten. Leren en werken zullen meer met elkaar worden gecombineerd – ook in het begin van het arbeidzame leven, want veel jongeren leren beter

in de praktijk. Ook later in de loopbaan is (vaak) bijscholing nodig. Dit alles pleit voor een stelsel van leerrechten die ook op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Maar ook de feminisering van de arbeid speelt een rol bij een minder sterke specialisatie in werk en zorg binnen het gezin. De feminisering van arbeid zet zich door in een vergrijzende kenniseconomie. Dat vraagt om een andere taakverdeling in het gezin. Ook hier is sociale innovatie geboden met nieuwe loopbaanpatronen die beter aansluiten bij zorgende werknemers. De werknemers van de toekomst zullen hun werk combineren met zorg voor kinderen en ouden van dagen. Want het uitbesteden van deze zorg aan anderen stuit op grenzen vanwege het belang van intrinsieke motivatie bij het onderhouden van duurzame menselijke relaties. Mensen willen zelf zorg verlenen aan degenen die hen dierbaar zijn. Het pensioen zal eveneens opnieuw worden uitgevonden. Veel ouderen zullen in de toekomst niet alleen rusten en van hun vrije tijd genieten maar zich ook inzetten voor anderen door te werken in deeltijd – vaak ook in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Ze ontvangen een deeltijdpensioen, zodat een arbeidsinkomen en een pensioeninkomen elkaar aanvullen. Verder zullen pensioensystemen en arbeidscontracten zo moeten worden ingericht dat mensen het tijdstip en snelheid van het geleidelijk terugtrekken uit het betaalde arbeidsproces zelf kunnen kiezen op basis van hun persoonlijke voorkeuren en omstandigheden.

Ook op het gebied van ecologische duurzaamheid moeten we van specialisatie naar integratie. Producten en productieprocessen die het milieu minder belasten kunnen alleen interdisciplinair, op basis van kennis uit meerdere gebieden, bijvoorbeeld ICT en biologie, worden ontwikkeld.

Eigen belang loopt parallel met dat van anderen

MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORD ONDERNEMEN

Maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) is een welkome invulling van het besef dat winst alleen duurzaam kan zijn als een bedrijf waarde toevoegt aan de samenleving. Elk bedrijf dient zich dezelfde zijnsvraag te stellen: wie dienen we en hoe kunnen we dat duurzaam waarmaken?

Duurzame winst is een gevolg van waardevolle dienstbaarheid. Het bedrijf is er niet voor zichzelf; het is er voor de ander.

Ondernemingen doen er goed aan hun bijdragen aan de samenleving niet alleen te meten met hun kortetermijnwinst, maar ook andere indicatoren te ontwikkelen voor de waarde die zij toevoegen aan de samenleving.¹ Op die manier krijgt een bedrijf een beter beeld van de bijdrage aan de samenleving en daarmee van de kwaliteit en de duurzaamheid van de winst.

De kortetermijnwinst is daarvoor slechts een imperfecte maatstaf in een complexe, dynamische samenleving. De score op meerdere indicatoren is mede bepalend voor de winstgevendheid op de lange termijn – een belangrijke randvoorwaarde voor de duurzaamheid van het bedrijf.

Het langetermijnbelang van het bedrijf als samenwerkingsverband tussen verschillende belanghebbenden loopt dus parallel met dat van de rest van de samenleving in het algemeen en met dat van de direct belanghebbenden in het bijzonder: aandeelhouders, werknemers, leveranciers en klanten. Ook voor het bedrijf, het management en de andere belanghebbenden geldt dat het welbegrepen eigenbelang verborgen ligt in het dienen van de ander. Deze visie op mvo spoort goed met het belang van intrinsieke motivatie. Intrinsieke motivatie helpt belanghebbenden om de belangen van anderen in het oog te houden, ook al staat dat op gespannen voet met het eigen kortetermijnbelang.

Het verschil tussen for-profit- en non-profitondernemingen wordt kleiner. For-profitbedrijven krijgen meer oog voor hun maatschappelijke verantwoordelijkheden, en non-profitbedrijven stellen zich zakelijker op omdat ze worden afgerekend op heldere criteria voor hun maatschappelijke bijdragen. In markten concurreren deze verschillende soorten ondernemingen met elkaar en leren ze van elkaar.

PUBLIEK-PRIVATE SAMENWERKING

Veel van de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd hebben een publiek karakter maar vereisen ook innovatie, creativiteit en ondernemerschap. Deze elementen zijn ook vereist bij het vormgeven van belangrijke, complexe publieke infrastructuur: de fysieke (vervoers)infrastructuur maar ook de financiële, elektronische en energie-infrastructuur. Samenwerking tussen de overheid en private partijen is daarom vaker geboden. Dit heeft ook consequenties voor het mededingingsbeleid. Concurrentie blijft belangrijk, maar daarnaast moet het ook mogelijk zijn voor bedrijven om tijdelijk samen te werken in joint ventures en netwerken om zo publieke belangen te kunnen dienen.

INTERNATIONALE SAMENWERKING TUSSEN OVERHEDEN

Politieke concurrentie in een democratie stimuleert politici om rekening te houden met de belangen van kiezers. Beleidsconcurrentie tussen overheden is een extra impuls om het vestigingsklimaat op peil te houden en burgers te dienen. Maar deze beleidsconcurrentie loopt ook tegen grenzen op in het licht van de mondiale en grensoverschrijdende uitdagingen waarvoor ‘ruimteschip aarde’ zich geplaatst ziet: de klimaatcrisis, schaars- te aan grondstoffen en energie, de voedselcrisis, de vergrijzing, migratie,

besmettelijke ziekten en terrorisme. Deze uitdagingen vragen om meer internationale samenwerking tussen landen in plaats van concurrentie op basis van de darwiniaanse *survival of the fittest*.

De kredietcrisis is mede te wijten aan een mismatch tussen internationale politieke integratie enerzijds en internationale economische integratie anderzijds. Op internationaal niveau worden de markt en de financiële sector onvoldoende gedisciplineerd door een sterke overheid. Het toezicht op grensoverschrijdende banken was onvoldoende. De grote landen trokken zich niets aan van de waarschuwingen van het IMF over de grote onevenwichtigheden op de betalingsbalansen. De Aziatische landen sparen mede zoveel omdat ze zich niet goed vertegenwoordigd voelen in het IMF en bang zijn dat ze hun toegang tot de internationale kapitaalmarkt verliezen, zoals in de Azië-crisis van eind jaren negentig.

We kunnen de mismatch tussen de geringe politieke integratie en de grote economische integratie op twee manieren oplossen: minder economische integratie of meer politieke integratie. We staan ook daar op een

*Europa is een
laboratorium voor
vrijwillige samenwerking*

historisch kruispunt. Keren landen en culturen zich van elkaar af of gebruiken we deze crisis om de internationale samenwerking tussen landen te intensiveren? De eerste weg leidt tot verlies van welvaart en vrede. De tweede weg resulteert

in een vreedzamere, welvarendere wereld die de grensoverschrijdende problemen voortvarend aanpakt. Landen moeten nieuwe manieren vinden om soevereiniteit met elkaar te delen. Het gaat om het heruitvinden van de internationale rechtsorde en internationale *governance*.

Europa kan een voortrekkersrol spelen bij deze opdracht, want Europa is het laboratorium voor vrijwillige samenwerking. Landen streven gezamenlijke doelen na, bepalen spelregels over eerlijke concurrentie en hanteren gedeelde normen en waarden. De kracht van Europa is eenheid in verscheidenheid. Verder is Europa de brug tussen het westen en het oosten, dat wil zeggen tussen het Amerikaanse model, dat concurrentie en de markt benadrukt, en het oosterse model, waar samenwerking en collectiviteit vooropstaan. Het oude Europa staat voor een historische opdracht om met één stem te spreken op het mondiale podium, zodat het met Amerika en China de wereld kan leiden in een multipolaire configuratie. Europa kan een sleutelrol spelen bij het werken aan een wereld waarin voldoende samenwerking is om de mondiale problemen, zoals de klimaatverandering, het hoofd te bieden en waar samen spelregels voor eerlijke concurrentie worden afgesproken. Op die manier kunnen we op weg naar

een nieuwe balans tussen internationale concurrentie en internationale samenwerking. Internationale samenwerking geldt niet alleen de politiek, want goed bestuur kan niet zonder een partnerschap van regeringen, burgers en het bedrijfsleven.

INTERNALISEREN VAN EXTERNE EFFECTEN (DOOR JUISTE PRIJSSIGNALEN)

De overheid kan helpen externe effecten van producten (zoals vervuiling) via het fiscale systeem te internaliseren in kostprijzen. Ook daarbij is internationale samenwerking geboden, want alleen zo kunnen internationale handelsstromen met minimale kosten in de fiscale heffingen worden betrokken. Ook kan op die manier goed recht worden gedaan aan grensoverschrijdende milieuproblemen en kan het scheeftrekken van concurrentieverhoudingen worden voorkomen.

Een ander fiscaal terrein waarop internationale samenwerking van belang is, betreft het verminderen van de fiscale prikkels voor schuldfinanciering. Deze prikkels hebben bijgedragen aan de kredietcrisis. Voor elk land afzonderlijk is het echter onaantrekkelijk om de fiscale faciliteiten voor schuldfinanciering aan te pakken, omdat het daarmee de concurrentiekracht van het bedrijfsleven aantast. Daarom zijn internationale afspraken nodig.

OPROEP TOT HERORIËNTATIE EN HERBRONNING

De huidige crisis is niet alleen financieel-economisch van aard, maar heeft ook ecologische en culturele wortels. Kansrijk beleid om de crisis te overwinnen zal dus moeten inspelen op elk van deze aspecten en zich dienen te baseren op de feitelijke omstandigheden die zich thans aandienen: vergrijzing, snelle technologische ontwikkeling, overbelasting van ecosystemen, alsmede energie- en grondstoffenschaarste. Zo bezien is de crisis een aanmoediging en een kans om via sociale en ecologische vernieuwing te komen tot een gerevitaliseerde economie in een duurzamer functionerende samenleving. Geestelijke en morele heroriëntatie en groei, met name gericht op het beter behartigen van gezamenlijke en langetermijnbelangen, zijn daarvoor onontbeerlijk.

Complexiteit vraagt om een gemengde economische orde

De vraag hoe in het geschetste perspectief de taakverdeling tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties – en daarmee de economische orde – zich zal ontwikkelen, is niet in algemene zin te beantwoorden. Wel is te verwachten dat door de toenemende complexiteit van de samenleving en de vraagstukken die moeten worden opgelost, de samenwerking tussen de genoemde actoren intensiever zal worden. De sa-

menhang der dingen in een hoogontwikkelde samenleving vraagt om een afgestemde en geïntegreerde manier van werken. Private partijen zullen daarbij ook verantwoordelijkheid moeten nemen voor publieke belangen. Het gemengde karakter van onze economische orde zal daardoor nog verder worden geaccentueerd.

Verantwoordelijkheidsverdeling over de hoofdrolspelers

Hoe in concrete situaties de rolverdeling tussen de verschillende partijen uitvalt, hangt af van de specifieke omstandigheden; is dus, met andere woorden, situationeel bepaald. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de terreinen van vernieuwing en heroriëntatie die in dit artikel worden aanbevolen.

Op het terrein van ecologische vernieuwing is de transitie naar een duurzame energiehuishouding van cruciaal belang. Door de voorsprong die de bestaande energie-infrastructuur heeft zal die transitie alleen voldoende snel en succesvol kunnen verlopen als de overheid daarin het voortouw neemt en een zware rol vervult. De institutionele vormgeving van de energiemarkt zal zodanig moeten worden veranderd dat duurzame energieproductie wordt bevorderd. We zouden daarbij een voorbeeld kunnen nemen aan Duitsland, waar dat, via het verschaffen van netwerktoegang en prijsmaatregelen, op succesvolle wijze is gebeurd.

Bij de bepleite vormen van sociale vernieuwing ligt het meer voor de hand dat werkgevers en werknemers en hun organisaties het voortouw nemen. Het ontwikkelen van eigentijdse arbeidsorganisaties en -patronen, waarin werken, leren en zorg gecombineerd kunnen worden, alsmede de bijbehorende arrangementen, is primair een zaak van het bedrijfsleven en hun organisaties. Hetzelfde geldt voor het scheppen van meer flexibiliteit aan het einde van de loopbaan door aanpassingen in het pensioenstelsel. De rol van de overheid in dit domein laat zich aanzien als meer faciliterend van aard, bijvoorbeeld fiscaal, maar ook door ondersteunende, eventueel kanaliserende wetgeving.

Morele en spirituele ontwikkeling is in eerste aanleg een zaak van mensen en hun verbanden zelf. Naarmate zich daaruit nieuwe waardepatronen ontwikkelen zal dat doorwerken in de preferenties die mensen tot uiting brengen, zowel op de markt als in het publieke domein. Maatschappelijke organisaties kunnen hierin een belangrijke activerende rol spelen. Uiteindelijk moet de overheid, waar passend en mogelijk, zorgen voor codificatie.

Nieuw hoopvol perspectief

Alles overziende bevinden we ons in een boeiende en uitdagende fase van de maatschappelijke ontwikkeling, althans als we de crisis willen

zien, zoals hier bepleit, als een oproep tot vernieuwing, heroriëntatie en herbronning. Op basis daarvan kan een nieuw hoopvol perspectief worden gecreëerd dat angst voor de toekomst kan helpen overwinnen en dat de inspiratie en het vertrouwen biedt om verantwoordelijkheid te nemen voor de toekomst. Het is aan de christendemocratie als politieke beweging om daarin een leidende rol te pakken.

Noot

1 Iets dergelijks geldt voor de maatstaf van het nationale inkomen. Deze indicator voor de kwaliteit van de sa-

menleving dient te worden aangevuld met andere indicatoren op sociaal en ecologisch terrein om de kwaliteit en de duurzaamheid van de economische groei te kunnen inschatten.

*Naar een nieuwe
economische ordening*

Het moment voor hervormingen kan zó weer voorbij zijn

Traditionele economische beschouwingen gaan te zeer uit van een statisch wereldbeeld en van maakbaarheid. Realistische analyses houden terecht rekening met economische cycli van opgang en neergang en met verschillen in politieke context. Bij een crisis ontstaat altijd ruimte voor belangrijke veranderingen. Of deze ruimte deze keer zal worden benut voor een noodzakelijke hervorming van de financiële sector is de vraag.

door *Theo van de Klundert*

Emeritus hoogleraar economie, Universiteit van Tilburg.

EEN GROTE ECONOMISCHE RECESSIE OF crisis hield in het recente verleden niemand voor mogelijk. Conjuncturele schommelingen werden niet uitgesloten, maar in de zogenaamde nieuwe economie waren ze toch onwaarschijnlijk. Er was een groot vertrouwen in het marktmechanisme. Zozeer zelfs, dat privatisering van publieke voorzieningen met verve werd aanbevolen. De zeldzame economen die er anders over dachten, werden naar de zijlijn gedirigeerd.

Ondertussen weten we beter en grijpen we terug op Keynes, Schumpeter en Adam Smith. Kortom, de economie zit veel ingewikkelder in elkaar dan de aanhangers van de neoklassieke theorie ons willen laten geloven. Meer kennis over de werking van de economie in een realistisch perspectief is gewenst. Er zijn in de recente literatuur weliswaar belangrijke aanzetten tot vernieuwing, maar een totaalbeeld ontbreekt.

Carlota Perez onderzoekt de rol van technologische revoluties en legt daarmee de basis voor een gedegen dynamische beschouwingwijze.¹ Marx en Schumpeter gingen haar in dit opzicht voor. George Akerlof en Robert

Shiller benadrukken de betekenis van irrationeel gedrag, waarbij *animal spirits* de boventoon voeren.² Deze term komt, zoals bekend, van Keynes, maar de uitwerking van Akerlof en Shiller is origineel, al laat de systematiek in het boek wat te wensen over. Er worden maar liefst vijf verschillende aspecten van *animal spirits* onderscheiden, te weten vertrouwen, rechtvaardigheid, corruptie en antisociaal gedrag, geldillusie en ten slotte het vertellen van verhalen. Dit lijkt te veel van het goede, al is de focus op irrationeel gedrag van waarde bij het in kaart brengen van complexe ontwikkelingen. Daniel Friedman laat zien hoe markten ondersteund moeten worden in morele zin.³ Als het opportunisme hoogtij viert, gaat het mis. Goede bedoelingen, al dan niet aangepraat door de epigonen van Adam Smith, zijn echter niet voldoende. Het morele gedachtegoed moet worden vertaald in regels die niet vrijblijvend zijn. Met beschouwingen over regulering betreden we het terrein van de politieke economie. Robert Reich laat zien dat democratische besluitvorming meer om het lijf heeft dan *one man one vote*.⁴ Bij regulering of deregulering zijn belangen in het geding. Economische macht verschaft *de facto* politieke macht, in afwijking van *de jure* politieke macht, zoals Acemoglu argumenteert.⁵ Het gevolg is dat politieke besluitvorming onder omstandigheden plutocratische kenmerken kan vertonen.

Deze summiere bespreking van contemporaine literatuur illustreert dat er verder moet worden nagedacht over de werking van het kapitalistisch stelsel. Dat kan, zoals gebruikelijk, langs twee dimensies. In de eerste plaats kan worden geanalyseerd hoe ontwikkelingen in het verleden de uitkomsten in het heden bepalen. Naast de analyse van tijdreeksen is historisch onderzoek hierbij van grote waarde. In de volgende paragraaf wordt dit geïllustreerd door de bespreking van een lange golfbeweging in het kapitalisme. In de tweede plaats kan ook het nodige worden geleerd door verschillen in ontwikkeling tegenover elkaar te plaatsen. Deze comparatieve beschouwingwijze wordt gehanteerd bij een vergelijking van het kapitalisme in Europa en de VS in de paragraaf 'Europa versus Amerika'. In de slotbeschouwing, 'Don't waste a good crisis', wordt nader ingegaan op de mogelijkheden om in de huidige crisis structurele maatregelen door te voeren.

DE LANGE GOLFBEWEGING

De kapitalistische economie expandeert op basis van de technologische ontwikkeling. In een neoklassieke context wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de technische ontwikkeling constant is, zodat de economie met een vast percentage kan groeien. Historische bevindingen maken duidelijk dat deze visie niet spoort met de werkelijkheid. De technologische

ontwikkeling is in belangrijke mate gebaseerd op revolutionaire veranderingen, die leiden tot nieuwe toepassingen op vele terreinen. Perez onderscheidt een vijftal van dergelijke technologische revoluties in de loop van de geschiedenis van het kapitalisme:⁶

1. De industriële revolutie, met als startpunt het jaar 1771, waarin de textiel fabriek van Arkwright in Cromford wordt opgestart.
2. De periode waarin de stoommachine en de spoorwegen de toon aangeven. Als startpunt geldt de introductie van de Rocket-stoommachine van Stephenson op de spoorlijn tussen Liverpool en Manchester in 1829.
3. De periode gedomineerd door toepassingen van elektriciteit en de productie van staal, waarbij de installatie van de kolossale Bessemer-peer te Pittsburgh in het jaar 1875 het begin markeert.
4. De periode met massaproductie van met name auto's. De introductie van het T-model van Ford in 1908 staat aan de wieg van dit tijdvak.
5. De moderne tijd met zijn informatie- en communicatietechnologieën, gebaseerd op de uitvinding van de microprocessor in 1971.

De eerste twee revoluties vinden plaats in Engeland, daarna neemt de VS het over.

Het verloop van de technologische revoluties is steeds hetzelfde. Het begint met een installatiefase, waarbij de enorme winstmogelijkheden van een doorbraaktechnologie worden benut. Tegelijkertijd vindt een fundamentele transformatie plaats. De oude economische activiteiten moeten plaatsmaken voor de nieuwe en de bestaande regels moeten worden versoepeld om dit mogelijk te maken. Naast winnaars zijn er daarom ook verliezers, en dit leidt ertoe dat de inkomens- en vermogensverdeling ongelijkmatiger wordt. Expansie is alleen mogelijk als er voldoende geleend kan worden. De financiële sector groeit mee en nieuwe financiële producten genereren additionele winstmogelijkheden. Speculatieve activiteiten vergroten het gewin, maar leggen tevens de basis voor het ontstaan van zeepbellen, die een keer moeten uiteenspatten. Kortom, de installatiefase gaat gepaard met scheefgroei. De daaruit voortkomende spanningen komen op een bepaald moment tot uitbarsting en de economie komt in een crisis. Tijdens de crisis wordt orde op zaken gesteld. De instituties (regels) worden aangepast, waardoor de financiële sector in het gareel wordt gebracht en de scheve inkomensverdeling wordt gecorrigeerd. De ruimte voor speculatie wordt beperkt en sociaal gedrag wordt gestimuleerd. Als de problemen zijn opgelost, kan de economie zich verder op een min of meer evenwichtige wijze ontplooien, waarbij opportunistisch gedrag niet wordt getolereerd.

Een probleem met deze theorie van de golfbeweging op lange termijn is wel dat elke technologische bron na verloop van tijd opdroogt. Het is dus

wenselijk dat op tijd een nieuwe technologische revolutie tot stand komt.

Een nog onopgeloste kwestie is of technologische revoluties spontaan tot stand komen of door de ontwikkelingen van sociaaleconomische aard worden opgewekt. Elders betoog ik dat stagnatie en verzadiging de roep om deregulering versterken.⁷ Met een geringere mate van regulering is de kans groter dat totaal nieuwe producten of technieken voet aan de grond krijgen. Niet alle vernieuwing is echter baanbrekend, maar met meer combinaties van technologische opties is de kans op een nieuwe doorbraak-technologie groter.

Om de theorie te illustreren wordt de economische geschiedenis van de VS nader in beeld gebracht. De periode van de derde industriële revolutie staat in de literatuur bekend als de *Gilded Age* (1875-1900). In deze periode ontstonden grote ondernemingen, onder invloed van zowel schaalbesparingen in de productie als de concentratie van diverse andere activiteiten.⁸ De kapitalistische expansie werd niet geremd door regelgeving. Kevin Phillips⁹ typeert de situatie op kernachtige wijze: 'The Jacksonian notion that government should not interfere on the side of the rich was reworked into the theorem that government had no business interfering on behalf of the downtrodden.' Voor zover er al regels bestonden, waren ze vaak weinig doeltreffend, omdat rechters op grote schaal werden omgekocht. Vanzelfsprekend werd door deze ontwikkelingen de inkomensverdeling steeds schever. De reactie kon niet uitblijven, maar om een omwenteling te bewerkstelligen was een recessie nodig, die in 1893 zijn beslag kreeg. De daaropvolgende periode staat bekend als de *Progressive Era* (1895-1918).

In deze periode werd orde op zaken gesteld door middel van antitrust-politiek, wetgeving met betrekking tot voedselveiligheid en arbeidsomstandigheden, prijszetting bij de spoorwegen en vele andere maatregelen. Djankov en collega's concluderen kort en bondig: 'The regulatory state was born in the U.S.'¹⁰ De Eerste Wereldoorlog gooide echter roet in het eten. De antitrustwetgeving werd opgeschort en subsidies voor onderzoek en ontwikkeling in het kader van de oorlogsinspanningen stimuleerden de kapitalistische expansie. In de roaring twenties (1920-1930) was opnieuw sprake van scheefgroei, speculatie en toenemende inkomensongelijkheid. Met de instorting van de aandelenkoersen in 1929 kwam een einde aan deze onevenwichtige ontwikkeling.

De depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw leidde tot een uitgebreide regelgeving, bekend als de New Deal onder leiding van president Franklin Roosevelt. De Tweede Wereldoorlog bracht in tegenstelling tot de Eerste geen grotere macht voor het bedrijfsleven met zich mee. Het gevolg was een evenwichtige economische groei in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Massaproductie van duurzame consumptiegoede-

ren ging gepaard met een groeiende welvaart en een stabiele inkomensverdeling. De gebruikelijke typering van dit tijdvak als een gouden periode wijst op een situatie die als min of meer ideaal wordt gezien. Maar ook hieraan kwam een einde, omdat de technologische ontwikkeling het liet afweten. De *productivity slowdown* in de Amerikaanse economie na 1973 zorgde voor ernstige problemen. Inmiddels was door de uitvinding van de microprocessor wel de kiem gelegd voor een nieuwe technologische revolutie. Om de ICT de ruimte voor verdere expansie te bieden was deregulering noodzakelijk. Die kwam er onder het bewind van president Ronald Reagan in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

De gevolgen zijn bekend. De Amerikaanse economie groeide voorspoedig in de jaren negentig van de twintigste eeuw, maar de ontwikkeling was onevenwichtig. Nieuwe winstmogelijkheden leidden tot overdrijving, speculatief gedrag en een schever wordende inkomensverdeling. Een grote re-

cessie werd na voorafgaande strubelingen op de financiële markten onvermijdelijk en kwam uiteindelijk in 2008. De geschiedenis herhaalt zich. Dat is goed nieuws, want na regen komt zonneschijn. Tegelijkertijd lijkt het onthutsend dat na meer dan tweehonderd jaar van wetenschapsbeoefening de economie niet in de greep kan worden

Het lijkt onthutsend dat na meer dan tweehonderd jaar van wetenschapsbeoefening de economie niet in de greep kan worden gehouden

gehouden. Het idee van maakbaarheid dat achter deze verzuchting schuilgaat, typeert de gedachtewereld van de traditionele economie. In een meer realistische beschouwingwijze moet rekening worden gehouden met de invloed van economisch factoren op de politieke besluitvorming. Economische en daarmee gepaard gaande politieke macht zijn afhankelijk van de op- en neergaande bewegingen in de economie. Machtsverhoudingen worden niet alleen door crises op hun kop gezet. Ook exogene factoren als wereldoorlogen hebben een diepgaande invloed, zoals blijkt uit een vergelijking van de ontwikkeling van de democratie in Europa en Amerika.

EUROPA VERSUS AMERIKA

Rond 1890 werd Engeland in welvaart (productie per hoofd van de bevolking) voorbijgestreefd door de VS. De derde technologische revolutie vond voornamelijk in de VS plaats, al kon het Duitsland van Bismarck in eerste instantie goed meekomen. De beide wereldoorlogen zetten Europa in welvaart fors achteruit. Daarnaast waren er belangrijke politieke gevolgen. Na

de Eerste Wereldoorlog waren de politieke verhoudingen in de meeste landen instabiel. Er was een strijd om de macht tussen links en rechts, waarbij uiteindelijk alleen in Rusland het communisme zegevierde.

Niettemin zijn socialistische partijen en vakbonden na 1918 een belangrijke machtsfactor in vele Europese landen. Dit in tegenstelling tot de VS, waar socialistische partijen nooit echt van de grond zijn gekomen en het verzet van arbeidersbewegingen met veel geweld werd geëlimineerd. De socialistische 1 mei viering is terug te voeren op het neerslaan van een grote betoging op de Haymarket te Chicago in 1886.

De Harvard-economen Alesina en Glaeser laten zien dat de opkomst van links van invloed was op de politieke stelsels van democratieën.¹¹ In Europa is het proportioneel stelsel in een groot aantal landen rond 1918 ingevoerd. Dit betekent dat rekening moet worden gehouden met de stem van minderheden. In een districtenstelsel met één vertegenwoordiger per district, zoals in de VS, is dit niet het geval. Als minderheden meer invloed hebben, zal er meer inkomen herverdeeld worden in de samenleving. Alesina en Glaeser tonen aan dat er een statistisch significant verband is tussen de overdrachtsuitgaven in procenten van het bruto binnenlands product en een index van proportionaliteit voor een steekproef bestaande uit de OESO-landen.

Er zijn meer verschillen in het politiek stelsel die verklaren waarom de welvaartsstaat in Europa een grote vlucht heeft genomen, terwijl de bestrijding van armoede in Amerika een geringere prioriteit heeft. De federalistische staatsvorm in de VS, met een zekere mate van belastingautonomie voor de afzonderlijke staten, induceert *tax competition*, met als gevolg een *race to the bottom*. In staten waarin hoge belastingen worden geheven ten behoeve van overdrachtsuitgaven trekken de rijken weg, waardoor de belastinggrondslag versmalt. Een ander aspect is dat de Amerikaanse grondwet het Hooggerechtshof de mogelijkheid biedt wetgeving te verwerpen. In het verleden is dit herhaaldelijk gebeurd met wetten die werden geacht de belangen van de zakenwereld te schaden.

Een ander verschil tussen beide continenten is de rassentegenstelling. In het zwarte deel van de bevolking in Amerika zijn de armen oververtegenwoordigd. Dit betekent dat er weinig solidariteit met de armen is, waardoor politieke steun voor herverdeling verder wordt ondermijnd. Op grond van uitgebreid statistisch onderzoek concluderen Alesina en Glaeser: 'American racial heterogeneity stands, along with political institutions, as one of the two critical factors explaining the absence of a welfare state in America.'¹²

Ideologische factoren spelen wel een rol, maar zijn volgens de auteurs van ondergeschikte betekenis. In Amerika, 'het land van onbeperkte mo-

gelijkheden', zijn velen van mening dat arm zijn een kwestie van eigen schuld is. Waardenonderzoek in Europa laat zien dat deze opvatting niet in brede kring wordt gedeeld. Alesina en Glaeser betogen dat ideologische verschillen niet de oorzaak zijn van verschillen in armoedebestrijding, maar in feite de machtsverhoudingen reflecteren die in de politieke realiteit gestalte krijgen. Amerika is rechts, Europa is dit veel minder.

Het is de vraag of dit zo blijft. De verschillen zijn gebaseerd op historische fenomenen, die hun sporen trekken. De ontwikkeling is daardoor pad-afhankelijk, maar dit wil niet zeggen dat er geen slijtage op zit. Sociaaldemocratische partijen in Europa hebben het moeilijk met het herijken van hun ideologie en de vakbonden verliezen structureel steeds meer leden. De verzorgingsstaat of welvaartsstaat wordt in de ogen van velen te duur. De solidariteit staat onder druk, omdat de etnische homogeniteit van de bevolking afneemt. Oneigenlijk gebruik is een factor van betekenis geworden in een wereld waar het eigenbelang aan alle kanten domineert. Al met al is de politieke steun voor de inrichting van de welvaartsstaat afgekalfd.

De welvaartsstaat gaat echter over meer dan herverdeling. Relevant is ook de regulering van markten. De instituties op de arbeidsmarkt, zoals bijvoorbeeld de ontslagbescherming, bepalen mede het welzijn van werknemers. Maatregelen op het gebied van milieu, ruimtelijke ordening en concurrentie beperken de handelingsvrijheid van ondernemers. Alle maatregelen beogen een bepaald doel, maar zoals bij elk medicijn kunnen er kwalijke nevengevolgen zijn. Het resultaat kan zijn dat de groei van de productiviteit stagneert, waardoor er niet alleen minder te verdelen valt, maar ook de internationale concurrentiepositie onder druk kan komen te staan.

Toen na de Tweede Wereldoorlog de verzorgingsstaat in Europa, met overigens allerlei verschillen tussen de landen onderling, werd uitgebouwd, was de economische groei geen probleem. De opgelopen achterstand in productiviteit ten opzichte van de VS was een *blessing in disguise*. Door te imiteren en te kopiëren kon een snelle groei van de economie worden gerealiseerd. Herverdeling kon onder dergelijke omstandigheden plaatsvinden zonder grote problemen te veroorzaken. Inhaalgroei kent echter een natuurlijke grens en die werd rond 1985 bereikt. In de jaren negentig van de twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw blijft de groei van de arbeidsproductiviteit in Europa fors achter bij die in de VS. Hoewel moeilijk hard te maken, beschouwt men vaak de verzorgingsstaat met zijn regulering van markten als de grote boosdoener. Deregulering, met name van de arbeidsmarkt, staat daarom in Europa hoog in het vaandel.

DON'T WASTE A GOOD CRISIS

De geschiedenis herhaalt zich met enige regelmaat. Technologische revoluties, zoals de invoering van ICT, gaan gepaard met scheefgroei en het ontsporen van de financiële sector. Er is dan een crisis nodig om orde op zaken

Een crisis tast machtsposities aan, waardoor ruimte ontstaat voor aanpassingen en correcties

te stellen. De verklaring hiervoor is tweeledig. In de eerste plaats zijn weinigen in staat de instabiele ontwikkeling te signaleren als deze nog onderweg is. In de tweede plaats zijn degenen die wel aan de bel trekken, roependen in de woestijn. De bestaande machtsverhoudingen

verhinderen dat aan afwijkende meningen veel betekenis wordt toegekend. Een crisis tast machtsposities aan, waardoor ruimte ontstaat voor aanpassingen en correcties. De bekende uitdrukking 'Don't waste a good crisis' duidt op deze belangrijke les uit de geschiedenis.

De centrale vraag is nu of de huidige crisis voldoende mogelijkheden biedt om de financiële sector te reguleren, zodat een periode van min of meer evenwichtige groei in het verschiet ligt. Bij de beantwoording van deze vraag stuiten we op een fundamentele paradox. Toepassing van kennis die bij vorige crises nog ontbrak, heeft ons geleerd de moeilijkheden door adequaat beleid te overwinnen. Het bankwezen is overeind gehouden met substantiële steunmaatregelen en de lekken in de economische kringloop zijn gedicht door het laten oplopen van de overheidstekorten. De kans op hervorming van de financiële sector wordt daardoor echter verkleind. Richard Portes komt, na een kritische bespreking van voorstellen voor regulering op nationaal en internationaal niveau, tot de sombere conclusie: 'Overall, then, the perception that we have avoided catastrophe has already weakened the momentum for serious reforms, and the obstacles are formidable.'¹³

De situatie in Europa is in een bepaald opzicht ingewikkelder dan die in de VS, omdat naast regulering van de financiële sector deregulering van de reële sector geboden is. De welvaartsstaat lijkt immers zijn doel voorbijgeschoten. De daarmee gepaard gaande boodschap dat iedereen zijn steentje moet bijdragen om de economie zowel op korte als op lange termijn in balans te brengen, spreekt niet aan als het internationale bankwezen weer op de oude voet verdergaat. Waar hebzucht domineert, is er geen schaamte en is de roep om meer ethische gedragingen te vergeefs, zoals Portes naar aanleiding van de discussies over bonussen constateert. Een en ander onderstreept de noodzaak om de financiële sector fundamenteel te hervormen

(bijvoorbeeld door het afsplitsen van de meer risicovolle activiteiten van het bancaire bedrijf), maar – om Willem Elsschot te parafraseren – ‘tussen droom en daad staan banken in de weg en praktische bezwaren’.

Noten

- 1 Carlota Perez, *Technological revolutions and financial capital. The dynamics of bubbles and golden ages*. Cheltenham: Edward Elgar, 2002.
- 2 George A. Akerlof en Robert J. Shiller, *Animal spirits. How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- 3 Daniel Friedman, *Morals and markets. An evolutionary account of the modern world*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2008.
- 4 Robert R. Reich, *Supercapitalism. The transformation of business, democracy, and everyday life*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 2007.
- 5 Daron Acemoglu, ‘Understanding institutions’, Lionel Robbins Memorial Lectures, London School of Economics, januari 2005.
- 6 Perez 2002.
- 7 Theo van de Klundert, ‘On the determinants of institutional design’, *European Journal of Political Economy* (te verschijnen).
- 8 Bijvoorbeeld Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and scope. The dynamics of industrial capitalism*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.
- 9 Kevin Phillips, *Wealth and democracy. A political history of the American rich*. New York, NY: Broadway Books, 2002, p. 42.
- 10 Simeon Djankov, Edward Glaeser, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes en Andrei Shleifer, ‘The new comparative economics’, *Journal of Comparative Economics* 31 (2003), nr. 4, pp. 595-619 (p. 606).
- 11 Alberto Alesina en Edward Glaeser, *Fighting poverty in the US and Europe. A world of difference*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 12 Alesina & Glaeser 2004, p. 146.
- 13 Richard Portes, ‘Wasting a crisis’. <http://www.eurointelligence.com/article.581+M51603b1a7dd.o.html>. Geplaatst 8 oktober 2009, geraadpleegd 18 november 2009.

Crisis dwingt christen- en sociaaldemocraten tot heroriëntatie

Het afscheid van het financiële kapitalisme is dringend nodig. Niet alleen om de economie op orde te krijgen, maar ook om de ongelijkheid in de mondiale welvaart te verminderen en milieurampen te voorkomen. Vooralsnog lijkt de politiek niet in staat tot zo'n heroriëntatie. CDA en PvdA, de volkspartijen die de grondslag legden voor de sociale markteconomie, voeren weliswaar een adequaat conjunctuurbeleid, maar staren zich blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

door *Paul Kalma*

Tweede-Kamerlid voor de PvdA.

DE FINANCIËLE SECTOR IS IN 2008 – op een schaal en met een snelheid die bijna niemand voor mogelijk hield – onderuitgegaan. Wat in de VS met de kredietcrisis begon, heeft vervolgens financiële instellingen in tal van landen doen bezwijken en de aandelenkoersen laten kelderen. Overheden zijn krediet- en beleggingsinstellingen (en daarmee hun klanten) op grote schaal te hulp gekomen. Bij de beteugeling van de recessie die door het gecrashte financiële systeem is uitgelokt, spelen ze eveneens een belangrijke rol.

Dit blus- en herstelwerk, nationaal en internationaal, is van groot belang. Maar het mag ons de verder reikende opgaven waarvoor de crisis ons stelt, niet uit het oog doen verliezen. In de eerste plaats moet de financiële sector zelf drastisch hervormd worden. Hebzucht, ondoorzichtigheid en

een overvloed aan kapitaal hebben het stelsel ondermijnd. De risico's die aldus zijn opgehoopt, mogen nooit meer gelopen worden. Dat betekent meer transparantie, meer toezicht en vooral meer regulering, met betrek-

king tot de omvang van financiële instellingen, het beloningsbeleid, het onderscheid tussen publieke en minder publieke taken.

Maar het gaat niet alleen om de financiële sector. Vergelijkbare verschijnselen deden zich al langere tijd in de 'gewone' economie voor. De fixatie op kortetermijnrendement; de torenhoge salarissen; het

verkopen, opsplitsen en met schulden beladen van bedrijven: grote ondernemingen zijn steeds meer op geldmachines gaan lijken. Speculeren verdrong het scheppen van economische waarde op lange termijn. Het is deze verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen die aan de crisis ten grondslag ligt.

Aan die onderschikking zal een eind moeten komen. De implicaties daarvan zijn groot en zullen in dit artikel nader worden verkend. Ze betreffen enerzijds een herwaardering van economische (in plaats van: financiële) innovatie en van de onderneming als samenwerkingsverband, en anderzijds een herontdekking van de oriënterende rol van de overheid en van de grenzen van de markt. We moeten afscheid nemen van het neoliberale denken dat, met z'n fixatie op hoe-meer-markt-hoe-beter, exact het spiegelbeeld vormt van het terecht bekritiseerde staatsdirigisme. In de particuliere, maar ook in de (semi)publieke sector.

Zo'n afscheid van het financiële kapitalisme dringt des te meer in het licht van de twee grote internationale uitdagingen waarvoor de economie zich gesteld ziet. Hoe de ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen in de wereld sterk te verminderen? En hoe de milieurampen te voorkomen waartoe voortzetting van de huidige productie- en consumptiewijze met zekerheid leidt? Dat vraagt om een samengaan van economische innovatie met ecologische en sociale verantwoordelijkheid. De opmars van de graaiers en de opkopers in onze economie is daar niet erg behulpzaam bij geweest.

Is de politiek tot zo'n heroriëntatie in staat? Daar ziet het, als we ons op Europa concentreren, voorlopig niet naar uit. Het blus- en herstelwerk wordt, zo zal ik betogen, over het algemeen naar behoren verricht. Maar de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen, grondleggers van de sociale markteconomie, maken geen aanstalten voor verder

Aan de crisis ligt een verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen ten grondslag

reikende hervormingen. Nederland is daarvan een pregnant voorbeeld. De coalitie voert een adequaat conjunctuurbeleid, maar staart zich verder blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

AFSCHIED VAN HET FINANCIËLE KAPITALISME

In 2002 kreeg Nederland zijn eigen variant van de Amerikaanse Enron-schandalen voorgeschoteld. Hebzucht en corruptie brachten het Ahold-concern aan de rand van de afgrond. Zes jaar later waren alle ogen gericht op ABN Amro: een Hollandse bankreus op lemen voeten, omvergetrokken door zijn concurrenten, die vervolgens zelf het loodje legden. Beide echecs zijn fraai beschreven door Jeroen Smit.¹

Zijn twee boeken laten zich, behalve als kroniek van persoonlijke drama's en bedrijfsmatige excessen, ook lezen als een beschrijving van de *normaliteit*; van de wijze waarop ons economisch systeem is gaan functioneren. Het was de beurskoersenmanie, ingebed in een graaicultuur, die Rijkman Groenink tot zijn onverantwoordelijke winstbeloften bracht – waarna hedgefonds TCI zijn kans kon grijpen. Eenzelfde logica dreef de top van Ahold in de jaren daarvoor. Spectaculaire overnames moesten een beperkte omzetgroei aan het oog onttrekken. Behoud van het vertrouwen van de financiële markten ging – letterlijk – boven alles.

Beide ondernemingen, hoe verschillend ook, zijn schoolvoorbeelden van hoe het in het financiële kapitalisme toegaat. De zorg om de eigen beurswaarde heeft reorganisaties tot een permanent verschijnsel gemaakt. Verder zijn fusies en overnames het gezicht van de moderne markteconomie gaan bepalen. Beleggingsfondsen vervulden in dit proces een aanjagende functie, door een profijtelijke opsplitsing van bedrijven af te dwingen, respectievelijk door bedrijven op te kopen en met schulden te beladen. Dit alles aangedreven door ongekend hoge beloningen voor het topmanagement.

Het terugdringen van dit *footloose* financiële kapitalisme is niet gemakkelijk. Bovendien eist de herordening van de financiële sector de eerste aandacht op. Maar de op hol geslagen winsthonger zal beteugeld moeten worden. Het *geduldige* kapitaal moet weer de overhand krijgen en het primaat van de 'reële' economie moet worden hersteld.²

Dat zal in de eerste plaats een opgave zijn voor de bedrijven zelf. Ze moeten weer 'nee' leren zeggen tegen aandeelhouders. Dat betekent niet dat die aandeelhouders de hoofdschuldigen van de crisis zijn. Het is de fixatie van bestuurders zelf op beurswaarde die zoveel schade heeft aan-

gericht. Zoek weer stabiele, grotere minderheidsaandeelhouders, schrijft econoom Arnoud Boot in zijn studie *De ontwortelde onderneming*.³ Maar erken, voegt hij daaraan toe, dat topmanagers zich van het personeel hebben vervreemd door zich als huurlingen te gedragen. ‘Ga weer uit van de onderneming als samenwerkingsverband.’

De overheid moet, nationaal en internationaal, de markteconomie weer op dit bredere spoor helpen zetten. Allereerst op fiscaal gebied. Het huidige stelsel geeft de verkeerde prikkels (zoals bij topbeloningen en verschuldiging van overgenomen bedrijven). Het beleid moet gericht zijn op de bevordering van geduldig kapitaal, op beperking van de gegroeide inkomens- en vermogensongelijkheid, en op de bestrijding van speculatie. Daarnaast zou het toezicht op fusies en overnames veel scherper moeten worden en ook op maatschappelijke effecten moeten toetsen.

En ten slotte dient het evenwicht in het ondernemingsbestuur te worden hersteld, ten gunste van toezichthouders en werknemers. De stem van de aandeelhouders moet gehoord worden, maar ze mogen het bedrijfsbeleid niet beheersen – net zoals bescherming tegen vijandige overnames gerechtvaardigd is. Bedrijven zijn geen koopwaar.

Wat betekent dit alles voor de werknemers? Hernieuwde aandacht voor de onderneming als samenwerkingsverband sluit nauw aan bij een beter geschoolde beroepsbevolking en een economie waarin knowhow en ervaring steeds belangrijker worden. Dat pleit voor nieuwe vormen van mede-

zeggenschap. Die heeft tot nu toe vooral in het teken van belangenbehartiging gestaan, maar zou breder moeten worden opgevat: gericht op betrokkenheid van werknemers bij de organisatie van het arbeidsproces; op samenwerking en innovatie.

Daarmee komen we bij een essentieel verschil tussen de Angelsaksische en de Rijnlandse

benadering van arbeid en arbeidsmarktbeleid. De Angelsaksen leggen veel nadruk op externe flexibiliteit (uitbesteding van werk, snelle ontslagprocedures). Dat heeft voordelen, zoals kostenbeperking als het tegengit. Maar veel redenen om in werknemers te investeren zijn er niet, net zomin als prikkels om de eigen organisatie kritisch tegen het licht te houden. Omgekeerd vormt een gereguleerde arbeidsmarkt juist een stimulans voor vernieuwing van het productieproces en voor onderhoud van het sociaal kapitaal van werknemers.

Wat dat betreft kunnen grote vraagtekens gezet worden bij de ook on-

Het toekomstideaal van hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen employability investeren doet armoedig aan

der Nederlandse beleidsmakers nog altijd populaire flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het toekomstideaal, zoals bijvoorbeeld geschetst door de commissie-Bakker (hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen *employability* investeren) doet armoedig aan. Leert bovendien de kredietcrisis niet dat we moeten oppassen met flexibele markten? ‘Hopelijk’, schrijft econoom De Beer, ‘dringt op tijd het besef door dat arbeid in de woelige internationale economie van de eenentwintigste eeuw misschien wel de laatste factor is die ons nog enige stabiliteit, zekerheid en houvast biedt.’⁴

HET OVERSPANNEN MARKTDENKEN

Met het echec van het financiële kapitalisme komt onvermijdelijk de neoliberale ideologie onder vuur te liggen, die het economisch denken en handelen de afgelopen dertig jaar – zeker in de westerse wereld – heeft beheerst. De overwinning op het staatsocialisme is het liberalisme naar het hoofd gestegen. De ideale markteconomie werd een economie met zo veel mogelijk markt.

Schade werd daarmee om te beginnen aangericht in en rond de (semi) publieke sector. Op zichzelf hoeven bepaalde vormen van concurrentie, op non-profitbasis, de publieke dienstverlening geen kwaad te doen. Maar die nuances worden meestal uit het oog verloren. Prijsconcurrentie gaat al gauw ten koste van de kwaliteit; grootschalige fusies dienen vooral de belangen van de bestuurders; en de commercie (inclusief winstuitkeringen) dringt door op terreinen waar ze niet thuishoort. Voortzetting van een dergelijk beleid, zoals in ons land in de gezondheidszorg, verdient krachtige bestrijding.

Daarnaast worden liberalisering en privatisering – in het bijzonder op het terrein van de infrastructuur – vaak toegepast onder het motto ‘alles of niets’. Als bedrijven van eigenaar mogen wisselen, zo was de gedachte, dan ook zonder enige restrictie. Nederland liep daarbij voorop. Het is een van de weinige landen in de wereld geworden waar bijvoorbeeld elektriciteitsbedrijven en wapenproducenten zomaar aan de hoogstbiedende verkocht kunnen worden. Een toets van overheidswege op de verkoop van Nederlandse bedrijven in strategische sectoren zou de schade kunnen beperken – al dan niet gecombineerd met aandelenbezit door geduldige langetermijnbeleggers.

Een zo’n strategische sector is de financiële sector. Als de van overheidswege gegeven toestemming voor de verkoop van ABN Amro niet onthouden kon worden omdat dat wettelijk onmogelijk was, dan ligt wetswijziging voor de hand. Verder hoeft de tijdelijkheid van het eigendom van het over-

heidsbezit in de financiële sector niet te betekenen dat ze zich volledig terugtrekt. Een overheidsbank, uiteraard op afstand van de politiek, kan, net als coöperaties als de Rabobank, bijdragen aan een grotere pluriformiteit van het bankwezen. Ze zou, zoals Wim Duisenberg destijds bepleitte,

*Het overspannen
marktdenken schiet tekort
tegenover de ongelijkheid in
welvaart en de catastrofale
gevolgen voor de natuur*

de concurrentie in deze sector kunnen bevorderen – en op het gebied van milieu, topbeloningen en diversiteit als voortrekker kunnen fungeren.⁵

Met andere woorden: tussen de uitersten van staatsverheerlijking en markt idolatrie ligt een wereld van onbenutte onconventionele oplossingen.

De gebreken van het neoliberalisme manifesteren zich echter het meest – en het pijnlijkst – op internationaal gebied. In een zich verder globaliserende economie schiet het overspannen marktdenken verregaand tekort – vooral in het licht van de grote problemen waarmee die economie geconfronteerd wordt: de enorme ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen, en de catastrofale gevolgen van ongewijzigde economische groei voor natuur en milieu. Het is ondenkbaar dat dit gecombineerde ecologische en ontwikkelingsvraagstuk langs neoliberale weg (vrije markten, kleine overheden, lage belastingdruk) opgelost kan worden.

Daarmee wordt aan de markt allerminst een ondergeschikte rol toegevoegd. Maar het neoliberalisme miskent de positieve rol van overheidsregulering. In de vorm van sociale zekerheid en belastingwetgeving (die ook koopkracht garandeert); van regulering van het economisch proces (die innovaties uitlokt en ondernemingen een *level playing field* verschaft); en van zorgvuldigheidsnormen op sociaal en ecologisch gebied, waarop ondernemingen – ook via de rechter – juridisch aanspreekbaar zijn. De vormgeving van zo'n internationaal juridisch kader vormt een van de grootste opgaven voor overheden, marktpartijen en maatschappelijke organisaties in de komende periode.

Daarnaast zullen ze het gevaar van protectionisme moeten bestrijden, zonder in het neoliberale vrijhandelsfanatisme te vervallen. De *free trade*-ideologie van het Westen miskent niet alleen de eigen geschiedenis, maar is ook schadelijk voor ontwikkelingslanden. De *best performing economies* zijn niet de landen die zo snel mogelijk geliberaliseerd zijn, maar juist heel geleidelijk. Neoliberalen claimen groei en rechtvaardigheid, maar bereiken geen van beide.⁶ Een nieuw globaliseringsbeleid zal dan ook een (onvermijdelijk wankel) evenwicht moeten zoeken tussen bovenationale

regelgeving enerzijds, en verscheidenheid – uitdrukking van het recht op nationale zelfbeschikking – anderzijds.

Dat geldt ook voor een van de spelers op dat beleidsterrein, de Europese Unie, die zelf de sporen van het neoliberalisme draagt. ‘Even in the realm of international coordination’, aldus econoom Anton Hemerijck in de WRR-uitgave *Aftershocks*, ‘any sustainable solution to the global crisis continues to rely heavily on domestic legitimacy. Nowhere is this political challenge more apparent than in Europe.’⁷

DE REKENING VAN DE CRISIS

Dat brengt ons bij een derde belangrijke opgave, naast de hervorming van het financiële kapitalisme en het terugdringen van het neoliberale deregulerings- en privatiseringsdenken: een eerlijke verdeling van de kosten van de crisis.

Dat onderwerp heeft, opnieuw, een sterk internationale dimensie. Nieuwe groeipolen in de wereldeconomie als China, India en Brazilië weten zich in de crisis redelijk goed staande te houden, maar dat geldt niet voor veel andere, kleinere ontwikkelingslanden. Stimulering van en hulp aan de betrokken landen is dringend geboden, in samenhang met het beleid dat de G20-landen zullen moeten voeren ter bestrijding van de dreigende energie- en voedselcrisis in de wereld.

Maar ook op nationaal niveau, in het welvarende Nederland, wordt de rekening van de kredietcrisis opgemaakt. Het kabinet becijferde de schade aan de overheidsfinanciën (vanwege dalende belastingopbrengsten en oplopende uitgaven) op 35 miljard euro. En het riep een twintigtal ambtelijke werkgroepen in het leven om alle departementale bezuinigingsmogelijkheden ‘zonder taboes’ in kaart te brengen. De uiteindelijke maatregelen, zo werd eraan toegevoegd, zullen ingrijpend en pijnlijk zijn, maar onontkoombaar – vanwege het belang van gezonde overheidsfinanciën in het algemeen, en de eisen die de Europese Unie stelt in het bijzonder.

Dat het begrotingstekort van ons land niet onbeperkt kan oplopen en dat bezuinigingen onvermijdelijk zullen zijn, staat buiten kijf. Maar de opstelling van het kabinet roept, zeker in de zojuist besproken context, grote vragen op. Ik noem er drie:

1. De omvang van het probleem is nog allerm minst zeker. De schatting van 35 miljard euro wordt door economen betwist; een veel lager tekort (10 à 15 miljard) behoort tot de mogelijkheden. Maar de officiële doelstelling gaat intussen al een eigen leven leiden en wordt bijvoorbeeld gebruikt ter rechtvaardiging van het besluit om de AOW-leeftijd te verhogen. Die

bezuiniging, zo heet het, is nog maar een allereerste begin en kan absoluut niet gemist worden. Een veel lagere schatting van het tekort zou de aow-ingreep minder plausibel maken. Zo wordt 35 miljard van een ruwe schatting al gauw een onaantastbaar bedrag.⁸

2. De eisen die de EU stelt (waaronder een snelle reductie van het begrotingstekort tot 3% van het bnp) worden als een onomstotelijk gegeven gepresenteerd. Maar blijven ze van kracht? Dat is onwaarschijnlijk (veel landen hebben nog grotere tekorten) en ook niet wenselijk. Zware bezuinigingen gaan het herstel al gauw in de weg zitten. ‘De vorming van de monetaire unie’, schreven Alman Metten en Bart van Riel in 1996, ‘mag geen voorwendsel vormen voor een monetaristische politiek waarin prijsstabiliteit en schuldreductie verabsoluteerd worden en het streven naar groei en werkgelegenheid naar de achtergrond verdwijnt.’⁹ Dat dreigt nu te gebeuren.
3. Op de bestaande overheidsuitgaven (alleen al op omvang en inrichting van het overheidsapparaat zelf) valt heel wat te besparen. Maar bezuinigingen van een omvang als nu gepland gaan de toegankelijkheid en de kwaliteit van de collectieve voorzieningen onder zware druk zetten. En daar zullen, bij alle welgemeende pleidooien voor ‘de sterkste schouders’ die de ‘zwaarste lasten’ moeten dragen, vooral de lagere inkomensgroepen, respectievelijk degenen met minder scholings- en ontwikkelingskansen de gevolgen van ondervinden.

Dat is op zichzelf al een groot probleem, en het wordt niet kleiner als, onvermijdelijk, de schuldvraag op tafel komt. Hoe legitiem is een beleid dat de bevolking laat opdraaien voor de schade die door een kleine bovenlaag, respectievelijk door de financiële sector is aangericht? Waarom moet de verzorgingsstaat verder worden ingeperkt, terwijl de topbeloningen alweer stijgen – en internationale bedrijven zich jaarlijks voor miljarden euro’s aan Nederlandse belastingheffing onttrekken? Zinnige vragen, die een brisante politieke lading krijgen in het licht van broeiende sociale onvrede, een groeiende kloof tussen hoger en lager geschoolden en populistische formaties die klaarstaan om daarvan te profiteren.

Sociaaldemocraten en christendemocraten, zo moet de conclusie luiden, hebben zich nog maar in beperkte mate losgemaakt van het vóór de crisis gangbare economische denken. Er wordt een verstandig conjunctuurbeleid gevoerd, zoals ook de bijdrage aan het voorkomen van een financiële meltdown adequaat lijkt te zijn te zijn geweest. Maar van een herziening (of zelfs maar het ter discussie stellen) van het algemene sociaaleconomische en financiële beleid is geen sprake.

Dezelfde economen van vóór de crisis roepen, alsof er niets gebeurd is, om het hardst om dezelfde maatregelen – en vinden nog gehoor ook. Alle politieke en ambtelijke aandacht richt zich op bezuinigingen van onwaarschijnlijke omvang, terwijl de eerste werkgroep om een overspannen graai-economie in duurzamer banen te leiden, arbeid te humaniseren in plaats van te flexibiliseren of de inkomens- en vermogensverdeling rechtvaardiger te maken, nog moet worden ingesteld. Kritiek op de bestaande verhoudingen is vooral moreel van aard (en wordt bij de minste tegenspraak ingeslikt); elke serieuze institutionele vertaling ontbreekt.

Daarmee dreigen de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen – hier en elders – hun traditie te verloochenen. Ze hebben in de vorige eeuw de sociale markteconomie gegrondvest. Een vergelijkbare opgave dient zich opnieuw aan. Zoals de WRR-uitgave *After-shocks* het omschrijft: de crisis van de afgelopen twee jaar zal ons nog decennia bezighouden. De economische orde is – of het nu gaat om de rol van de staat, de interpretatie

Sofie dreigt het later te moeten doen met een verschaald leenstelsel voor studenten, een minder toegankelijke gezondheidszorg en een beperkte sociale zekerheid

van groei en welvaart of de verdeling van rijkdom in de wereld – aan een grondige herziening toe. Het begrotingsbeleid is niet onbelangrijk, maar mag – anders dan de neoliberale reflex wil – de aandacht niet van deze hoofdzaken afleiden.¹⁰

Maar Sofie dan, zal de Tweede Kamerfractie van het CDA tegenwerpen. Voor christendemocraten staat het meisje, sinds de laatste Algemene Beschouwingen, symbool voor de jonge generatie die wij niet met een enorme staatsschuld mogen belasten. Dat is waar, maar dan moet ook het hele verhaal worden verteld. Namelijk dat Sofie, bij bezuinigingen als nu voorzien, het later zal moeten doen met, bijvoorbeeld, een verschaald leenstelsel voor studenten; een duurdere en minder toegankelijke gezondheidszorg; en nog minder sociale zekerheid. Willen wij daarvoor verantwoordelijkheid nemen?

De Kinderbescherming is dit jaar wel voor minder in actie gekomen.

Noten

1 Jeroen Smit, *Het drama Ahold*. Amsterdam: Balans, 2004; en Idem, *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro*. Amsterdam: Prometheus, 2008.

2 Zie uitvoeriger P. Kalma, 'Afscheid van het financieel kapitalisme', in: C. Hamans (red.), *Op de bres voor een sociaal Europa. Ieke van den Burg, lid van het Europees Parlement 1999-2009* (pp. 9-21). Brussel/Amsterdam, 2009.

- 3 Arnoud Boot, *De ontwortelde onderneming. Ondernemingen overgeleverd aan financiers?* Assen: Van Gorcum, 2009.
- 4 P. de Beer, 'Vergeeten recepten voor een arbeidsmarkt in crisis', *Socialisme & Democratie* 66 (2009), nr. 5, pp. 8-13. Zie ook: P. Kalma, *Partij van de...? Over arbeid in onzekere tijden. Wibautlezing 2008*. Amsterdam: Centrum voor Lokaal Bestuur, 2008.
- 5 De Postbank, die Duisenberg en de zijnen destijds wilden inzetten om de macht van de grote banken te beperken, 'is (...) een middel dat, mits met de nodige kracht gehanteerd, aanzienlijk meer kans van slagen heeft in ons land dan bijvoorbeeld het streven naar economische planning.' P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*. Deventer: Kluwer, 1982, pp. 121-122. Vergelijk ook H. Tjeenk Willink: 'Waarom is het besef verloren gegaan dat de werking van de markt behalve door toezicht ook gediend kan worden door (beperkte) marktactiviteiten vanwege de staat?' ('Algemene Beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State*, 2008, p. 19.)
- 6 Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans. The guilty secrets of rich nations and the threat to global prosperity*. Londen: Random House Business, 2007.
- 7 Anton Hemerijck, 'The institutional legacy of the crisis of global capitalism', in: Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and institutional choice* (pp. 13-52). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, p. 48.
- 8 Zie voor een kritiek op de AOW-voorstellen zelf Paul Kalma en Felix Rottenberg, 'Haast met AOW onverteerbaar', *de Volkskrant*, 14 oktober 2009.
- 9 Alman Metten en Bart van Riel, *De strijd om de EMU. Economisch beleid aan banden?* Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1996, p. 53.
- 10 Hemerijck e.a. 2009. Zie bijvoorbeeld het interview met de Franse econoom en regeringsadviseur Jean-Paul Fitoussi (pp. 74-81).

De doe-het-zelfverzorgingsstaat gerieft de calculerende burger

In het rijtje 'schuldigen' aan de kredietcrisis schittert één figurant door afwezigheid: de burger. Hij is zelf geneigd die medeverantwoordelijkheid te ontkennen, wat is toe te schrijven aan de perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat in het leven heeft geroepen. Alle politieke groeperingen zijn daarop aan te spreken, óók de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Dit vergt van de politiek dat zij opnieuw nadenkt over wat 'goed burgerschap' precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wenst te stimuleren. Het is twijfelachtig of zij daarvoor de moed heeft.

door *Marcel Hoogenboom*

Onderzoeker en docent aan het departement Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht.

DE OPKOMST VAN DE CONSUMENT-BURGER

Nog voor de kredietcrisis zich in het najaar van 2008 werkelijk had ontvouwd, was het publieke en politieke debat in Nederland over de schuld-vraag al min of meer afgerond. Enerzijds waren daar natuurlijk de banken, die in de afgelopen decennia onverantwoorde risico's hadden genomen en allerlei ingewikkelde financiële producten hadden gefabriceerd, die zij via gehaaide tussenpersonen aan andere banken en aan nietsvermoedende consumenten hadden doorverkocht. Anderzijds waren vanzelfsprekend de overheid en financiële toezichthouders schuldig, omdat zij jarenlang een veel te ruime monetaire politiek hadden gevoerd en een oogje hadden toegeknepen toen de bedrijven die zij in de gaten moesten houden onverantwoorde risico's hadden genomen. In het rijtje van schuldigen dat

uit het debat naar voren kwam schitterde echter één belangrijke figurant door afwezigheid: de burger. Het is tekenend voor het huidige hyperdemocratische publieke en politieke debat in Nederland dat degene die het hele spel van onverantwoord lenen, beleggen en speculeren überhaupt mogelijk heeft gemaakt – namelijk door zich er sinds het midden van de jaren negentig met volle overgave in te storten – in het debat over de crisis steevast als nietsvermoedende toeschouwer, of zelfs als *slachtoffer* wordt voorgesteld. De Nederlandse burger zou door de banken en tussenpersonen onjuist zijn voorgelicht en onder druk zijn gezet om te tekenen voor financiële producten die hij zich niet zou kunnen permitteren. Daarnaast zou de burger door zijn eigen overheid in steek zijn gelaten, omdat deze hem niet tegen de volksverlakkerij van de banken en verzekeraars zou hebben beschermd.

Het ontbreken van de burger in de schuldanalyse van de crisis is opmerkelijk, omdat diezelfde burger in de politiek en in de wetenschap sinds enige tijd juist steevast wordt voorgesteld als autonoom en competent, en goed in staat om zijn eigen leven vorm te geven. Het ontstaan van dit beeld van de burger kan in verband worden gebracht met de opmars van het ‘neoliberalisme’ sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw. De economische crisis en de groeiende kritiek op de verzorgingsstaat creëerden in deze periode overal in de westerse wereld ruimte voor neoliberale politici om de bemoeienis van de overheid met de samenleving en de economie aanmerkelijk terug te dringen: sociale arrangementen werden versoberd, allerlei regelgeving afgeschaft, en het bedrijfsleven werd meer speelruimte geboden bij de creatie van welvaart. Dit nieuwe beleid ging gepaard met een herwaardering van de burger, en van de relatie tussen burger en overheid. In het neoliberale denken was de burger niet langer een kwetsbare speler op allerlei ‘markten’, die door de overheid via de verzorgingsstaat en regelgeving moest worden beschermd, maar een calculerende *consument* die – in zijn eigen belang en in het belang van de samenleving – juist in staat moest worden gesteld om op deze markten aan de concurrentie deel te nemen.

De opkomst van het neoliberalisme en van de consument-burger vormt een belangrijke verklaring voor het ontstaan in de afgelopen decennia van het globale financiële kaartenhuis en wellicht ook voor het ineenstorten daarvan, maar niet of nauwelijks voor de merkwaardige wending die het debat over de schuldigen voor die ineenstorting in Nederland heeft genomen. Waarom wordt de consument-burger, die toch in staat werd geacht zijn eigen weg te vinden, nu niet medeverantwoordelijk gehouden voor de riskante financiële keuzes die hij in de afgelopen decennia heeft gemaakt? Het antwoord op deze vraag is naar mijn opvatting niet alleen te vinden bij

de neoliberalen, maar juist ook bij hun belangrijkste ideologische opposanten, de sociaaldemocraten.

DE SOCIAALDEMOCRATIE EN DE ENABLING WELFARE STATE

De economische crisis van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw resulteerde niet alleen in een crisis van de verzorgingsstaat, maar ook in een crisis van de West-Europese sociaaldemocratie. Het sociaaldemocratische optimisme over een sturende overheid werd door de economische crisis hardhandig onderuitgehaald, en het onvermogen van de uitvoerende diensten van de verzorgingsstaat om uitkeringsgerechtigden te ‘re-integreren’ in de arbeidsmarkt en om uitkeringsfraude tegen te gaan bracht het positieve mensbeeld van de sociaaldemocraten aan het wankelen. Deze identiteitscrisis resulteerde in verschillende West-Europese sociaaldemocratische partijen rond 1990 in een zoektocht naar een nieuw ideologisch houvast. Dit houvast werd uiteindelijk gevonden in wat wel de ‘Derde Weg’ wordt genoemd: de idee dat de sociaaldemocraten hun aversie tegen de ‘vrije markt’ moesten overwinnen, en de markt juist moesten omarmen als dé arena waarin vrije en geëmancipeerde burgers zich zouden kunnen ontplooien.

In de ontwikkeling van het nieuwe sociaaldemocratische programma speelde de Britse socioloog Anthony Giddens, die in de jaren negentig kind aan huis was bij de Britse premier Blair en via hem bij tal van andere West-Europese sociaaldemocratische leiders, een belangrijke rol. Met populair-wetenschappelijke boeken als *Beyond Left and Right* (1994) en *The Third Way* (1998) wist Giddens voor veel sociaaldemocraten aannemelijk te maken dat de sociaaldemocratie haar visie op de functie en inrichting van de verzorgingsstaat diende te wijzigen. De sociale regelingen die in de twintigste eeuw mede door de sociaaldemocraten waren opgezet, en die vooral waren bedoeld om burgers te beschermen, dienden volgens Giddens plaats te maken voor sociale arrangementen die burgers stimuleerden om zelf keuzes te maken en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen leven. Dit idee van een *enabling welfare state* zou vanaf het midden van de jaren negentig leidend zijn bij een drastische herstructurering van sociale regelingen in verschillende West-Europese landen. Om de aard van deze herstructurering – en de perverse gevolgen ervan – beter te kunnen begrijpen is het noodzakelijk hier wat dieper in te gaan op de aannames die achter Giddens’ idee van een *enabling welfare state* verscholen liggen.

Kort samengevat komt Giddens’ redenering erop neer dat de sociaaldemocraten in het verleden niet goed hebben nagedacht over de uiteindelijke resultaten van hun emancipatoire strijd.¹ In het ‘klassieke’ sociaaldemo-

cratische denken bestond het grootste deel van de bevolking uit onmondige en onmachtige burgers die geen partij waren voor 'het kapitaal' en om die reden door de overheid, onder meer via de verzorgingsstaat, moesten worden beschermd. Wat de sociaaldemocraten echter over het hoofd hebben gezien, aldus Giddens, is dat diezelfde burgers onder de vleugels van de overheid hun onmondigheid en onmacht in de loop van de twintigste eeuw hebben afgelegd. De verzorgingsstaat heeft haar burgers immers

Het akelige is dat de verzorgingsstaat subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf

zelfstandiger en 'slimmer' gemaakt door hen individuele rechten op overheidssteun te verlenen en hen massaal tot onderwijsdeelname te verplichten. Deze ontwikkeling heeft volgens Giddens geresulteerd in een proces van 'reflexivisering'. Door hun grotere zelfstandigheid, hun groeiende kennis en hun toenemende vermogen deze kennis ook

echt te gebruiken zijn burgers veel beter dan vroeger in staat te reflecteren op de wereld en hun eigen positie daarin, zelf keuzes te maken en hun eigen leven in te richten.

In die zin heeft de verzorgingsstaat volgens Giddens dus een belangrijke bijdrage geleverd aan de verwezenlijking van de aloude sociaaldemocratische droom van geëmancipeerde en zelfstandige burgers. Het akelige is echter dat de verzorgingsstaat door burgers reflexief te maken tevens subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf: doordat burgers 'slimmer' zijn geworden, zijn zij immers ook beter in staat te reflecteren op de werking van allerlei sociale regelingen. Het gevolg van deze ontwikkeling is volgens Giddens tweeledig. Ten eerste leidt het groeiende inzicht van burgers in de werking van de verzorgingsstaat tot een toename van allerlei 'nieuwe risico's' of *manufactured risks* ('gefabriceerde risico's'), dat wil zeggen risico's die het gevolg zijn van het reflexieve keuzegedrag van laatmoderne burgers. Anders dan 'oude sociale risico's', zoals ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, die samenhangen met omstandigheden waarop burgers nauwelijks invloed hebben, zijn nieuwe risico's volgens Giddens het gevolg van welbewuste keuzes van burgers. Bij deze nieuwe risico's gaat het volgens hem om allerlei vormen van berekend gedrag ten aanzien van verzorgingsstaatsregelingen, maar ook om ongezone leefwijzen (roken, vet eten), gebroken huwelijken, en overbelasting als gevolg van het combineren van werk en zorg.

Ten tweede zijn burgers, aldus Giddens, door hun groeiende inzicht in de werking van de verzorgingsstaat beter in staat een onderscheid te ma-

ken tussen regelingen waarvan zijzelf wel en niet profiteren, hetgeen leidt tot een afnemende steun voor regelingen die niet of nauwelijks ten goede komen aan de groeiende middenklasse. Deze laatste tendens wordt volgens Giddens nog eens versterkt door het onvermogen van de grote overheidsbureaucratieën die in de opbouwfase van de verzorgingsstaat zijn gecreëerd, zoals sociale diensten en bedrijfsverenigingen, om de steeds kritischer burgers op maat te bedienen en hen te helpen bij het zelfstandig inrichten van hun leven.

Dit alles betekent allerminst dat de verzorgingsstaat op de vuilnisbelt van de geschiedenis moet worden weggezet, zo hield Giddens zijn sociaaldemocratische geestverwanten in de jaren negentig voor. Als reflexieve burgers van de verzorgingsstaat maatwerk vragen, moet de verzorgingsstaat dit maatwerk bieden; en als burgers regelingen willen die hen helpen hun eigen levenspad te bepalen, moeten deze regelingen worden gecreëerd. In plaats van gestandaardiseerde diensten aan te bieden moet de nieuwe verzorgingsstaat volgens Giddens burgers in staat stellen zelf keuzes te maken en hen helpen hun weg te vinden in de laatmoderne wereld.

PAARS EN DE DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

Na de ideologische heroriëntatie in de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw, volgde in de tweede helft een wonderbaarlijk electoraal herstel van de West-Europese sociaaldemocratie. Bijna overal in West-Europa slaagden de sociaaldemocraten erin verkiezingen te winnen en regeringsdeelname te verwerven. Dit opmerkelijke succes kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat die de sociaaldemocratie in de eerste helft van de jaren negentig had gemaakt. Niet alleen bleek het vooruitzicht van een verzorgingsstaat-op-maat aantrekkelijk voor een steeds grotere groep van middenklassers, tevens sloeg het Derde Wegdenken van de sociaaldemocraten een brug tussen het sociaaldemocratische en het toen nog populaire neoliberale gedachtegoed. De sociaaldemocratische notie van een 'reflexieve burger' die zelf keuzes kan maken bleek wonderwel aan te sluiten op de idee van de burger-als-consument dat altijd al aan het liberale denken ten grondslag had gelegen.

Daarmee werd in Nederland de weg geëffend voor de paarse coalitie van PvdA, vvd en D66, die er in de jaren negentig in slaagde een aantal vergaande hervormingen door te voeren in de Nederlandse verzorgingsstaat. Bij deze veranderingen ging het onder meer om het inbouwen van 'activerings-' en keuze-elementen in zeer uiteenlopende sociale voorzieningen, zoals bijvoorbeeld persoonsgebonden budgetten en 'rugzakjes' voor ou-

deren en gehandicapten in onder meer de AWBZ, de mogelijkheid zelf het type gesubsidieerde kinderopvang te kiezen voor werkende ouders, en de invoering van het 'studiehuis' in het voortgezet onderwijs. Het opmerkelijke is dat deze ontwikkeling in de richting van een *enabling welfare state* na het verdwijnen van paars in 2002 en het aantreden van een serie centrumrechtse kabinetten niet of nauwelijks werd omgebogen. De vervanging van de VUT en soortgelijke regelingen door de Levensloopregeling, de invoering van een nieuwe zorgverzekeringswet en tot op zekere hoogte ook de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) kunnen zelfs worden opgevat als een verdere versterking van deze trend. Al deze regelingen vergroten de keuzevrijheid van de burger en bieden hem de mogelijkheid zelf vorm te geven aan de ondersteuning die hij van de overheid krijgt. Daarmee loopt Nederland voorop in een meer algemene Europese beweging in de richting van wat ik maar een 'doe-het-zelfverzorgingsstaat' zal noemen.

DE PERVERSE MORAAAL VAN EEN DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

De gedeeltelijke ombouw van het oude Nederlandse sociale stelsel tot een doe-het-zelfverzorgingsstaat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw lijkt te hebben bijgedragen aan een herstel van de steun onder de Nederlandse bevolking voor de verzorgingsstaat, nadat het vertrouwen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw tot een dieptepunt was gedaald.² Daarmee lijkt de sociaaldemocratie erin geslaagd te zijn de eerdergenoemde problemen waarmee de verzorgingsstaat in deze laatste periode te kampen had te overwinnen – maar de prijs die de samenleving voor de 'oplossing' van deze problemen heeft betaald is naar mijn opvatting hoog geweest.

Zoals ik eerder al heb aangegeven kwamen de problemen van de verzorgingsstaat volgens Giddens voor een belangrijk deel voort uit de reflexivering van burgers, die zich mede onder invloed van diezelfde verzorgingsstaat in de loop van de twintigste eeuw had voltrokken. Deze reflexivering leidde volgens Giddens tot een groeiende onvrede onder vooral de middenklassen over de gestandaardiseerde uitkeringen en diensten die de 'oude' verzorgingsstaat bood. Met de invoering van allerlei activerings- en keuze-elementen in sociale regelingen is de overheid de middenklassen in de afgelopen decennia tot op zekere hoogte tegemoetgekomen. Maar met deze 'oplossing' wordt aan het tweede door Giddens genoemde gevolg van reflexivering – het ontstaan van *manufactured risks* als gevolg van het keuzegedrag van reflexieve burgers – echter allerminst het hoofd geboden. Sterker nog, door burgers meer keuzemogelijkheden

te geven en hen aan te moedigen ook daadwerkelijk zelf te kiezen neemt het aantal en de omvang van deze ‘nieuwe risico’s’ alleen maar toe.

Bij nader inzien ligt de mogelijkheid van een negatieve interferentie tussen de aanpak van beide gevolgen van reflexivisering reeds besloten in de door Giddens ontwikkelde idee van een *enabling welfare state*. Door burgers te ‘activeren’ kan de overheid hen wellicht dwingen om zelf keuzes te maken en hun eigen leven richting te geven, maar juist *omdat* de overheid het maken van keuzes subsidieert, faciliteert en actief ondersteunt, geeft ze een dubbele boodschap af, die uiteindelijk het ontstaan van *manufactured risks* bevordert.

De eerste boodschap is dat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de *inhoud* van de keuzes die individuele burgers maken. De laatmoderne burger is immers reflexief en ‘slim’, en zelf het beste in staat te bepalen wat voor hem de juiste keuze is. De tweede, en misschien wel meest paradoxale boodschap is dat kiezen een *proces* is dat door de overheid moet worden gestimuleerd in de vorm van allerlei ‘activerende’ maatregelen. Blijkbaar is de burger toch weer niet zo reflexief dat hij geheel zelf kan kiezen, en moet hij door overheid bij het maken van keuzes worden ondersteund. Beide boodschappen samen stimuleren riskant keuzegedrag en het afwentelen van de consequenties van keuzes op de overheid en dus op de samenleving. Juist omdat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de inhoud van de keuzes die de burger maakt en het kiezen zelf als een leerproces ziet, kan zij de burger immers niet of nauwelijks verantwoordelijk houden voor de consequenties van zijn keuzes: als een burger de verkeerde keuze maakt is hij blijkbaar onvoldoende ‘geactiveerd’ en moet hem de mogelijkheid worden geboden om opnieuw te beginnen, waarbij hij wederom op de steun van de overheid kan rekenen.

De doe-het-zelfverzorgingsstaat is derhalve een verzorgingsstaat die burgers stimuleert keuzes te maken die uiteindelijk geen gevolgen hebben, althans niet voor degene die de keuzes maakt. Dit heeft grote financiële consequenties voor de samenleving, maar misschien zijn de *morele* gevolgen van het geïnstitutionaliseerde kiezen-zonder-consequenties nog wel vervelender. Het stimuleert een publieke moraal waarin de noden en wensen van het individu altijd vooropstaan, en waarin de samenleving via de overheid en de verzorgingsstaat de plicht heeft om de zelfontplooiing van het individu mogelijk te maken, ongeacht de gevolgen daarvan voor de samenleving zelf.

De perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat oproept is uiteindelijk dezelfde moraal die ten grondslag ligt aan het ontkenningsgedrag van burgers ten aanzien van de kredietcrisis, en deels aan het ontstaan van die crisis. De *enabling welfare state* heeft deze perverse moraal

vanzelfsprekend niet 'gemaakt', maar hij heeft naar mijn overtuiging wel een belangrijke bijdrage geleverd aan de verspreiding en de versterking van deze moraal. Het is een moraal die de creatie van *manufactured risks* en het afwentelen van de gevolgen van individuele keuzes op de gemeenschap stimuleert – een moraal die burgers aanmoedigt een pensioenpolis af te sluiten tegen verdacht gunstige voorwaarden, die burgers verleidt akkoord te gaan met aantrekkelijke maar verdachte hypotheek van een malafide West-Friese geldboer, en die burgers stimuleert een spaarrekening met een bizar hoge rente te openen bij een IJslandse bank, omdat zij erop kunnen vertrouwen dat de overheid hen toch wel helpt als het misgaat. Het is, kortom, een moraal die legitimeert dat burgers vergaande risico's nemen en de eventuele negatieve gevolgen daarvan afwentelen op het collectief.

SOCIAAL BELEID NA DE CRISIS

In haar poging de verzorgingsstaat (en zichzelf) te redden heeft de sociaaldemocratie de Nederlandse samenleving derhalve opgezadeld met tal van sociale regelingen die een perverse publieke moraal stimuleren en die uiteindelijk ook de verzorgingsstaat ondermijnen. Met de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat zijn de sociaaldemocraten in zekere zin gewicht voor de consument-burger die zij zelf (deels onbedoeld) via de verzorgingsstaat hebben gecreëerd. Het opmerkelijke is dat het sociaaldemocratische streven naar 'activering' en 'keuze' niet of nauwelijks vanuit liberale of christendemocratische kring is afgeremd. Sterker: de idee van een doe-het-zelfverzorgingsstaat is door beide politieke stromingen in Nederland in de afgelopen decennia min of meer stilzwijgend overgenomen en tot basis gemaakt van het sociale beleid dat CDA/VVD-kabinetten vanaf 2002 hebben vormgegeven. Blijkbaar sloot de idee van de 'reflexieve burger' voldoende aan bij de liberale notie van de 'burger-als-consument' en de christendemocratische idee van de 'gemeenschapsmens' om het sociaaldemocratische beleid voort te kunnen zetten en uit te bouwen.

Het is echter de vraag of de laatmoderne sociaaldemocratische en christendemocratische opvattingen over 'burgerschap' uiteindelijk wel met elkaar te verenigen zijn, en of beide opvattingen niet sterk verschillende vormen van 'activering' impliceren. Daar waar in het laatmoderne sociaaldemocratische 'project' de activering van individuele burgers immers een doel op zichzelf is, daar dient activering bij de christendemocraten een verder gelegen doel, namelijk de bevordering van de sociale competenties van burgers zodat zij uiteindelijk volwaardig in de samenleving kunnen participeren. In die zin hebben de christendemocraten in de afgelopen jaren wel-

licht onvoldoende onderkend dat sommige *instrumenten* van activering de autonomie van burgers benadrukken ten koste van de ‘gemeenschapszin’. Door een deel van het sociaaldemocratische activeringsinstrumentarium over te nemen en in te zetten voor hun eigen politieke project zijn de christendemocraten echter medeverantwoordelijk voor de opbouw van een type verzorgingsstaat dat naar mijn opvatting onhoudbaar en onwenselijk is.

Om de perverse moraal die nu door (delen van) de Nederlandse verzorgingsstaat wordt gestimuleerd te ontcrachten is het naar mijn opvatting wenselijk dat de richting van het huidige sociale beleid in Nederland op zijn minst wordt bijgesteld. Eén mogelijkheid is om de huidige koers van ‘eigen keuze’ door te trekken, en burgers te confronteren met de consequenties van hun eigen foutieve keuzes, bijvoorbeeld door hen uitkeringen te onthouden of hen financieel verantwoordelijk te stellen voor foutieve keuzes die zij in het verleden hebben gemaakt. Het is echter maar de vraag of een dergelijke ‘straffende verzorgingsstaat’ op veel steun onder de kiezers zou kunnen rekenen: de aanblik van zwervende jongeren die een foutieve studiekeuze hebben gemaakt of van creperende gehandicapten die verkeerde zorg hebben ‘ingekocht’ kan de Nederlandse samenleving waarschijnlijk niet aan. Het ligt daarom veel meer voor de hand om gedeeltelijk terug te keren naar de verzorgingsstaat van vóór de hervormingen van de jaren negentig, waarin de overheid in hoge mate bepaalde – toegegeven: vanaf de jaren zeventig vooral op papier – welke keuzes ‘fout’ en welke keuzes ‘goed’ zijn, althans ‘goed’ genoeg om in aanmerking te komen voor ondersteuning door de gemeenschap. Dit vergt van politieke partijen dat zij opnieuw gaan nadenken over wat ‘goed burgerschap’ precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wensen te stimuleren. En het vergt van de overheid dat zij soms ‘nee’ durft te zeggen tegen de consument-burger en actief grenzen durft te stellen aan de zelfontplooiingsdrift van de laatmoderne, reflexieve middenklasser. Het is echter twijfelachtig of de moed en wil die een dergelijke confronterende opstelling vereist in de huidige Nederlandse politiek wel aanwezig zijn.

Noten

1 Zie voor een uitgebreid overzicht van Giddens’ denken over de verzorgingsstaat en de ideeën die daaraan ten grondslag liggen Marcel Hoogenboom en Romke van der Veen, ‘Giddens’, in: Hans Achterhuis e.a. (red.), *Denkers van*

nu (pp. 296-310). Diemen: Uitgeverij Veen, 2005.

2 Zie bijvoorbeeld Jos Becker, *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002. Een analyse van trends in meningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005.

Waarlijk liberalisme dient waarlijk kapitalisme

De kredietcrisis betekent niet het failliet van het kapitalisme. Ze wijst slechts op de noodzaak van een écht kapitalisme, niet als doel maar als uitkomst van liberale politiek. Daarin stelt de staat zich terughoudend op en tracht hij niet van bovenaf de economie te sturen. Wel is strikte staatsregulering van banken nodig. Dat lijkt tegenstrijdig, maar hier dient regulering de vrijheid.

.....
door *Patrick van Schie & Frans de Graaf*
.....

De auteurs zijn respectievelijk directeur van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk instituut ten behoeve van het liberalisme en de vvd, en voormalig medewerker van de Teldersstichting.

DE CDA'ERS HERMAN WIJFFELS EN LANS BOVENBERG stellen in hun essay in deze CDV dat de kredietcrisis het einde betekent van de samenleving die is gebaseerd op de ideeën van Descartes, Darwin en Newton. Deze wetenschappers hebben volgens hen bijgedragen aan een maatschappelijke ordening waarin het individu centraal staat. De kredietcrisis heeft volgens hen de onhoudbaarheid van dit model aangetoond.

Met deze analyse sluiten Bovenberg en Wijffels aan bij andere denkers die van mening zijn dat de crisis die wij nu meemaken het einde inluit van een op liberale (of zoals sommigen zeggen: neoliberale) waarden gebaseerde economische ordening.¹

Nog afgezien van de vraag of Descartes en de zijnen de bepalende figuren zijn voor de inrichting van onze samenleving, is het riskant om een gebeurtenis die aan den lijve wordt ondervonden te kenschetsen als 'keerpunt in de geschiedenis'. Of dat zo is, valt immers vaak pas veel later vast te stellen.

Dat geldt ook voor de kredietcrisis. Desalniettemin dient de huidige crisis voor liberalen wel degelijk aanleiding te zijn om hun visie op de economische ordening kritisch tegen het licht te houden. Het liberalisme

Veel meer dan vertegenwoordigers van andere stromingen zijn liberalen bereid hun gedachtegoed aan te passen aan de werkelijkheid

kenmerkt zich immers door zijn antidogmatische inslag. Veel meer dan vertegenwoordigers van andere stromingen zijn liberalen bereid hun gedachtegoed aan te passen als de werkelijkheid daartoe aanleiding geeft. Volgens velen is die aanleiding er. De kredietcrisis is meermaals – bijvoorbeeld door de Britse filosoof John Gray² – uitgelegd als het failliet van het

liberalisme en het daarmee nauw verwante kapitalisme. In deze bijdrage zullen wij nagaan in hoeverre dergelijke oordelen terecht zijn. Is de huidige crisis inderdaad het bewijs van de onhoudbaarheid van de liberale economische ordening? Of wijst de crisis ons op de noodzaak van een écht liberale ordening?

LIBERALE ZELFREFLECTIE

Hoewel inmiddels de economie als geheel de gevolgen ondervindt van de crisis, is deze begonnen – en heeft zij het hardst toegeslagen – in de financiële sector. Bovendien zijn hier ook verreweg de meeste publieke middelen naartoe gegaan.³ In totaal is er in Nederland ruim 53 miljard euro naar financiële instellingen gegaan en ‘slechts’ zes miljard naar de reële economie.⁴ Bij de vraag of de economische ordening naar aanleiding van de recente gebeurtenissen moet worden aangepast zullen wij ons daarom concentreren op de financiële sector.

De kredietcrisis heeft laten zien dat financiële instellingen in tijden van nood kunnen rekenen op staatssteun.⁵ De staatsgarantie voor financiële instellingen is hiermee bevestigd. Banken, in ieder geval die van enige omvang, blijken zogenoemde *government backed enterprises* te zijn.

Banken hebben dus de vrijheid ondernemersrisico te nemen en de vruchten daarvan te plukken, maar eventuele ‘zure druiven’ blijken te kunnen worden doorgeschoven naar de belastingbetaler. Deze situatie (wel vrijheid, geen verantwoordelijkheid) is voor liberalen niet acceptabel. Er zal een keuze moeten worden gemaakt: ofwel banken houden hun vrijheid maar de staatsgarantie wordt expliciet en geloofwaardig ingetrokken, ofwel de garantie blijft behouden, maar dan dient de financiële sector inten-

sief te worden gereguleerd om de kans dat staatssteun noodzakelijk wordt zo klein mogelijk te maken.

In liberale kring woedt sinds de *bailouts* een stevige discussie over dit dilemma. Met name Amerikaanse klassiek-liberalen stellen dat het verstandiger zou zijn geweest de in nood verkerende banken niet de helpende hand te reiken. Goed presterende banken zouden dan hebben geprofiteerd en er zou geen sprake zijn geweest van een *moral hazard*.⁶

Hoewel niet zonder aarzelingen achten wij de staatssteun aan banken echter wel gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk. Dat hangt samen met de grote externe effecten die het faillissement van een bank met zich meebrengt. Zo stelt de Amerikaanse econoom George Kaufman dat financiële bedrijven, veel meer dan andere ondernemingen, verbonden zijn met hun omgeving. Die verbondenheid (*interconnectedness*) is er op twee manieren.

In de eerste plaats zijn financiële ondernemingen zeer verbonden met andere sectoren. Banken beheren immers de financiële tegoeden van bedrijven en burgers. Als een bank van zeer veel burgers en bedrijven de spaartegoeden, de kredieten en de hypotheekbeheert en bovendien het betalingsverkeer tussen al die burgers en bedrijven verzorgt, ontstaat – in het geval van een faillissement – chaos en ondervindt iedereen die met de bank verbonden is daar schade van. Het goed functioneren van banken is dus bepalend voor het functioneren van het systeem: *the body cannot survive without the blood*.⁷

In de tweede plaats zijn de financiële instellingen onderling met elkaar verbonden. Zij lenen voortdurend grote bedragen aan elkaar, vooral om betalingen aan derden te verrichten. Het gevolg daarvan is dat het faillissement van de een het faillissement van de ander kan veroorzaken. Daardoor kan een slecht functionerende bank een domino-effect in gang zetten.⁸

Om deze redenen – de verbondenheid van banken met hun omgeving in het algemeen en met andere banken in het bijzonder – is het niet verantwoord (grote) banken failliet te laten gaan. Maar met die conclusie is strikte regulering van financiële instellingen noodzakelijk, want waar er geen verantwoordelijkheid wordt gedragen, kan immers ook geen sprake zijn van werkelijke vrijheid. Om die reden is regulering van de financiële sector gerechtvaardigd. De staat moet daarom een beleid ontwikkelen dat de kans op toekomstige *bailouts* zo klein mogelijk maakt, maar tegelijk de gezonde prikkels die van ondernemerschap uitgaan in stand houdt.

Dat kan door de juiste randvoorwaarden te creëren. Voorstellen tot het opschroeven van kapitaaleisen⁹ en het terugdringen en inzichtelijker maken van risico's van banken moeten daarom door liberalen worden gesteund. Uit het oogpunt van eerlijke concurrentie heeft het de voorkeur

dergelijke afspraken op mondiaal niveau te maken. Als dat niet mogelijk is moet niet worden geschroomd dit op een lager niveau te regelen.

Een ander middel dat de kans op toekomstige *bailouts* verkleint, bestaat eruit bestuurders meer verantwoordelijk maken voor wanprestaties. Als een bank zodanig in de problemen komt dat overheidssteun is vereist, is dat dikwijls aan allerlei oorzaken toe te schrijven, maar feit is dat een dergelijke situatie hoe dan ook niet los te zien is van keuzes die door de Raad van Bestuur (RvB) en de Raad van Commissarissen (RvC) zijn gemaakt.

Als het mede door deze twee organen ontwikkelde en uitgevoerde beleid leidt tot een situatie waarin een beroep moet worden gedaan op publieke middelen, moeten de leden van deze raden daar ook de verantwoordelijkheid voor dragen en uit hun functie worden ontheven. Een eventuele ontslagvergoeding moet zich dan beperken tot de wettelijke regeling die voor iedereen geldt die naar aanleiding van verwijtbaar gedrag wordt ontslagen. De staat moet vervolgens – indien nog van toepassing samen met de aandeelhouders – nieuwe bestuurders en toezichthouders aanstellen. Een en ander dient wettelijk te worden verankerd.

Daarnaast is het een optie bestuurders en toezichthouders ook nog op andere wijze verantwoordelijkheid te laten dragen als staatssteun noodzakelijk blijkt. Thans is het al mogelijk leden van de RvB en RvC hoofdelijk aansprakelijk te stellen voor gevolgen van gedrag dat leidt tot een faillissement van de betreffende onderneming. Banken die staatssteun krijgen zouden zonder die steun failliet zijn gegaan. Daarom zou deze regeling moeten worden uitgebreid naar gedrag van bestuurders dat leidt het verstrekken van staatssteun.

DE KREDIETCRISIS EN KUNSTMATIGE ECONOMISCHE GROEI

In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 liet PvdA-lijsttrekker Wouter Bos zich ontvallen: ‘De echte liberalen zijn te vinden bij de PvdA.’¹⁰ Bos’ opmerking sluit aan bij geluiden die vaker uit sociaaldemocratische hoek zijn te vernemen: de verheven idealen die liberalen koesteren over een vrije en welvarende samenleving waarin ieder individu ertoe doet worden ook door sociaaldemocraten nagestreefd. Sterker nog: wie deze idealen daadwerkelijk een warm hart toe draagt erkent de noodzaak van een op sociaaldemocratische leest geschoeid staatsapparaat. Zoals onderwijsminister Ronald Plasterk het zegt: ‘Een sociaaldemocraat is een liberaal die het meent.’¹¹

Natuurlijk valt er veel af te dingen op dergelijke redeneringen. De verhouding tussen gelijkheid op materieel vlak en vrijheid is bij liberalen ten principale anders dan bij sociaaldemocraten. Daarnaast is het genereren

en verdelen van welvaart voor sociaaldemocraten een primaire doelstelling, terwijl bij liberalen de individuele vrijheid centraal staat. De welvaart die ontstaat als aan vrijheid de ruimte wordt gegeven is voor liberalen meer een gewenst neveneffect dan dat dit een hoofddoelstelling van politiek is.

Liberalen stellen zich op het standpunt dat in een samenleving waarin individuele en burgerlijke vrijheden en enkele randvoorwaarden zijn geborgd, de welvaart geleidelijk zal toenemen, waardoor veel sociale doelen worden gerealiseerd.¹² Het tempo waarin deze spontane ontwikkeling zich voltrekt is voor sociaaldemocraten echter veel te laag. Bovendien is het tempo ervan niet voor iedereen gelijk. Daarom willen de sociaaldemocraten dat de staat enerzijds de sociale vooruitgang bevordert en er daarnaast zorg voor draagt dat deze voor iedereen min of meer gelijk op gaat.

Het sociaaldemocratische uitgangspunt lijkt op het eerste gezicht aantrekkelijk. Er worden, deels ook door liberalen omarmde, sympathieke doelen nagestreefd en alles is erop gericht deze doelen zo snel mogelijk te verwirkelijken.

De liberale filosoof Friedrich Hayek (1899-1992) waarschuwde er in zijn bekende werk *The road to serfdom* (1944) echter voor dat met de sociaaldemocratische strategie het kind met het badwater wordt weggegooid. Hij constateerde dat de zich steeds verder ontluikende vrije markt burgers een 'mate van comfort, zekerheid en persoonlijke onafhankelijkheid' had gegeven die daarvoor (voor de geleidelijke liberalisering van westerse economieën vanaf de negentiende eeuw) onmogelijk leek. Maar met het welvaartsniveau was ook het ambitieniveau gestegen. De snelheid van de vooruitgang voor velen was te laag en de ongelijkheid te groot. De voorwaarden voor welvaartsontwikkeling (Hayek doelde hier op individuele en burgerlijke vrijheden) werden als belemmerend gezien voor verdere ontwikkeling.¹³

Hayeks analyse is voor deze bijdrage relevant omdat twee belangrijke oorzaken van de kredietcrisis meteen ook treffende voorbeelden zijn van geplande vooruitgang. De eerste is het van staatswege zwaar stimuleren van de economische groei. Nogmaals, het gaat hier niet om de doelstelling (groei) als zodanig, maar om de middelen die worden aangewend om dat doel te verwezenlijken. Daadwerkelijke economische groei (die ook beklijft) kan slechts in de particuliere sector ontstaan. Deze is gebaseerd op besparingen van burgers, waardoor ondernemers kredieten kunnen krijgen om investeringen te doen. Als deze ondernemers er vervolgens in slagen met dezelfde of minder middelen meer (waardevolle) producten en diensten te maken is er sprake van groei.

Uit de (recente) economische geschiedenis weten we bovendien dat groei zich in cycli voordoet. Na een periode van hoge groei volgt lagere

groei, waarna de economie weer aantrekt, enzovoort. Overheden kunnen, op de lange termijn, dit proces niet beïnvloeden anders dan door de juiste randvoorwaarden te creëren (zoals genoeg en goede infrastructuur en een goed rechtsstelsel).

Veel westerse landen hebben echter sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een zeer actief beleid gevoerd om de economie veel harder te laten groeien dan op basis van het marktproces was gerechtvaardigd. Aan dit beleid werd met name vorm gegeven door renteverlagingen van de centrale banken. Hierdoor werd het voor bedrijven aantrekkelijker om investeringen te doen. Voor burgers werd sparen minder lonend, terwijl lenen goedkoper werd. Het gevolg was een samenleving die op de pof leefde – wat gold voor zowel burgers als staten. Er was wel economische groei, maar deze was gefundeerd op kredietgroei en niet op besparingen. In Nederland steeg het kredietvolume tussen 1995 en 2008 met 225%, terwijl de algehele prijsstijging in die periode slechts 36% bedroeg.¹⁴ Ook in de rest van de Europese Unie en in de Verenigde Staten was sprake van een enorme groei van het kredietvolume.¹⁵ Hier gebeurde dus waar Hayek voor waarschuwde: in het streven de economische groei te bevorderen werden de voorwaarden voor *echte* groei terzijde geschoven.

Een duidelijk voorbeeld van het streven naar ‘geplande vooruitgang’ betreft de bevordering van het eigen woningbezit. Het bezitten van een huis wordt vaak als nastrevenswaardig gezien, niet in de laatste plaats overigens door liberalen, die bezitvorming wenselijk achten. Maar, zoals Hayek waarschuwde, het gegeven dat iets wenselijk is, wil nog niet zeggen dat de staat zijn macht moet aanwenden om het te bevorderen. Vooral in de Verenigde Staten is deze waarschuwing van Hayek structureel in de wind geslagen. Sinds de *New Deal* – toen uit (naar later bleek: ongegronde) angst voor een communistische revolutie het eigenwoningbezit werd bevorderd, omdat huiseigenaren minder vatbaar zouden zijn voor communistische ideeën – wordt het kopen van een eigen woning voortdurend bevorderd. De belangrijkste maatregelen in dit kader zijn: de oprichting van de staats-hypotheekbank Fannie Mae¹⁶ (1938), de Community Reinvestment Act uit 1977 (die het woningbezit onder minderheden moest bevorderen) en de American Dream Downpayment Act (2003; deze wet maakte het voor Amerikanen met een laag inkomen nóg makkelijker een hypotheek te krijgen).

Het gevolg was dat veel Amerikanen die op een vrije markt nooit een hypotheek zouden hebben weten te bemachtigen, er toch een kregen. De lage rente versterkte dit proces. De hierdoor toegenomen vraag naar woningen deed de huizenprijs in de Verenigde Staten exploderen.¹⁷ Veel huizenbezitters gingen hierop de overwaarde op hun woning te gelde maken, waardoor de kredietomvang nog verder groeide.

Hayek vreesde dat landen die te veel aan geplande vooruitgang deden uiteindelijk zouden afglijden naar totalitaire samenlevingen – vandaar de titel *The road to serfdom*. Die vrees is (vooralsnog) ongegrond gebleken,

De zeepbel is niet op de markt ontstaan, en het opblazen ervan is voor een groot deel gebeurd door staatsinterventies

maar de door de staat gestuurde ontwikkeling heeft wel geleid tot een economische groei die, naar nu duidelijk is geworden, niet ‘echt’ was. Er was sprake van een zogenoemde zeepbel, gebaseerd op kredieten en onrealistische huizenprijzen. Deze zeepbel is niet op de markt ontstaan, en het opblazen ervan is voor een groot deel gebeurd

door staatsinterventies. De kredietcrisis was het onvermijdelijke uiteenspatten van die zeepbel.

In dit licht bezien noopt de kredietcrisis ons juist tot een terugkeer naar een waarlijk liberale orde. Daarin stelt de staat zich terughoudend op en wordt niet getracht van bovenaf de economische ontwikkeling te versnellen of in een bepaalde richting te sturen. Een dergelijke economische orde zal leiden tot een geleidelijkere en stabielere economische groei.

EINDE VAN HET KAPITALISME?

Kapitalisme is een economische ordening waarin de productiefactoren in particuliere handen zijn en waarin iedereen vrij is een beroep naar voorkeur te kiezen of een onderneming te starten. De producten en diensten die deze ordening voortbrengt reflecteren de voorkeuren van burgers.

Het dagblad *The Financial Times* publiceerde in 2009 de reeks *The Future of Capitalism*. In deze reeks boog een keur aan prominente economen en denkers zich over de toekomst van het kapitalisme. Martin Wolf, redacteur en columnist van *The Financial Times*, noemt in zijn bijdrage vier hoofdrolspelers die zijn inziens hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het ongereguleerd kapitalisme: Margaret Thatcher, Ronald Reagan, Alan Greenspan en Deng Xiaoping. De combinatie van een Britse premier en een Amerikaanse president en centralebankdirecteur enerzijds en een Chinese dictator anderzijds is indicatief voor de zeer uiteenlopende uitleg van het begrip kapitalisme. Hét kapitalisme bestaat dan ook niet.

Thatcher en Reagan wilden een samenleving met veel individuele vrijheid, wat op economisch gebied resulteerde in kapitalisme. Deng (hij schafte de totale planeconomie in China af) gebruikte elementen uit het

kapitalisme om aan de macht te blijven. Letterlijk zei hij: ‘Het maakt niet uit of de kat zwart of wit is, als hij maar muizen vangt.’

Voor liberalen is het kapitalisme geen middel (zoals bij Deng Xiaoping), evenmin is het een doel in zichzelf. Het kapitalisme vloeit veeleer

*Voor liberalen is het
kapitalisme geen middel,
evenmin is het een doel in
zichzelf*

logisch voort uit het liberale uitgangspunt en de daarvoor vereiste rechtsstatelijkheid. Als burgers vrij zijn te doen en te laten wat hen goeddunkt, zal dat op economisch gebied resulteren in een kapitalistische samenleving. De vrije markt is immers op economisch gebied de

plaats waar vrijwillige samenwerking plaatsvindt.

Dit liberale kapitalisme vereist rechtsstatelijkheid, zodat bijvoorbeeld eigendomsrechten zijn gewaarborgd. Daarnaast vervult de staat een belangrijke rol door aanvullend, sturend en corrigerend op te treden. De rol van de staat verschilt naar tijd en plaats. Er zijn net zoveel kapitalistische varianten als dat er landen zijn met een liberale economische ordening. In het voorgaande hebben wij betoogd dat juist staatsinterventie de omvang en ernst van de crisis aanmerkelijk heeft vergroot.

Voorts hebben wij ons voorstander getoond van een striktere regulering van banken. Daarmee onderschrijven wij niet het failliet van het ‘reëel bestaande kapitalisme’, maar doen wij wat in door kapitalisme gedomineerde samenlevingen goed gebruik is: de rol van de staat met betrekking tot het marktproces evalueren en zo nodig aanpassingen bepleiten.

Een ander argument dat hier nog niet is behandeld maar in het publieke debat wel een rol speelt is de vermeende instabiliteit van het kapitalisme. Het stelsel zou per definitie crises voortbrengen die arme landen en arme mensen in rijke landen het hardst treffen. Het kapitalisme zou dus te instabiel zijn. Maar vergeleken met wat? Vergeleken met een utopische wereld waarin de economie altijd in een constant tempo groeit, is het kapitalisme inderdaad zeer instabiel. Maar als we het afzetten tegen (voorheen) bestaande alternatieven kenmerken kapitalistische samenlevingen zich juist door hun grote mate van stabiliteit. Dat komt door het paradoxale verschijnsel dat een zekere dynamiek of instabiliteit op microniveau leidt tot stabiliteit op macroniveau. Juist omdat burgers en bedrijven zich op de vrije markt voortdurend moeten aanpassen aan veranderende omstandigheden blijft de samenleving als geheel stabiel.¹⁸

De welvaartsgroei die het kapitalisme genereert zorgt er bovendien voor dat de sociale gevolgen van economische crises in absolute zin steeds kleiner worden. In de westerse wereld – waar het kapitalistische model het

langst wordt toegepast – krimpt de economie flink, maar tot hongersnood zal dat niet leiden; daarvoor is onze welvaarts groei in de afgelopen eeuw te groot geweest. Dit is een groot verschil tussen de huidige crisis en de Grote Depressie in de jaren dertig van de vorige eeuw. Destijds lag de welvaart een stuk lager dan nu en leidde de crisis direct tot een forse toename van de armoede in de westerse wereld.

Ten slotte: als het kapitalisme ten dode is opgeschreven, wat zou er dan voor in de plaats moeten komen? Een stelsel kan niet terzijde worden geschoven als er geen alternatief is. Het kapitalisme heeft één serieuze concurrent gehad: het socialisme. Daar ligt de nadruk niet op ondernemingswijze, maar op door de staat geplande productie. Vrijwel niemand pleit voor een terugkeer naar of de invoering van een socialistische economie. Dat komt door de (inmiddels vrijwel onbetwiste) slechte economische prestaties van dit stelsel. Toen Deng eind jaren zeventig van de vorige eeuw aan de macht kwam in de Volksrepubliek China was het land bijna bankroet. De ironie wil dat Deng, om de macht van de communistische partij veilig te stellen, een op kapitalistische principes gebaseerd economisch systeem invoerde. Een belangrijker – voor liberalen althans – bezwaar tegen het socialisme is het per definitie totalitaire en dus mensonterende karakter ervan.

Bovenberg en Wijffels bepleiten een ordening waarin mensen meer ‘met elkaar samenwerken’. Een frappante stelling, want als er ergens wordt samengewerkt is het wel op de vrije markt. Ook andere denkers die het einde van het kapitalistische tijdperk verkondigen blijven steken in algemeenheden als het gaat om de vraag waardoor het kapitalisme moet worden vervangen. Een echt alternatief wordt dus niet geboden.

En dat is ook helemaal niet nodig. Het kapitalisme is namelijk zeer flexibel. Marktpartijen zijn in staat zich snel aan te passen aan veranderende omstandigheden. De rol van de staat is bovendien niet gebaseerd op vaststaande uitgangspunten. Deze moet juist voortdurend worden bijgeschaafd en aangepast. Zo’n door een vrij werkend, liberaal kapitalisme gedomineerde ordening is het stelsel bij uitstek om de kredietcrisis het hoofd te bieden.

Noten

1 Zie onder andere Marcel ten Hooven, ‘In de nieuwe wereld vallen emoties en ideologisch geraas weg. In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy’, in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De nieuwe wereld* (cdv Zomer 2009). Amsterdam: Boom, 2009, pp. 70-79.

2 John Gray, ‘1991: val Sovjet-Unie, 2008: val VS’, *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2008.

3 Deze bewering geldt voor ons land, en ook voor de meeste andere landen op het Europese continent. Met name in de Verenigde Staten zijn ook relatief grote bedragen naar de zogenoemde reële economie gegaan.

- 4 Bert Heemskerk, *Een gezonde krimp. De kredietcrisis en duurzaam bankieren*. Amsterdam: Balans, 2009, p. 154; 'Wellink positief over stimuleringspakket', *Het Financieele Dagblad*, 26 maart 2009. Het bedrag dat naar financiële instellingen is gegaan is inclusief garantstellingen voor het aantrekken van vreemd vermogen. Ook moet vermeld worden dat voor een zeer aanzienlijk deel van het genoemde bedrag geldt dat er bezittingen tegenover staan of dat de gelden in de vorm van een lening zijn verstrekt. Hiervoor geldt dat het de bedoeling is dat ze op termijn weer terugvloeien naar de staat.
- 5 Veel (met name) Amerikaanse banken zijn op dit moment de hun verstrekte staatssteun aan het terugbetalen. Ook ING is voornemens binnenkort een aanzienlijk deel van de verleende staatssteun terug te betalen. Dat neemt niet weg dat *op het moment dat de steun nodig was* deze ook verstrekt is.
- 6 Voor een Nederlandse representant van deze lijn zie Auke Leen, 'De kredietcrisis. Het liberale antwoord', *Liberaal Reveil* 49 (2008), nr. 4, pp. 181-186.
- 7 'Exit right. The contract between society and banks will get stricter', *The Economist*, 16 mei 2009.
- 8 George G. Kaufman, 'Bank failures, systemic risk and bank regulation', *The Cato Journal* 16 (1996), nr 1.
- 9 Kapitaaleisen zijn eisen met betrekking op de verhouding tussen eigen (beschikbaar) kapitaal en uitgeleend kapitaal.
- 10 'PvdA heeft de echte liberalen', *NRC Handelsblad*, 19 september 2006.
- 11 'Uitspraken', *de Volkskrant*, 15 november 2007. Plasterk bouwde met deze uitspraak (al dan niet bewust) voort op een analyse die toenmalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting in de jaren tachtig van de vorige eeuw maakte (zie Paul Kalma, *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1988, m.n. p. 162).
- 12 Dit is uiteraard wel een erg beknopte versie van de liberale visie op de economische orde. Verderop zullen wij daar nader op ingaan.
- 13 F.A. Hayek, *De weg naar slavernij*. Amsterdam: Holdert, 1948, p. 38.
- 14 Heemskerk 2009, p. 33.
- 15 Het toegenomen kredietvolume kan niet volledig aan het beleid van centrale banken worden toegeschreven; ook 'gewone' banken speelden hierin een rol. Hiervoor is elders in deze bijdrage aandacht.
- 16 Fannie Mae is een acroniem voor Federal National Mortgage Association (FNMA).
- 17 Tussen 1997 en 2006 steeg de gemiddelde huizenprijs in de VS met maar liefst 85% (Egbert Kalse en Daan van Lent, *Bankroet. Hoe bankiers ons in de ergste crisis sinds de Grote Depressie stortten*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2009, p. 36).
- 18 Frits Bolkestein, 'Dynamiek en stabiliteit', in: Idem, *Boren in hard hout* (pp. 46-53). Amsterdam: Prometheus, 1998.

Ook na de crisis: minder groei, meer overheid

Door trendmatige, structurele ontwikkelingen zal de overheidsbemoeyenis met de economie onvermijdelijk toenemen. Dat komt door de vergrijzing, behoeften in de samenleving die alleen de overheid kan vervullen en het mogelijk terugdraaien van privatiseringen.

door *Jaap van Duijn*

De auteur is oud-hoogleraar economie en beleggingsleer en voormalig lid van de Raad van Bestuur van Robeco, waar hij tevens Chief Investment Officer was.

DOOR DE KREDIETCRISIS VAN 2007-2008 en de daaropvolgende recessie van 2008-2009 is de financiële positie van de rijksoverheid sterk verslechterd. Deze door de economische conjunctuur bepaalde veranderingen komen boven op noodzakelijke aanpassingen in de overheidsfinanciën die samenhangen met ontwikkelingen van meer structurele aard. Die ontwikkelingen zijn zodanig dat de invloed van de overheid op de economie in de komende paar decennia weer zal toenemen, net nu we gewend waren geraakt aan het beeld van een terugtrekkende overheid.

CRISISEFFECTEN

Kredietcrisis en recessie hebben drie effecten op de overheidsfinanciën. In de eerste plaats leidt een recessie tot een sterke terugval in belastinginkomsten. Omdat bedrijven verlies lijden wordt er minder vennootschapsbelasting betaald. Omdat de werkloosheid stijgt en de lonen worden gematigd komt er minder loonbelasting binnen. Omdat gezinnen en bedrijven minder besteden wordt er navenant minder omzetbelasting afgedragen. Stel dat de economie 2009 met 3,5% krimpt en het herstel tot 1% groei in het jaar 2010 leidt, dan is er ten opzichte van een structureel groeipad van 2% een tekort van gecumuleerd 6,5% van het bruto binnenlands product (bbp).

Over die toegevoegde waarde mist de overheid dus belastinginkomsten. Deze worden nooit meer goedgemaakt, omdat een onderbezetting van de productiecapaciteit in 2009 en 2010 nooit wordt gevolgd door een overeenkomstige overbezetting in de jaren daarna. Net zoals de kabinetten-Lubbers in de jaren tachtig nog jaren bezig waren om de gevolgen van de recessie van 1981-1982 (die minder ernstig was dan de huidige) op de overheidsfinanciën te verwerken, zo zullen noodzakelijke ingrepen in de begroting als gevolg van de huidige recessie deze en toekomstige ministers van Financiën nog lang bezighouden. De twintig werkgroepen doen nu het voorwerk voor de aanstaande bezuinigingen.

Het tweede effect van crisis en recessie zijn de maatregelen die het kabinet heeft genomen om de economie te stimuleren. De omvang in euro's van die maatregelen is niet gemakkelijk te bepalen, maar bedraagt zeker minder dan 1% van het bbp. In landen als de Verenigde Staten enerzijds en China anderzijds zijn de stimuleringsmaatregelen veel omvangrijker. Het gevolg in de VS is dat het begrotingstekort zowel in 2009 als in 2010 rond 12% van het bbp zal belopen, wat betekent dat de stijging van de staatsschuld daar dramatische vormen gaat aannemen. Ook bij ons betekent stimulering, hoe beperkt ook, een extra stijging van de schuld van de overheid.

Het derde effect, van met name de kredietcrisis, is de noodzakelijk gebleken steun aan banken als ABN Amro, Fortis Nederland, ING en SNS Reaal, en aan de verzekeraar Aegon. De bankbelangen die de overheid daarmee verkreeg, kunnen worden gezien als beleggingen van de staat, die op termijn weer verkocht of naar de beurs gebracht gaan worden, en waar de overheid een beleggingsresultaat op kan behalen. De ervaring tot dusver is dat, voor zover banken in de westerse landen overheden al hebben terugbetaald, dit voor die overheden met winst is gebeurd. Zoals het er nu uitziet zal het grootste blijvende effect van de recessie op het huishoudboekje van de overheid daarom door de tekortschietende belastinginkomsten worden gevormd.

GROEI-EFFECTEN

De ingrijpende conjuncturele effecten komen boven op de gevolgen van trendmatige economische veranderingen, die in de komende tien à twintig jaar steeds duidelijker zichtbaar zullen worden.

De eerste van die ontwikkelingen is het fenomeen dat de economische groei in ons land steeds verder afneemt. Bedroeg de groeivoet in de jaren vijftig van de vorige eeuw structureel nog ongeveer 5%, nu is hij eerder 1,5 à 2%. De beroepsbevolking neemt nog maar zeer licht toe, wat betekent dat het tempo van economische groei vrijwel geheel wordt bepaald door

productiviteitsstijging. Economische groei is voor de overheidsfinanciën van belang omdat belastingtarieven gemiddeld genomen progressief zijn en de belastinginkomsten sterker stijgen dan het bbp. Overheden kunnen dus uit hun financiële problemen groeien. Naarmate de economische groei echter afneemt, kan groei als de grote witmaker ook minder goed zijn werk doen.

De tweede grote beweging is die van de vergrijzing en de ontgroening van Nederland (en de andere westerse landen). Minder werkenden op meer ouderen betekent voor de overheid dat de basis voor belastingheffing versmalt, terwijl de uitgavenbasis verbreedt. Tegelijkertijd stijgt de levensverwachting van 65-jarigen verder. Oplossingen als het verhogen van de

aow-leeftijd, van de leeftijd waarop aanvullende pensioenen ingaan, het belasten van ouderdomsuitkeringen en het fiscaliseren van de aow liggen dan voor de hand.

De vergrijzing heeft ook gevolgen voor twee belangrijke sectoren

Steeds meer onvervulde behoeften waarin alleen de overheid kan voorzien

in onze samenleving: de zorg en het onderwijs. Hoewel – net als bij de pensioenvoorziening – de private sector een belangrijke rol kan spelen in de voorziening van zorg, nemen overheden in vrijwel alle ontwikkelde landen de verantwoordelijkheid op zich om zeker te stellen dat voor iedere burger basiszorg gegarandeerd is. Hetzelfde geldt voor het onderwijs: privatiseren van delen van het onderwijs kan, maar juist in een ontwikkeld land dat het in de toekomst zal moeten hebben van de kwaliteit van zijn beroepsbevolking, is de zorg voor hoogwaardig onderwijs een overheidstaak. Het effect van de vergrijzing is voor wat betreft deze twee terreinen – zorg en onderwijs – dat de overheidsbetrokkenheid eerder toe- dan afneemt.

De gevolgen van de vergrijzing voor de economische ontwikkeling van ons land zijn zo langzamerhand wel in kaart gebracht, wat ook wel mag, omdat we decennia geleden al konden weten dat de vergrijzingsproblematiek nu actueel zou worden.

Er zijn evenwel ook andere trendmatige ontwikkelingen, waarvan de gevolgen wellicht wat minder doordacht zijn. De hier bedoelde ontwikkelingen zijn te vangen onder de notie dat, naarmate een land materieel welvarender wordt, de onvervulde behoeften vooral die behoeften zijn waarin alleen via overheidsbemoeienis en overheidsingrijpen kan worden voorzien. In concreto gaat het om de effecten die de materiële welvaartstoename heeft gehad op de ruimtelijke ordening, natuurontwikkeling en natuurbehoud, openbare orde en veiligheid, de kwaliteit van het milieu en niet te vergeten de opwarming van de aarde.

Het vraagstuk van de integratie van immigranten, wier komst naar Nederland vooral werd ingegeven door het niveau van materiële welvaart in ons land en de kansen die dit aan hen bood, past ook in dit rijtje. Het gaat dus om de behoefte aan zaken die aan het materiële voorbijgaan: de behoefte aan ruimte, een aantrekkelijke leefomgeving, veiligheid en orde in het openbare domein, natuur, schone lucht, beveiliging tegen het stijgende zeewater en andere waarden die niet op de markt worden verhandeld.

Het vervullen van deze behoeften geschiedt voor een belangrijk deel via de overheidsbegroting, of het nu gaat om de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), de versterking van de kust tegen het wassende zeewater, meer politie op straat, het saneren van oude industrieterreinen, inburgeringscursussen, de aanleg van railinfrastructuur of de stimulering van de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen. De middelen om de bijbehorende uitgaven te doen zullen gevonden moeten worden in het afstoten van andere taken, het lenen op de kapitaalmarkt (waar het investeringsuitgaven betreft), en het verhogen van belastinginkomsten. Die extra belastingen zijn dan de prijs die de burger betaalt voor de door de overheid te leveren collectieve diensten.

IDEOLOGISCHE EFFECTEN

Ten tijde van de paarse kabinetten-Kok I en II (1994-2002) woei er een liberale wind door Nederland: de staat moest terugtreden en activiteiten die tot dusver door de overheid werden gecontroleerd, moesten als het maar enigszins kon worden geprivatiseerd. Dus kwam er concurrentie op het spoorweganet, moesten telefonie en post op eigen benen staan en in de vorm van de beursgenoteerde bedrijven KPN en TNT de wereld gaan veroveren, werden diensten als Staatsbosbeheer, het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Kadaster op afstand van hun ministeries gezet en werden de busdiensten in het streekvervoer aanbesteed. ‘Marktwerking’ werd ook het toverwoord in de wereld van de nutsbedrijven, de woningcorporaties en de ziekenhuizen, met als meest in het oog lopende effect dat de beloningen van de bestuurders van deze instellingen omhoogschoten, zonder dat de aard en inhoud van hun werkzaamheden wezenlijk afweek van die van hun voorgangers.

De invloed van de overheid op de Nederlandse economie nam dus af. Uit de opbrengst van de verkoop van staatsdeelnemingen kon de staatsschuld worden verminderd. Deze daalde van 74% van het bbp in 1994 naar 50% in 2002, al was die daling ook mede bevorderd door de hoge economische groei in de tweede helft van de jaren negentig.

De gedachte achter de privatiseringsgolf was dat bedrijven die bloot-

gesteld waren aan de tucht van de markt, efficiënter en klantgerichter zouden opereren dan beschermde overheidsinstellingen. Het moeten concurreren van voormalige staatsbedrijven met andere ondernemingen heeft op sommige terreinen onbetwistbaar voordeel voor de consument gehad: telefonie is er een goed voorbeeld van. De prijzen van telefoondiensten zijn omlaag gegaan en de dienstverlening is verbeterd. Bij het vroegere zusterbedrijf van KPN, TNT, is de uitkomst evenwel heel anders. Concurrentie van aanbieders die tegen lagere lonen werken heeft de kwaliteit van de postbezorging juist verslechterd en naar de toekomst kijkend is het niet langer zeker dat de post ook in de toekomst op zes dagen zal worden bezorgd, zoals de afgelopen 150 jaar gebruikelijk was. Tegelijkertijd heeft het opengooien van de markt ertoe geleid dat verschillende pakjesbezorgers dezelfde klanten bedienen, waar de Postwet van 1850 nu juist bedoeld was om aan de toen bestaande versnippering van bezorgdiensten een einde te maken.

Over het toelaten van marktwerking op het spoor en bij het streekvervoer zijn de oordelen verschillend. Het aanbesteden van lijnen resulteert erin dat de winnaar van een aanbesteding voor de duur van de concessie nog steeds monopolist is. Het proces van aanbesteden en daarmee concurreren op prijs kan er ook toe leiden dat zodanig op personeel en materieel moet worden bezuinigd, dat uiteindelijk uitgekledede diensten worden aangeboden – het effect dat men ook bij TNT ziet.

Het aan marktwerking blootstellen van de nutsbedrijven heeft erin geresulteerd dat twee van de grote drie (Nuon en Essent) de vlucht naar voren kozen, een Europese rol wilden spelen en wilden fuseren. Toen die fusie, die de concurrentie op de Nederlandse markt alleen maar zou hebben verminderd, niet doorging, was het einde van het verhaal dat zowel Nuon als Essent ‘in play’ waren en in buitenlandse handen verdwenen. Eneco, de derde speler op de Nederlandse markt, koos er juist voor om alleen verder te gaan en niet zoals Nuon en Essent een grootschalige energievoorziening na te streven, maar te kiezen voor kleinschaligheid als toekomstmodel.

Vanuit het belang van de burger bezien zou de overheid de controle over die diensten moeten behouden die van essentieel belang zijn voor het ordelijk functioneren van de economie. Energie is een basisvoorziening en zou dus wat dat betreft niet geprivatiseerd moeten worden. In een markteconomie als die van de Verenigde Staten is al gebleken hoe kwetsbaar een land kan zijn als de energievoorziening in private handen is. Interessant genoeg moet in de Europese Unie de postsector aan marktwerking worden blootgesteld (hoewel de meeste lidstaten de openstelling van hun eigen markt traineren), terwijl US Postal in de Verenigde Staten nog gewoon een staatsbedrijf is, weliswaar op afstand gezet, maar nog steeds een monopop-

list op de markt voor brieven. Ook van de postbezorging kan men stellen dat deze in een land verzekerd moet zijn en dat voorkomen moet worden dat private partijen alleen de aantrekkelijke deelmarkten bedienen. Efficiency kan bij staatsbedrijven altijd worden afgedwongen via tariefstellingen. Zo stelde in Nederland de minister van Verkeer en Waterstaat altijd de maximale posttarieven vast (en doet hij dat nog steeds) en kunnen ook maximum tarieven voor energievoorziening en openbaar vervoer worden bepaald.

Net toen de privatiseringsgolf in Nederland ten einde liep en nog net voorkomen had kunnen worden dat ook de nationale luchthaven Schiphol een beursgenoteerde onderneming werd (dankzij het vasthoudende optreden van de wethouder Asscher van Amsterdam, een van de aandeelhouders van Schiphol), brak in 2007 de kredietcrisis uit. Het jaar daarop moest de minister van Financiën ingrijpen om Nederlandse banken te redden, welk ingrijpen onder meer geschiedde via de nationalisering van ABN Amro en Fortis Nederland, en forse kapitaalinjecties in andere banken en verzekeraars. Hiermee schoot de staatsschuld weer omhoog. Het lijkt waarschijnlijk dat die schuld in de komende paar jaren weer zal uitstijgen boven het niveau dat ten tijde van het aantreden van het eerste parase kabinet gold.

De staat zal de bankbelangen op termijn weer verkopen of naar de markt brengen. Het behoort immers niet tot de natuurlijke taken van een overheid om banken te runnen, ook al kan het in de ontwikkelingsfase van een land passend zijn dat de overheid dat tijdelijk wel doet (zoals in China het geval was), dan wel dat de overheid het initiatief neemt tot de oprichting van banken en daar ook een financieel belang in neemt (zoals in Nederland onder Koning Willem I met de Nederlandsche Handel-Maatschappij, en na de Tweede Wereldoorlog met de Nationale Investeringsbank het geval was).

Het is echter niet uit te sluiten dat de inzichten ten aanzien van andere geprivatiseerde sectoren op termijn weer gaan veranderen. Zo is het beslist denkbaar dat de liberalisering van de postmarkt teruggedraaid gaat worden, teneinde aan de afbraak van dienstverlening en de inefficiency die postbezorging door meerdere partijen met zich meebrengt, een einde te maken. Bij het openbaar vervoer zal de vraag zijn of private partijen voor een adequaat niveau van dienstverlening in heel Nederland (en niet alleen in de aantrekkelijke dichtbevolkte gebieden) kunnen blijven zorgen. Bij het vervoer, de energievoorziening en andere infrastructurele voorzieningen is de vraag ook altijd of private partijen voldoende investeren in het behoud van de kwaliteit van die infrastructuur. Die vraag wordt meestal pas actueel als zich een ramp of een bijna-ramp voordoet, waarna de politiek om maatregelen gaat roepen en het maatschappelijk nut van de privatisering ter discussie wordt gesteld.

DE ROL VAN DE OVERHEID ZAL GROTER WORDEN

Op grond van de overwegingen die hiervoor zijn besproken lijkt het waarschijnlijk dat de rol van de overheid in het economisch verkeer in de komende decennia zal toenemen. De implicaties van de vergrijzing voor onze economie, de onvervulde behoeften in de samenleving die alleen maar door een overheid kunnen worden vervuld, en het mogelijk terugdraaien van eerdere privatiseringen, geven aanleiding tot die verwachting.

Hiertegenover staat dat de overheid ook stappen terug zal moeten doen vanwege het inkomstengat dat ontstaan is door de kredietcrisis en de daaropvolgende recessie. Er zullen taken moeten worden afgestoten, dan wel efficiënter moeten worden geleverd. Ook zullen crisisgerelateerde maatregelen als het stimuleringspakket van 2009 en de bankensteun weer moeten worden teruggedraaid.

Op basis van trendmatige, structurele ontwikkelingen zal de overheidsbemoeyenis met de economie dus toenemen. Het terugdraaien van de door het conjunctuurverloop ingegeven acties zal die intensievere betrokkenheid van de overheid ten dele tegengaan, maar per saldo zal er toch een grotere overheidsbetrokkenheid zijn dan nu het geval is. Niet vanuit ideologische overwegingen, maar gebaseerd op het behoeftepatroon van Nederlanders in een land dat een hoge materiële welvaart geniet, maar waarvan de economie nog maar weinig groeit.

Economische modellen hebben schijnwerkelijkheid gecreëerd

De eendimensionale schijnwerkelijkheid die economische modellen bieden is in de politieke praktijk verheven tot absolute waarheid, met alle akelige gevolgen van dien. Niemand kent de perfecte werkende markt of de alwetende burger die alleen rationele keuzes maakt. In de modellen worden markt en burger niettemin als perfect en alwetend voorgesteld. De politiek moet zich niet op dit dwaalspoor laten zetten.

door Pieter Omtzigt

Tweede-Kamerlid voor het CDA.

SINDS JAN TINBERGEN ZIJN economische modellen in Nederland een must: geen beleidsbesluit kan in Den Haag genomen worden zonder dat het Centraal Planbureau er zijn zegen aan heeft gegeven. Geen politieke partij ontkomt aan een doorrekening.

Op een gelijke wijze zijn economische modellen bij banken en de wetenschap de afgelopen jaren tot absolute waarheden verheven. Juist een aantal zaken in de huidige crisis toont aan dat modellen niet verabsoluteerd dienen te worden, dat er ruimte is voor debat over de uitkomsten en dat economische modellen niet meer zijn dan modellen.

MODELLEN HEBBEN PERVERSE UITWERKINGEN OP HET POLITIEKE PROCES

Koopkrachtplaatjes zijn het ultieme sturingselement in Den Haag. Kabinetsformaties en het opstellen van begrotingen lijden onder de maniakale toepassing van koopkrachtplaatjes. In een ideale wereld stel je een begroting op en kijk je aan het eind of er niet een bepaalde groep is die onbedoeld last heeft van meerdere bezuinigingen. Zo niet in Nederland. Het

koopkrachtplaatje, een model bij uitstek, wordt als werkelijkheid gezien. En als jouw eigen troetelgroep 0,25% aan koopkracht dreigt te verliezen, dan trek je als politieke partij alles uit de kast!

Hoe? Nou, je geeft opdracht om dat te herstellen en om er geen geld aan uit te geven. Dit is een dubbelzinnige opdracht, zoveel is duidelijk. Dus wat gebeurt er? Er wordt gezocht naar een maatregel die precies die groep in het koopkrachtplaatje helpt, maar vooral niet te veel mensen. Dat zou namelijk te duur zijn. En je zoekt naar een manier om niet iedereen een tegemoetkoming te geven. Ideaal daarvoor is bijvoorbeeld een toeslag of aftrekpost die niet iedereen gebruikt. Als iedereen er recht op heeft, dan gaat hij in het standaard koopkrachtplaatje. Maar doordat niet iedereen hem gebruikt, kost het wat minder.

Zo is bijvoorbeeld de buitengewone uitgavenregeling geëxplodeerd. Jaar in, jaar uit werd deze regeling gebruikt om hele groepen collectief te compenseren. Toen weinigen deze aftrekpost gebruikten was dat goedkoop. Toen velen ontdekten dat ze honderden euro's misliepen, omdat ze ook buitengewone uitgaven konden aftrekken, nam het gebruik toe en bleek ongeveer de helft van de Nederlanders recht te hebben op een fiscale compensatie vanwege hoge zorgkosten. Ten slotte moest de regering ingrijpen en met een nieuwe regeling komen: de Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten (Wtgc), die wel was toegespitst. Het jaarlijkse koopkrachtfestijn en het jaarlijkse draaien aan de knoppen van een model, had dus uiteindelijk een pervers effect op de uitkomst.

Modellen zijn abstracties van de werkelijkheid, ook bij economen. Dit wordt echter niet dagelijks onderkend. Het is inherent aan economische modellen dat zij de economie benaderen, maar nooit alle facetten van de werkelijkheid meenemen. Per slot van rekening is economie een sociale wetenschap en is menselijk gedrag per definitie niet in zijn geheel te vangen in een model. Economen maken voor hun modellen juist aannames om het model handelbaar te maken.

Twee veelgebruikte aannames zijn alwetendheid en perfecte markten. Waar vele godsdiensten alwetendheid toedichten aan God (of een ander opperwezen), gaan vele economische modellen in hun basisversie ervan uit dat alle mensen alwetend zijn. Dat is best gemakkelijk, want dan kunnen alle mensen alle gevolgen van het gedrag van alle actoren overzien. Gek genoeg leidt alwetendheid van mensen tot een lekker simpel model, omdat iedereen volstrekt rationeel reageert. In perfecte markten zijn er aan transacties geen kosten verbonden. Er zijn ook geen belemmeringen in de mobiliteit en niemand heeft marktmacht. Een gevolg hiervan zou overigens zijn dat bedrijven niet nodig zijn. Immers iedereen kan zelf produceren en transacties zijn kosteloos en hoeven niet geïnternaliseerd te worden. En

instituties ontbreken. Immers zonder transactiekosten, fouten en misverstanden heb je geen rechtspraak. En conflicten los je gratis, gemakkelijk en onmiddellijk op. Voeg hieraan toe dat de standaard economische modellen vrijwilligerswerk noch familierelaties kennen, laat staan er waarde aan toekennen, en je begrijpt dat zo'n economisch model een wereld laat zien waarin je eigenlijk niet wilt leven.

Natuurlijk zijn er ingewikkelder modellen voor elk van de genoemde aspecten: dynamische stochastische algemene evenwichtsmodellen met heterogene agenten bijvoorbeeld, of *search and matching*-modellen, die frictie introduceren in markten. Maar juist de grote algemene evenwichtsmodellen ontberen een aantal verfijningen van kleine deelmodellen. Gewoon omdat ze dan onhanteerbaar worden.

AANNAMES SLUIPEN DE WERKELIJKHEID IN

In economen- en beleidskringen blijven echter basisnoties hangen die er niet zijn. Denkt u nog eens na over DSB Bank. Daar werd op een verschrikkelijke manier duidelijk dat een aantal kopers het belangrijkste financiële contract dat ze in hun leven aangaan niet begreep. En heus, dat is erger dan het contract van je mobiele telefoon niet snappen. Maar door het geloof in de markt die alles rechtzet, is veel economische liberalisatie doorgevoerd die uiteindelijk het feit benut – of 'uitbuit', in de oorspronkelijke zin van het woord – dat mensen niet alwetend zijn. We kunnen niet anders dan vaststellen dat de economische modellen massief hebben gefaald.

Het is te gemakkelijk om nu met z'n allen de *credit rating agencies* de schuld te geven. Je kunt gewoon niet vertrouwen op modellen als waren zij

De akelige waarheid is dat de werkelijkheid veel onzekerder is geworden dan we dachten dat zij kon zijn

de werkelijkheid. Zij zijn slechts een middel om consistentie af te dwingen, en bevatten nooit meer dan een gedeelte van de werkelijkheid. De modellen hebben dus een bijeffect op economen en pseudo-economen. Een aantal hiervan verwacht simplificerende aannames

(zoals alwetendheid en het feit dat mensen een heel contract kunnen snappen) met de realiteit. Maar ondertussen wordt het handelen wel gebaseerd op foutieve aannames als 'meer keuze is altijd goed': de consument begrijpt alles en wil keuzes maken. En dan heeft die consument in de supermarkt de keuze uit vijftig verschillende soorten jam – hij kan ze niet eens allemaal proeven. Misschien is dat bij jam nog niet zo'n ramp, maar de diversiteit in bijvoorbeeld financiële producten, zoals hypotheeken en

koopsompolissen, is zo groot dat hij echt niet in staat is al die producten te begrijpen.

LEVEN MET ONZEKERHEID

De akelige waarheid is dat de werkelijkheid veel onzekerder is geworden dan we dachten dat zij kon zijn. Er wordt zelfs geen poging gedaan om die onzekerheidsmarges aan te geven bij de voorspellingen die gedaan worden. Dat is jammer, want de Britse centrale bank doet dat wel. En de grote onzekerheidsmarges van modellen werken ontzuenderend. Weg is de idee dat beleidsmakers de koopkracht op 0,25% kunnen sturen. Dat besef moet eindelijk doordringen. En dat kun je zien door gewoon de voorspellingen te vergelijken met de uitkomsten.

Verder is één aanname nu wel doorgeprikt: perfecte markten. Die zijn er niet, zeker niet in de financiële sector met zijn massieve informatieasymmetrie en machtsposities. Die asymmetrie werd wel meegenomen in een aantal principaal/agentmodellen, maar de invloed van die modellen was veel te beperkt om de huidige crisis te voorkomen. Erger nog: de machtsposities zijn tijdens deze crisis zelfs zo erg, dat in een aantal landen de geredde financiële instellingen feitelijk de macht hebben over de politiek en niet omgekeerd. Ze zijn immers vaak te groot om ze te laten falen en kunnen dus bijna onbeperkt staatssteun vragen, zonder dat bijvoorbeeld de aandeelhouders onteigend worden of de managers ontslagen. Dit is niet zomaar beperkte marktmacht, maar een forse macht, ook over de democratische instituties. Soms vraag ik me af of ministeries staatsbanken dicteren wat te doen of omgekeerd.

We zullen dus een nieuwe, robuustere financiële sector moeten opbouwen, die gebaseerd is op nieuwe en betere modellen. Want iets anders hebben we niet. Maar meer scepsis over de financiële sector moet blijvend zijn. En meer scepsis over modellen en plaatjes blijft noodzakelijk. Modellen bevatten altijd maar een (klein) deel van de werkelijkheid en kunnen nooit een excuus zijn om het gezond verstand uit te zetten. En één zaak moet nieuwe aandacht krijgen: stabiele, stevige instituties. Die ontbreken bijna altijd in modellen of worden als vanzelfsprekend beschouwd. Dat zijn ze niet. Dat geldt voor de democratie, de rechterlijke macht en ook voor de centrale bank. Perfect zijn ze niet. Daar moet je aan werken en dat moet prioriteit hebben, want een aantal van die instituties, zoals toezichthouders en centrale banken, is in zwaar weer gekomen. We kunnen niet zonder, maar het is goed dat ze in de meeste modellen niet aanwezig zijn.

De arbeidsmarkt straks: na werkloosheid dreigt tekort

Met de oplopende werkloosheid van nu zouden we uit het oog kunnen verliezen dat in de naaste toekomst een blijvend tekort aan arbeidskrachten dreigt. Daarom is het geboden nu al over de arbeidsmarkt van morgen na te denken, om te voorkomen dat publieke voorzieningen als zorg, pensioenen en sociale zekerheid onbetaalbaar worden. Wie kan werken zal mee moeten doen, om de zorg voor wie dat echt niet kan overeind te houden.

door *Piet Hein Donner*

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

KERSTMIS 2008: PLOTSELING ZATEN WE in een diepe crisis die ons bestaan leek te bedreigen. Ze bekroop ons in stilte en opeens zaten we er middenin. Even wisten we niet meer hoe we het hadden. De wereldhandel leek in te storten; de auto-industrie – motor in veel landen – viel stil; orders en bedrijfsomzetten liepen met tientallen procenten terug; de economie was in een vrije val. Het Centraal Planbureau schortte de voorspellingen op; modellen konden het niet meer bijbenen. De indexering van pensioenen werd stopgezet en de mogelijkheid dat pensioenen – essentie van zekerheid – afgestempeld zouden moeten worden, leek opeens reëel. Het was donkere nacht.

Kerstmis 2009: de recessie in Nederland is officieel voorbij. Er is weer een begin van groei. In Duitsland daalt de werkloosheid sinds twee maanden; in de VS schijnt de daling van de werkgelegenheid gestopt te zijn; China groeit alweer gestaag; het vertrouwen bij consumenten en producenten groeit voorzichtig. We zien alom lichtpunten; een sterrennacht, zoals het hoort rond Kerstmis.

Maar ook een sterrennacht met miljoenen lichtpunten is nog geen daglicht. De recessie is mogelijk voorbij, maar de crisis nog niet. Die is pas over als we weer vaste grond onder de voeten hebben en weten hoe de volgende Kerstmis eruit zal zien. Als we zeker zijn dat de economische groei die zich aftekent bestendig blijkt. Als we begrijpen waarom de Nederlandse arbeidsmarkt de crisis tot dusver zo goed heeft doorstaan en we zeker kun-

nen zijn dat de groei van werkgelegenheid weer bestendig is.

Want de crisis is nog niet voorbij als het gaat om de gevolgen die de arbeidsmarkt ondervindt van de financiële crisis en de economische neergang. 'Er staan nog veel banen op de tocht', voorspelt de hoofdco-

*Zeker is dat we eerst nog
veel banen zullen verliezen
voor het herstel van
werkgelegenheid inzet*

noom van het CBS, Michiel Vergeer. De werkloosheid is in 2009 met 110.000 mensen gestegen en bedroeg in december iets meer dan 400.000 mensen: 5% van de beroepsbevolking. Het aantal mensen met een bijstandsuitkering is gestegen naar 275.000. Daarmee zijn we binnen Europa wel het land met de laagste werkloosheid en het land met de laagste groei van de werkloosheid, maar niemand weet of we die positie houden. Zeker is dat we eerst nog veel banen zullen verliezen voor het herstel van werkgelegenheid inzet.

De eerste reacties op de crisis werden vooral beheerst door de vraag: 'Wie heeft dit veroorzaakt?' De schuldigen waren al gauw gevonden: de banken en de financiële wereld. Wie suggereerde dat de crisis wellicht te maken had met een meer algemeen verspreide menselijke begeerte naar 'makkelijk rijk worden', kreeg de wind van voren: 'Wij allen schuldig? Hoe durf je?'

Nu de neergang lijkt te stoppen duikt vaker de vraag op: 'Waarom zagen we het niet aankomen?' Ook die vraag is weinig vruchtbaar. Het ligt in de aard van crises dat men ze niet ziet aankomen – anders zou het geen crisis zijn. 'Voorspellen is moeilijk, zeker als het om de toekomst gaat', zei de Deense Nobelprijswinnaar Niels Bohr. Want de toekomst wordt mede bepaald door de voorspellingen die we daarover doen. Daarom willen we de toekomst ook kennen, om haar te beïnvloeden en de voorspellingen die we vrezen te voorkomen. Velen zagen al eind 2007, begin 2008 de ontwikkelingen in de VS, en vreesden dat deze ook Europa en Nederland zouden raken. Zij die de tekenen begrepen, waren echter nog meer bevreesd om met voorspellingen en waarschuwingen de crisis die zij vreesden te versnellen. En wie wel waarschuwde, werd niet geloofd; de vloek van Cassandra – de toekomst zien, maar nooit geloofd worden – is van alle tijden. Stelt u zich voor dat het kabinet met Prinsjesdag 2008 had aangekondigd dat het kabi-

net binnen drie maanden het grootste deel van de bank- en verzekeringsmaatschappijen zou overnemen en dat de staatsschuld daartoe met meer dan 200 miljard zou worden uitgebreid. Wat denkt u dat de reactie zou zijn geweest? We moeten de toekomst zien voor we haar geloven (Ralph Waldo Emerson zei het al: 'We learn geology the morning after the earthquake'), en zelfs dat is vaak nog niet genoeg. Nog in oktober 2008 voerde de Tweede Kamer een verhit debat over de vraag of het half miljard dat het kabinet had uitgetrokken om de koopkracht te ondersteunen wel voldoende zou zijn.

De Nederlandse arbeidsmarkt heeft in 2009 de meeste voorspellers 'in hun hemd' gezet. Wat de factoren zijn die daarbij een rol hebben gespeeld, is nog niet echt duidelijk. De maatregelen die het kabinet heeft getroffen om de schok op te vangen, de mobiliteit te bevorderen en bedrijven in staat te stellen de onzekere tijd door te komen, hebben ongetwijfeld een bijdrage geleverd. Maar het veranderende karakter van de arbeidsmarkt is vermoedelijk van niet minder betekenis: het groeiend arbeidstekort, het omvangrijke aandeel van tijdelijke en flexibele arbeid en het groeiend aantal zelfstandigen zonder personeel. Deze veranderingen zijn mede bepalend voor de wijze waarop we de door en uit de crisis komen.

Het verwijt dat het kabinet de banken redde maar mensen niet, is volstrekt misplaatst. Het kabinet heeft in iedere fase steeds beoogd adequaat in te spelen op de situatie van dat moment. De eerdergenoemde koopkrachtafspraken van oktober 2008 hadden tot gevolg dat effecten van de crisis vertraagd en geleidelijk voelbaar werden voor de consument. De kredietschaarste die het gevolg was van de financiële crisis, werd daardoor niet gecompliceerd door een abrupte bestedingsbeperking. Het sociaal akkoord van najaar 2008 had bovendien tot gevolg dat de Nederlandse economie tijdens de economische 'noodstop' eind 2008 niet met sociale onrust werd geconfronteerd, zoals het geval was in veel omliggende landen. De ingreep bij de banken was slechts één van de maatregelen die bedrijven en financiële instellingen in staat stelden om de schok op de markten op te vangen; kredietwaarborgen, werktijdverkorting, verlenging van de hersteltermijn voor pensioenfondsen waren andere. Vervolgens heeft het kabinet in het voorjaar van 2009 de regels van begrotingsdiscipline tijdelijk bijgesteld en besloten tot stimuleringsmaatregelen. Onderdeel daarvan was de introductie van de deeltijd-ww, die levensvatbare bedrijven lucht geeft om mensen in dienst te houden. Het heeft tot dusver 3800 bedrijven en zo'n 40.000 werknemers geholpen. Andere maatregelen zijn gericht op ondersteuning van de mobiliteit en omscholing; meer dan 62.000 werknemers vonden al meteen of binnen drie maanden na ontslag, een andere baan. Want ondanks de groei van de werkloosheid stonden er eind 2009 nog zo'n 130.000 vacatures open.

Een belangrijke oorzaak van de beperkte groei van de werkloosheid in Nederland is het feit dat er tot eind 2008 een voelbaar tekort aan werknemers was. Bedrijven hadden de grootst mogelijke moeite om gekwalificeerd personeel te vinden. Mede als gevolg daarvan bestaat er bij bedrijven

een grote terughoudendheid om gekwalificeerd personeel te laten gaan, uit vrees dat men op het moment dat de arbeidsmarkt aantrekt, wederom grote moeite heeft om ze terug vinden. De arbeidsmarkt van de toekomst werpt op deze wijze haar schaduw al vooruit.

Duidelijk is dat we in Nederland in afzienbare tijd weer te maken krijgen met groeiende tekorten op de arbeidsmarkt

Duidelijk is dat we in Nederland in afzienbare tijd weer te maken

krijgen met groeiende tekorten op de arbeidsmarkt. Vanaf 2010 zal de beroepsbevolking voor het eerst in vreedstijd gaan krimpen, als gevolg van het dubbele proces van vergrijzing en het afnemend aantal jongeren. De commissie-Arbeidsparticipatie voorspelde dat er als gevolg van de vergrijzing een structureel tekort van zevenhonderdduizend mensen ontstaat. Na volgend jaar neemt de grijze golf flink toe doordat veel ouderen vanaf 2010 met pensioen gaan. Dat betekent niet dat het vanzelf zal gaan.

Daarom is het zaak nu al na te denken over de arbeidsmarkt van morgen; niet om de toekomst te voorspellen, maar om te zorgen dat ook 'morgen' mensen op de arbeidsmarkt tot hun recht kunnen komen en de samenleving door hen gediend wordt. Het gevaar is dat we met het huidige verlies aan banen het structurele probleem van de arbeidsmarkt – te weinig werkenden straks – uit het oog verliezen. Want het zal niet vanzelf gaan. Dat is alleen maar dringender nu als gevolg van de crisis de overheid 'de tering naar de nering' zal moeten zetten – ruim 30 miljard tekort. Voor het behoud van een sterke economie en van onze welvaart en het sociale stelsel is in de komende jaren iedereen nodig op de arbeidsmarkt. Straks zal de beroepsbevolking nog slechts 50% van de totale bevolking uitmaken. Het draagvlak onder de verzorgingsstaat – publieke voorzieningen, zorg, pensioenen, sociale zekerheid – wordt daardoor smal. Wie kan werken zal mee moeten doen, om wie dat echt niet kan te verzorgen.

Nu berusten onze sociale voorzieningen en zekerheid nog op het uitgangspunt dat er in de regel meer werknemers zijn dan banen. Daarom wordt sociale zekerheid vooral gezocht in het hebben van een vaste baan. Maar we gaan steeds meer toe naar een situatie dat er potentieel meer banen zijn dan werknemers. Dat vergt een geheel ander soort sociale zekerheid. Het koste wat kost voorkomen dat iemand zijn baan verliest, kan niet

meer de inzet zijn – het doel is ervoor te zorgen dat iemand die zijn baan kwijtraakt zo snel mogelijk een andere passende baan vindt. Nu al is de gemiddelde duur van een baan gedaald tot zeven jaar, en slechts in zeer weinig gevallen is een baan na zeven jaar nog dezelfde als toen men begon.

Het gaat bij dat alles niet primair om welvaart en groei, maar om welzijn en ontwikkeling. Ons denken berust nog sterk op het beeld van arbeid als last die we vooral verrichten om inkomen te verwerven. Het miskent dat in de diensteneconomie die inmiddels is ontstaan, arbeid minder zwaar en eentonig is. Het miskent bovenal het belang van arbeid als wezenlijk onderdeel van het bestaan; als bron van persoonlijke bevestiging en ontwikkeling, van sociale stabiliteit, van gezondheid en van maatschappelijke betrokkenheid. Sinds de jaren tachtig is de socialezekerheidswetgeving geleidelijk aangepast aan deze inzichten; onder meer door het terugdringen van de armoedeval, de invoering van het ‘work first’-beginsel in de bijstand, en de hervorming van de arbeidsongeschiktheidswetgeving.

De arbeidsmarkt staat echter niet stil. Arbeid verandert sneller dan ooit; kennis en ervaring verouderen daardoor, en een gemiddelde baan duurt niet langer dan zeven jaar. Er zal in tal van sectoren sprake zijn van meer banen dan mensen en de verdeling van beschikbare werknemers zal minder geschieden via instroom als wel door mobiliteit tussen sectoren. Werknemers verkiezen steeds meer flexibiliteit; bij de keuze van arbeidstijden of arbeidsplaats, het werken in deeltijd, het verrichten van arbeid als zelfstandige. In die veranderingen liggen de lijnen besloten waarlangs de inrichting van de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid zich zullen moeten ontwikkelen.

EEN BREDE INZETBAARHEID VAN MENSEN

In de eerste plaats zal de nadruk moeten liggen op het *investeren* in mensen; investeren in inzetbaarheid, in mobiliteit en in ‘plezier in werk’. De crisis onderstreept het belang van een brede inzetbaarheid van mensen. Werkgelegenheid zal ook in de toekomst sneller verschuiven. Het zal meer en meer gewoonte moeten worden om – soms noodgedwongen – een andere carrière te beginnen. Recent onderzoek onderstreept de noodzaak daarvan: ‘Er zullen tegelijkertijd meer werklozen in sterk krimpende sectoren én meer vacatures zijn.’ Loopbaanbeleid en duurzame inzetbaarheid zullen daarom meer centraal komen te staan. Werkgevers en werknemers zullen daar beide werk van moeten maken. De wetgever kan dit hooguit ondersteunen.

In de tweede plaats zal de nadruk moeten liggen op de *mobiliteit* op de arbeidsmarkt. De verdeling van arbeid over de verschillende sectoren zal steeds minder een kwestie zijn van de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt,

en meer van sectoroverschrijdende mobiliteit binnen de arbeidsmarkt. Het vergt dat bestaande vraag en toekomstige tekorten veel transparanter worden gemaakt. Sectoren en bedrijven zullen de leeftijdsopbouw van hun personeel in kaart moeten brengen. Het vergt echter ook beperking van de opbouw in wet- en regelgeving van rechten op basis van de tijd dat men voor een werkgever heeft gewerkt. Nu verliest men bij wisseling van een baan vaak de door de gewerkte jaren opgebouwde rechten bij een werkgever. Bij de volgende moeten ze weer van nul af aan worden opgebouwd. Bij het klimmen van de jaren worden die rechten steeds belangrijker, waardoor de mobiliteit van mensen afneemt. Evenzo levert de waardeoverdracht van

pensioenrechten in een aantal gevallen belemmeringen op.

In de derde plaats behoeft de *flexibiliteit* van de arbeidsmarkt aandacht. Het verloop van de crisis heeft laten zien dat de arbeidsmarkt, anders dan vaak wordt gesteld, een behoorlijke flexibiliteit kent. Zoals de directeur van een metaalbewerkend bedrijf in een

Overheid, werkgevers en werknemers moeten met elkaar de fundamenten van de arbeidsmarkt van morgen regelen

interview treffend schetste: ‘Het bedrijf teert al maanden in op de reserves. 40% van het personeel is al verdwenen, dat waren flexibele contractwerkers. Alleen de harde kern van vast personeel is nog over: 118 man.’ Bedrijven hebben in de afgelopen jaren een ‘schil’ van tijdelijke arbeid, flexibele contracten en zzp’ers ontwikkeld, die in het afgelopen jaar in aanzienlijke mate de schokken heeft opgevangen.

Het zou goed zijn als overheid, werkgevers en werknemers in ons stelsel van overleg snel aan tafel gaan zitten om de problemen van de arbeidsmarkt aan te pakken. Om met elkaar zaken als duurzame inzetbaarheid, permanente scholing, flexibiliteit, steun voor kansarmen op de arbeidsmarkt, kortom de fundamenten van de arbeidsmarkt van morgen, te regelen. Er zijn maatregelen nodig om de arbeidsmarkt te verbeteren en mensen minder kwetsbaar te maken, de solidariteit te handhaven tussen mensen die gemakkelijk weer aan de slag komen en mensen die achterblijven.

We moeten tijdig de bakens verzetten voor de tijd na de crisis en onze arbeidsmarkt voor de langere termijn structureel sterker maken. Onze werkloosheid steekt internationaal nu nog gunstig af, en zal in 2010 met – naar verwachting – 5,4% met landen als Denemarken (5,8%) en Oostenrijk (6,0%) veruit de laagste zijn in de Europese Unie. Dat is goed voor het versterken van onze economie, het behoud van ons sociale stelsel en onze welvaart. Dat willen we graag zo houden.

Als iedereen het goed heeft, heb ik het ook goed¹

Voor het bestrijden van de crisis waarin het marktradicalisme ons heeft gebracht, zijn geen nieuwe visies nodig, wel een herbezinning op de grondbeginselen van de sociale markteconomie. Dit kan de valkuilen van doorgeschoten materialisme en individualisme omzeilen, de kloof tussen de reële en financiële economie dichten en de vertrouwensbreuk helen. Kerngedachte is dat de sociale markteconomie naast een economisch ook een sociaal aspect heeft.

door *Jürgen Rüttgers*

De auteur is CDU-politicus en minister-president van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

DEZE CRISIS IS NIET ALLEEN EEN economische crisis. De crisis is geen luchtbel die even moet leeglopen. Sinds september 2008 is de wereldhandel ingestort zoals sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer is gebeurd. De grootste economische macht is in shock door het failliet van Lehman Brothers, het verdwijnen van alle Amerikaanse investeringsbanken, het instorten van de auto-industrie, de vrije val van de aandelenkoersen, de nationalisering van grote verzekeringsmaatschappijen als AIG, en de staatssteun voor de economie met biljoenen dollars. Tot voor kort leek dat ondenkbaar.

Een analogie ligt voor de hand: zoals de val van de Muur twintig jaar geleden het einde van het communisme betekende, zien we nu het einde van het turbokapitalisme. Het Sovjet-communisme is ten onder gegaan aan gebrek aan vrijheid, onderdrukking, isolatie en economische inflexibiliteit. Het turbokapitalisme gaat ten onder aan het tegendeel: te veel dynamiek, te hoge risico's, te veel deregulering, te grote verwevenheid en te weinig bestuur. Het einde van het turbokapitalisme betekent niet het einde

van de markteconomie. Marktradicalisme en markteconomie zijn twee verschillende zaken. De kracht van de markteconomie ligt in de productiviteit en de capaciteit zichzelf steeds opnieuw uit te vinden, en daarmee een ongekende creativiteit te ontwikkelen. Maar het marktradicalisme heeft de markteconomie zwaar beschadigd. Daarom kan de crisis ook niet overwonnen worden door gewoon op de oude voet door te gaan. De crisis is een fundamentele vertrouwenscrisis. Om die te overwinnen moeten besluitvorming en verantwoordelijkheid weer met elkaar verbonden worden. Alleen zo kan vertrouwen ontstaan. Vertrouwen ontstaat door leiderschap en duidelijke doelen. Alleen zo kan de crisis beëindigd worden.

De eerste oorzaak voor de crisis ligt bij de scheiding van de reële en de financiële economie. Ik herinner het me nog goed: tijdens een verblijf in Londen in 2006 verbaasde ik mij erover dat Groot-Brittannië onaangedaan toezag hoe het land verder werd gede-industrialiseerd. Mij werd verteld dat de pogingen van Duitsland om de industrie juist te behouden achterhaald waren. Mij werd verteld dat geld tegenwoordig met geld verdiend wordt. Ik bleef bij mijn mening dat de welstand van een land met 60 miljoen inwoners zoals Groot-Brittannië, of met 80 miljoen inwoners zoals Duitsland, op den duur niet alleen op financiële dienstverlening kan berusten. Het antwoord was: 'Kijk maar naar Wimbledon. Op Wimbledon spelen op het Centre Court een Indiër en een Pakistaan tegen elkaar, maar het belangrijkste is: Wimbledon ligt in Groot-Brittannië.' Men dacht dus, met andere woorden, dat geld voortaan met geld werd verdiend. De productie van goederen moest verplaatst worden naar de nieuwe industrielanden en de derde wereld. De oude industrielanden zouden zich op de 'financiële industrie' moeten concentreren. Bovendien was de groei van de vrije markt, vooral de financiële markt, de eigenlijke oorzaak voor de gigantische wereldwijde economische groei. Toen ik zei dat de financiële markten voor het bestrijden van risico's duidelijke spelregels nodig hadden, wilde niemand dat horen. De antwoorden kwamen hier op neer: markten kunnen het beste zichzelf reguleren. Er is een *global standard* en die wordt hier aan de Stock Exchange en in de City gemaakt. Deze manier van denken zorgde voor een reusachtige groei van financiële transacties zonder reële tegenwaarde, zonder reële productie. Aangezien geld en nieuwe financiële producten altijd en overal verhandeld konden worden, kwamen de handelaren los te staan van hun reële omgeving. Ze geloofden dat geld de wereld regeert. Daarmee hadden ze zich helemaal van de rest van de samenleving verwijderd.

De afsplitsing van een deel van de elite van de rest van de samenleving is de tweede belangrijke oorzaak van de crisis. Dat had niet alleen te maken met inkomen en invloed, met macht en prestige. Deze verwijdering ging dieper. Deze elites zijn het slachtoffer geworden van twee ideologieën

waarvan we dachten dat ze achter ons lagen; de ideologie van het materialisme en die van het individualisme. We hebben een bijna grenzeloze hebzucht en tegelijkertijd een lichtzinnigheid beleefd die niemand ooit voor mogelijk had gehouden. Het is dit ongeremde materialisme dat ons in de economische crisis heeft gestort. Als dat in de maatschappij de overhand krijgt stort de maatschappij in. Want dit materialisme is niet te verenigen met onze culturele basis, ons christelijk mensbeeld. Het ongeremde materialisme bedreigt zowel de basis van onze gemeenschap als de sociale markteconomie en daarmee de eenheid van de samenleving.

Ons maatschappelijk bestel berust op de waarden van de joods-christelijke traditie en van de Verlichting, op het bewustzijn van de eigenwaarde van elk mens. De eerste Duitse bondskanselier na de Tweede Wereldoorlog, Konrad Adenauer, wees een zuiver materialistisch wereldbeeld al in 1946 af: 'De mens heeft een eigen waarde en de waarde van elk mens is onvervangbaar. Hieruit volgt een visie op de staat, de economie en de cultuur, die anders is dan de visies die in Duitsland lange tijd gebruikelijk waren.' Hiermee wees hij ook de gruweldaden van de nazi's af en legde hij de basis voor een nieuwe politiek.

Met deze op de ethiek gebaseerde opvatting van de staat en de economie hebben wij de laatste decennia de eenheid van onze samenleving bewaard. Maar vandaag de dag staat die eenheid op het spel door het ongeremde materialisme. Want dit materialisme is verbonden met een net zo ongeremd individualisme. Ook dat bedreigt de basis van onze samenleving. De mens is namelijk niet alleen een individu, de mens is vooral een sociaal wezen. Daarom moet er iets veranderen aan de mentaliteit van de mensen. Het is belangrijk dat de mensen weer meer tijd voor elkaar hebben, dat ze met elkaar leven in plaats van naast elkaar, dat families bij elkaar blijven, dat vrienden er voor elkaar zijn en dat mensen elkaar bijstaan, juist als het minder goed gaat. Dat kan niet geregeld worden met een druk op de knop. Daar moet een leven lang voor geleefd worden, ook als voorbeeld voor onze kinderen. De crisis leert ons: de tijd van het onbegrensde individualisme is voorbij. We hebben een nieuwe cultuur van 'met elkaar' nodig.

POLITIEK VAN NIEUWE ZEKERHEID

Als gevolg van het materialisme en individualisme van de afgelopen jaren is de samenleving steeds meer uit elkaar gevallen. Uit elkaar gevallen in armen en rijken, in hoog- en laagopgeleiden, in allochtonen en autochtonen. In het begin van de jaren vijftig verdiende een werknemer in een groot bedrijf een paar honderd mark per maand en een manager een paar duizend. Vandaag de dag verdient een werknemer een paar duizend euro per

maand, de manager een paar miljoen. Hier is een tweedeling ontstaan die de eenheid van de samenleving in gevaar brengt. De middenklasse verliest hierdoor het vertrouwen in ons maatschappelijk bestel. De middenklasse voelt dat inkomens vandaag de dag ongelijker zijn verdeeld dan vroeger. En dit geldt ook voor de vermogens. De rijken zijn rijker geworden. De rest van de samenleving is echter niet rijker, maar zelfs armer geworden. De angst voor de sociale achteruitgang stijgt, vooral bij de middenstand. Hierdoor worden mensen onzeker. Maar onzekerheid verlamt een mens. Angst voor de toekomst staat de toekomst in de weg.

De mensen verwachten daarom terecht van de politiek dat sociale verschillen geen onoverbrugbare hindernissen worden. De neoliberale visie op de staat die zich zo min mogelijk mag bemoeien met de economische en sociale belangen en de markt zo veel mogelijk zijn gang moet laten gaan, is in het licht van de wereldwijde economische crisis absurd geworden. Voor een menselijk bestaan zijn gezondheid en scholingskansen van elementair belang. Het is de opgave van de staat *iedereen* die kansen te bieden. Dat kan de markt niet. Het is de opgave van de staat om onze zekerheid tegen gevaren te beschermen. Wilhelm von Humboldt zei al: ‘Zonder zekerheid kan de mens noch zijn krachten opbouwen, noch de vruchten van zijn krachten proeven; want zonder zekerheid is er geen vrijheid.’

Dat geldt tot de dag van vandaag. Vrijheid en zekerheid horen bij elkaar. Er is geen vrijheid zonder zekerheid en geen zekerheid zonder vrijheid. Dat is de kern van de sociale markteconomie. We hebben een politiek van nieuwe zekerheid nodig. We moeten vastberaden optreden tegen sociale verwaarlozing, tegen armoede onder ouderen, tegen scholingstekorten en tegen segregatie. Een politiek van nieuwe zekerheid betekent geen herverdeling door de staat. Een politiek van nieuwe zekerheid verlangt grote maatschappelijke inspanningen. Ze verlangt van de mensen meer eigen initiatief, zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid. Maar ze biedt een levensperspectief waar geen plaats is voor willekeur en angst om het bestaan. Er is een weg naar deze eerlijke samenleving. In deze samenleving met een menselijk gezicht is voor iedereen plaats.

De sociale markteconomie was en is hét succesmodel van de Duitse geschiedenis, omdat economisch succes met sociale rechtvaardigheid en stabiliteit verbonden wordt. De markt schept namelijk geen normen en waarden. De markt schept geen rechtvaardigheid en solidariteit. Economisch beleid betekent daarom niet alleen deregulering, privatisering en belastingverlaging. Economisch beleid betekent een vrij speelveld, maar ook duidelijke regels waar iedereen zich aan moet houden. Deze regels waarover de vaders van de sociale markteconomie het al hadden zijn eenvoudig. Verdienen komt voor verdelen. Staatshulp is altijd hulp bij zelf-

hulp. Geen uitkering zonder tegenprestatie als je kunt presteren. Iedereen krijgt een kans. Niemand blijft achter.

Doorslaggevend is vooral het prestatieprincipe: prestatie moet beloond worden. Als dat niet meer zo is – als managers en bestuurders bijvoorbeeld ondanks mislukkingen reusachtige ontslagvergoedingen krijgen – dan stort de maatschappelijke orde in. Politiek die het principe ‘prestatie moet beloond worden’ volgt, moet vooral de middenstand versterken. Want de middenstand is het hart van de samenleving. De middenstand zorgt voor innovatie, de middenstand zorgt voor de opleiding van honderdduizenden jongeren, de middenstand houdt die miljoenen aan het werk. De middenstand neemt sociale verantwoordelijkheid. Vooral bij familiebedrijven gaat het niet om succes op de korte termijn. Bij familiebedrijven gaat het erom voor de toekomst iets te bereiken en te bewaren. Maar het prestatieprincipe moet ook voor de solidaire sociale staat gelden. Daarom mag iemand die een leven lang gepresteerd heeft en sociale premies heeft betaald, niet na een jaar werkloosheid net zo behandeld worden als iemand die nauwelijks heeft gewerkt.

De sociale staat moet rechtvaardig handelen om weer vertrouwen te bieden. Prestatie moet niet alleen op het materiële vlak beloond worden. Prestatie betekent ook levensprestatie: de prestatie van moeders die hun kinderen opvoeden. De prestatie van vrijwilligers die zich voor het algemeen belang inzetten. De prestatie van een leven lang hard werken, ook voor laagbetaald werk.

We moeten in de economie terugkeren naar de waarden van de eerlijke koopman

Economisch verstand met sociale rechtvaardigheid verbinden – dat is de politiek van de sociale markteconomie. Dat geldt in de crisis meer dan ooit. Dat is de opgave van de politiek, want het gaat om de toekomst

van ons allemaal. En er rust geen zegen op als het devies is: ‘Ik werk voor mijn geld’, maar als het motto luidt: ‘Mijn geld werkt voor mij.’ En er rust ook geen zegen op speculeren op speculaties over speculaties of op beurs-speculanten die de graanprijs zo hoog opdrijven dat de boeren die het verbouwen, het graan niet meer kunnen betalen. ‘Speculatie is ethisch twijfelachtig’ – dat is een krachtige uitspraak. Hij stamt uit het proefschrift van Oswald von Nell-Breuning, een van de knappe koppen van de katholieke sociologie, en is bijna honderd jaar oud. Maar de zin is vandaag de dag nog net zo actueel als toen. Daarom moeten we in de economie terugkeren naar de waarden van de eerlijke koopman – terugkeren naar vlijt, fatsoen en eerlijkheid. Alleen zo kunnen we gesterkt uit de crisis komen.

De toekomst heeft waarden nodig. Dat betekent: we hebben geen

nieuwe visies nodig. Wat we nodig hebben is een herbezinning op onze grondbeginselen, op de grondbeginselen van de sociale markteconomie. En op de grondbeginselen van een christelijke sociale visie. Wie dat doet, krijgt een duidelijke voorstelling van hoe de samenleving van de toekomst eruit kan zien: het is een samenleving waarin mensen van hun werk kunnen leven, niet omdat de staat een minimumloon voorschrijft, maar omdat wij een einde hebben gemaakt aan uitbuiting door bedrijven. Het is een samenleving waarin mensen op leidende posities zitten – niet om geld te verdienen, maar om verantwoordelijkheid te nemen; niet omdat ze naar hun bankrekening kijken, maar omdat ze zich inzetten voor de goede zaak en voor de mensen. Het is een samenleving waarin niet constant iedereen die een probleem heeft, de staat om hulp vraagt, maar eerst vraagt wat hij zelf voor de samenleving en zijn land kan doen. Maar het is ook een samenleving die een sterke staat heeft – een staat die zich niet onder druk laat zetten door belangengroepen, een solidaire sociale staat, die zich aan de basisregels van rechtvaardigheid en solidariteit houdt en zich concentreert op zijn kernopgaven: de bescherming tegen de elementaire risico's van het leven. Meer dan ooit gaat het om een solidaire sociale staat waar mensen op kunnen rekenen als ze in nood geraken.

Iedereen meenemen in de verandering, daar gaat het om. Maar dat kan de staat niet alleen. Daarvoor is een sterke samenleving van burgers nodig. Zonder sterke partijen, kerken, vakbonden en verenigingen kan de samenleving geen vrijheid en zekerheid garanderen. Want deze instellingen zijn de hoekstenen van onze samenleving. We mogen die niet verzwakken. We moeten ze versterken om de markteconomie een toekomst te bieden. We hebben een politiek nodig die zich laat leiden door de joods-christelijke cultuur en de Verlichting en in de beste zin van het woord 'burgerlijk' is. Dat betekent dat zij zich laat leiden door het algemeen belang. En dat betekent vandaag de dag dat sociale afkomst niet doorslaggevend is. Doorslaggevend is het verantwoordelijkheid te nemen en zich in te zetten voor anderen: in de familie, in de gemeente, in verenigingen en ook in de politiek.

DE MORELE WAARDEN VAN DE SOCIALE MARKTECONOMIE

We hebben groei nodig om de demografische veranderingen, de ontwikkeling van de kenniseconomie en de klimaatverandering vorm te kunnen geven. Als we meer willen verdelen moet onze productiviteit stijgen. Dat kan in de geglobaliseerde kenniseconomie alleen door een uitstekend onderwijsstelsel, van de kleuterschool, de beroepsopleiding tot de universiteiten en onderzoeksinstituten. Op de lange termijn moeten we daarom minstens 10 procent van de budgetten zo inrichten dat we meer uitgeven aan onderwijs.

Toch is vooruitgang geen doel op zich. We moeten de moderne logica van het ‘steeds meer’ en ‘steeds sneller’ doorbreken. Daarom moeten de principes van de economie niet ook voor de familie en het privéleven gelden. Daarom hebben we ook een nieuwe vorm van onthaasting nodig: meer tijd om na te denken, om met elkaar te praten, meer tijd voor rust en bezinning. We moeten de waarde van de innerlijke rust herontdekken. Want opgejaagde mensen kunnen niet creatief zijn. Onderwijs kan in een menselijk systeem niet in dienst gesteld worden van de markt. Natuurlijk is er een samenhang tussen goed opgeleide mensen en de welvaart van een land. En natuurlijk moet onderwijs ook bijdragen aan onze economische welvaart. Maar dat is niet alles. Scholen en universiteiten hebben hun eigen waarde. Ze stellen eisen, zijn eigenzinnig en hebben hun eigen tradities. Want onderwijs is ook een doel op zich. Daarom mag het onderwijs niet onderworpen worden aan de economie. We moeten het onderwijssysteem zo versterken dat iedereen de kans krijgt om de sociale ladder te beklimmen. Met meer algemene ontwikkeling, met sterkere individuele ondersteuning, meer voorschoolse taalcurssussen en met een betere ondersteuning van leerlingen die moeite hebben met ‘normale’ schoolloopbanen. Dan zorgen we ook voor meer gelijke kansen op de arbeidsmarkt. Een menselijk systeem bestaat dankzij mensen die zich inzetten voor het algemeen belang en het maatschappelijk middenveld. Ik maak me er zorgen over dat mensen de partijen, de vakbonden of de kerken de rug toekeren. Ook zetten steeds minder mensen zich vrijwillig in voor liefdadigheidsverenigingen. Ook hier moet de mentaliteit veranderen, want zonder een sterke samenleving van actieve burgers zal de samenleving uit elkaar vallen.

We moeten terug naar de sociale markteconomie. Dat is de basis van waaruit we de crisis kunnen overwinnen. Het is ook de basis voor een nieuw *wirtschaftswunder*. Maar de sociale markteconomie is meer dan een economisch systeem. Het is een moreel systeem. Het is vooral een belofte voor de toekomst: dat iedereen een kans krijgt. Het is meer dan naast elkaar leven, terwijl iedereen alleen op zijn eigen voordeel uit is. Het is een met elkaar leven waarbij iedereen begrijpt: ‘Alleen als iedereen het goed heeft, kan ik het ook goed hebben.’

Vertaling: Frank Braakman, Leiden

Noot

-
- 1 Deze tekst is een verkorte versie van Rüttgers' bijdrage 'Wir schaffen das!' in Jürgen Rüttgers (red.), *Wer zahlt die Zeche? Wege aus der Krise* (pp. 91-102). Essen: Klartext, 2009.

Toekomst Europa vergt consensus Angelsaksisch en Rijnlands model

Wij staan voor een fundamentele keuze in Europa. Willen wij een samenleving gericht op groei en nieuwe mogelijkheden, een maatschappij die grotere inkomensverschillen aanvaardt, maar ook minder uitsluiting? Of willen wij een samenleving die meer is gericht op gelijkshakeling en nivellering, maar ook meer uitsluiting met zich meebrengt? In ons streven naar een rechtvaardige en praktisch goed functionerende Europese samenleving moeten we proberen een menselijke, 'warme' benadering te combineren met efficiency, en individuele, eigen verantwoordelijkheid met gemeenschapsgevoel.

door *Onno Ruding*

De auteur is onder meer oud-minister van Financiën en voorzitter van de raad van toezicht van het Centre for European Policy Studies (CEPS).

DE INTERNE MARKT BLIJFT HET HART VAN DE Europese integratie. Pogingen van lidstaten, vooral in een tijd van financiële crisis en stijgende werkloosheid, om die interne markt of de euro – en de daarmee gepaard gaande discipline – te verzwakken door staatssteun of door beperking van transacties binnen de EU, hebben een kortzichtig nationalistisch, protectionistisch of discriminerend karakter en verzwakken op langere termijn niet alleen de Europese integratie, maar ook groei en werkgelegenheid in de EU. De nieuwe Europese Commissie heeft als haar prioritaire verantwoordelijkheid dergelijke tendensen te bestrijden en ook de nog ontbrekende elementen van die interne markt, vooral in het dienstenverkeer, aan te pakken.

De EU dient ook te streven naar een zwaardere Europese component bij de bestrijding van de financiële crisis: niet voornamelijk nationale maatregelen met mogelijk negatieve effecten op andere lidstaten, maar meer gecoördineerde actie gebaseerd op voorstellen van een actieve Commissie. Dit geldt voor zowel stimulerende maatregelen als exitstrategieën ten aanzien van de banken.

De EU-begroting moet herzien worden: in de volgende meerjarenbegroting vanaf 2014 is een (verdere) verschuiving binnen het totaalbedrag gewenst ten gunste van de 'toekomst', ter bevordering van concurrentiekracht, economische groei en werkgelegenheid: meer uitgaven voor onderzoek, onderwijs, innovatie en infrastructuur. Dat moet gepaard gaan met minder uitgaven van het 'verleden': subsidies voor landbouw en regionale/structurele programma's, vooral in de rijkere lidstaten.

De EU heeft behoefte aan 'meer Europa' op een klein aantal beleidsterreinen waar de huidige, voornamelijk nationale aanpak onvoldoende effectief blijkt te zijn, ten nadele van de Europese burgers: meer gemeenschappelijk EU-beleid inzake vooral energie/klimaatverandering en justitie/binnenlandse zaken: immigratie, asiel, drugs en bestrijding van misdaad en terrorisme. Een effectiever gemeenschappelijk immigratiebeleid is niet alleen nodig voor de interne veiligheid, maar ook voor een beter functionerende arbeidsmarkt: betere aansluiting van de immigrerende werkers (geschoolde respectievelijk ongeschoolde) met de behoeften in de lidstaten (waarbij demografische wijzigingen zoals krimp van de bevolking van belang zijn) en ook betere integratie van legale immigranten.

De huidige financiële crisis confronteert alle lidstaten met het pijnlijke dilemma dat enerzijds herstel van het volume van bankkrediet aan ondernemingen (vooral het mkb) en personen nodig is om de recessie en de werkloosheid te bestrijden, maar dat anderzijds veel banken genoodzaakt zijn prioriteit te geven aan de hoognodige versterking van haar verzwakte balansen door middel van kapitaalverhogingen en vermindering van schulden en activa (*deleveraging*). Dit laatste betekent echter minder kredietverlening.

Het is essentieel voor het behoud van de concurrentiepositie van productie van goederen en diensten in Europa tegenover landen als China, India, en Brazilië, maar ook de VS, dat het bedrijfsleven doorgaat met zijn pogingen die concurrentiekracht te verbeteren op vier essentiële punten: hogere arbeidsproductiviteit per gewerkt uur; meer gewerkte uren (per week en per jaar); hogere pensioenleeftijd en lager loonniveau per uur (vergeleken met concurrenten). Die vier elementen vormen tot op zekere hoogte alternatieven. Verbetering is niet overal tegelijk nodig, maar het gecombineerde effect moet positief zijn: anders nemen de problemen voor groei en werkgelegenheid toe.

Tevens moet worden gestreefd naar verlaging van de last van de sociale premies, die voor zowel werknemers als werkgevers in Europa hoog zijn: zij vormen een bedreiging voor zowel de koopkracht als de concurrentiepositie en werkgelegenheid. De ‘gemakkelijke’ oplossing van hogere bijdragen uit de nationale schatkisten om financiële gaten in de sociale fondsen op te vullen werkt niet op de langere termijn, vanwege de nadelen van toenemende begrotingstekorten en/of belastingverhogingen. De aanpak moet geschieden door beheersing van stijgende uitgaven in de sociale zekerheid en zorg. Het is echter onwaarschijnlijk dat een gemeenschappelijk EU-beleid hier kan helpen: sociaal beleid is immers in hoofdzaak een nationale verantwoordelijkheid.

SOCIAALECONOMISCHE SYSTEMEN

Sinds de ineenstorting van het communisme is ‘het’ kapitalisme het dominante sociaaleconomische systeem geworden. De vraag is echter: welke versie van het kapitalisme? In de traditie van de sociale leer van de katholieke kerk is de encycliek *Centesimus Annus* uit 1991 van paus Johannes Paulus II van groot belang – vooral paragraaf 42, waarin radicale laissez-faire-kapitalistische ideologieën worden verworpen, en waarin de positieve rollen van onderneming, markt en privé-eigendom, naast rechtsstaat, democratie, solidariteit, rechtvaardigheid en menselijke waardigheid, als essentiële en goede elementen worden benadrukt. De term ‘sociale markteconomie’ wordt niet genoemd, maar wel bedoeld. De staat heeft belangrijke taken in de economie (paragraaf 48), maar de encycliek levert kritiek op verre gaande staatsbemoeienis in de vorm van voorschriften, subsidies en belastingen. Hier ontspoot de welvaartsstaat in de verzorgingsstaat die bovendien strijdt met het beginsel van de subsidiariteit. Onlangs heeft paus Benedictus XVI in zijn encycliek *Caritas in Veritate* weliswaar frequent naar *Centesimus Annus* verwezen, maar toch een andere toon gezet: vermoedelijk (mede) vanwege de ervaringen met de financiële crisis worden diverse negatieve elementen van ons huidige economisch-sociale model benadrukt.

In (West-)Europa worden levendige debatten gevoerd over het karakter en de passende omvang van de welvaartsstaat, die in de afgelopen decennia is gedegenereerd. Hoewel verscheidene landen, waaronder Nederland, al correcties hebben aangebracht, kampen de meeste landen met excessief hoge financiële lasten op de overheidsbegrotingen die (mede) zijn veroorzaakt door de sociale zekerheid, de zorg en de pensioenen (inclusief AOW). De bezwaarlijke indirecte effecten betreffen de demoraliserende druk op de solidariteit in de samenleving, in de vorm van hoge belastingen en pre-

mies, maar ook de negatieve invloed op het functioneren van de arbeidsmarkt, de creatie van nieuwe banen en de structurele werkloosheid.

FUNDAMENTELE KEUZE

Wij staan voor een fundamentele keuze in Europa. De ene mogelijkheid is prioriteit geven aan flexibiliteit, mededinging, deregulering en werkgelegenheid door middel van het scheppen van additionele banen. Dat is een sociaal beleid, in de zin dat het leidt tot meer werkgelegenheid door vermindering van de rigiditeiten in onze samenleving – vooral op de arbeidsmarkt, het socialezekerheidsstelsel en het belastingstelsel – die de basis vormen voor de hoge structurele werkloosheid. Het alternatief is prioriteit geven aan veiligheid, bescherming, financiële rechten via relatief hoge en langdurige uitkeringen, en voorts sociale cohesie en werkgelegenheid door middel van het behouden van bestaande banen. Dat betekent een rigide arbeidsmarkt en overheidssubsidies om inefficiënte verlieslijdende

*Er moet een verdere
verschuiving komen van
uitkeringen en bijstand
naar werk*

ondernemingen in leven te houden.

Ook dat is een sociaal beleid, maar op fundamenteel andere wijze.

Willen wij een samenleving gericht op groei en nieuwe mogelijkheden, een maatschappij die grotere inkomensverschillen aanvaardt, met wellicht minder recht-

vaardigheid (*equity*) maar ook minder uitsluiting (*exclusion*)? Of willen wij een samenleving die meer is gericht op gelijkenschakeling en nivellering, met meer *equity* maar ook meer uitsluiting (structurele werkloosheid, langdurige en kostbare sociale vangnetten)? De ervaring in moderne industriële economieën leert dat op de langere termijn een relatief hoog minimumloon en het ontbreken van prikkels om werk te vinden of zich te (her)scholen, resulteren in een lage participatiegraad in het arbeidsproces en hoge structurele werkloosheid. Hetzelfde effect hebben zware – wettelijke of financiële – obstakels om werknemers te ontslaan: ‘If one cannot fire people, one does not hire people.’ Er moet een verdere verschuiving komen van uitkeringen en bijstand naar werk.

De discussies in Europa gaan dikwijls over de verschillen tussen het sociaaleconomische model in Europa en dat in de VS. De verschillende kapitalistische systemen worden veelal beschreven als het Rijnlandse versus het Angelsaksische model, waarbij het eerste neerkomt op een sociale markteconomie en het tweede dicht bij een vrijemarkteconomie zou zitten. Deze karakteristieken zijn behulpzaam in het analyseren van de voor-

en nadelen. Ik maak echter bezwaar tegen de veelgehoorde stelling dat er één Europees model bestaat. De feiten wijzen anders uit: binnen Europa bestaan er substantiële verschillen. Er is de Britse, de Zuid-Europese, de Scandinavische, de Centraal-Europese variant van het kapitalisme, naast de Rijnlandse, met soms flinke verschillen. Zelfs het Rijnlandse model is niet uniform. Een belangrijk voorbeeld: in Duitsland speelt de Mitbestimmung met 50% werknemersvertegenwoordigers in de Raden van Commissarissen van individuele ondernemingen een grote rol, terwijl in Nederland de SER bij wet een permanent algemeen forum biedt voor tripartiet overleg tussen vakbonden en werkgeversverbonden, samen met leden benoemd door de overheid.

De ideale aanpak zou zijn een soort compromis waarbij de beste elementen van beide modellen worden gecombineerd. In de huidige wereld van globalisering, open economieën en scherpe concurrentie biedt het flexibele Angelsaksische model enige voordelen, maar die moeten worden gecombineerd met essentiële elementen uit continentaal West-Europa, vooral stevige ondersteuningsmechanismen die de overheid verschaft aan degenen die werkelijk in een economisch of sociaal zwakke positie verkeren. Dus een sociaal vangnet dat voldoende hoog, breed en fijnmazig is. Maar tegelijk kritisch zijn over hoge sociale uitkeringen voor degenen die slechts tijdelijk werkloos of ziek zijn of die niet bereid zijn aangeboden werk te accepteren, en streng optreden tegen illegaal verkregen sociale uitkeringen. Er moeten duidelijke voorwaarden worden gesteld op het gebied van (her)scholing, training en aanpassing aan wat mogelijk en beschikbaar is. Europa moet ook de les trekken uit de ervaringen van de laatste veertig jaar, namelijk dat in de huidige (internationale) samenleving problemen met werkgelegenheid niet werkelijk worden opgelost met nationalistische/protectionistische maatregelen en evenmin met dikwijls kunstmatige creatie van banen in de overheidssector of het in stand houden van banen in structureel verlieslijdende ondernemingen.

In ons streven naar een rechtvaardige en praktisch goed functionerende Europese samenleving moeten we proberen een menselijke, 'warme' benadering te combineren met efficiency, en individuele, eigen verantwoordelijkheid met gemeenschapsgevoel. Passende zorg kan worden verstrekt door de overheid en door medeburgers of organisaties in het maatschappelijk middenveld.

Ester Naomi Perquin

Toespraak bij doorstart

We weten wie hij is (zegt hij, hij weet dit zelf ook goed) want in die dagen na de klap, toen hier de boel stond afgezet, rood-wit lint om tijd te winnen, heeft hij met één gebaar de nieuwe status opgevraagd.

De diensten heeft hij uitgekleet, (deze dingen zegt hij graag:) de werkvloer opgeruimd, het vakjargon vertaald, de winst herzien, het speelgoed weggedaan.

Als er al een wereld heeft bestaan sterker dan deze, valser, begeriger, beter dan waren wij volmaakt onwetend (zegt hij straks), steeds nieuwe koppen aan hetzelfde beest.

Hij ziet er naar uit (hij trekt even aan zijn das, klein moment van ongemak) die wereld te vergeten, leeft toe naar de herinnering, verheugd zich om zichzelf te schamen.

We zijn niet wat we zijn geweest (zegt hij bemoedigend en lacht) maar we zijn hier. Een glanzend merk. We overleven ook onszelf. Herhaal dit elke dag.

Ester Naomi Perquin (1980) is dichter en redacteur van literair tijdschrift *Tirade*. In 2007 debuteerde zij met *Servetten halfstok* bij Uitgeverij Van Oorschot. In 2009 volgde *Namens de ander*. Voor haar werk ontving zij onder meer de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs.

Essay II

Bevrijd het middenveld van Vadertje Albedil

De economische crisis is meer dan alleen een crisis van het kapitalisme. Er is sprake van een nieuwe 'sociale quaestie', om met Abraham Kuyper te spreken. Anders dan in 1891 is nu niet de uitbuiting van de arbeiders het probleem, maar de overheid, die zich als Vadertje Albedil tegenover de samenleving en de maatschappelijke organisaties opstelt. Een nieuwe ordening is geboden, waarin de burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen voor de risico's die zij kunnen voorzien. Die zijn nu ten onrechte naar de overheid afgeschoven.

door Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt & Hein Pieper

De auteurs zijn lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

WAT NORMALITER ALS EEN ONGELUKSDAG wordt beschouwd leek voor velen een feestdag geworden. Op vrijdag de dertiende november 2009 kondigde het CBS aan dat de economie in het derde kwartaal licht was gegroeid. Na de vreugdevolle tijding van het Duitse planbureau dat de economie daar al voor de tweede maal op rij een positief groeicijfer had laten zien, kon Nederland na vier kwartalen van krimp de recessie van zich afschudden. Het einde van de crisis lijkt daarmee in zicht.

Natuurlijk is het goed als er een einde komt aan de zwarte tunnel van economische krimp, met de daarmee gepaard gaande ellende als werkloosheid en onzekerheid, maar het is onverstandig om weer over te gaan naar *business as usual*. De economische crisis heeft duidelijk gemaakt dat er meer aan de hand is dan een simpele economische vertraging. Dat laatste is slechts de uitkomst van een langer voortwoekerd probleem als gevolg van een verkeerde verantwoordelijkheidsbeleving, oftewel van een crisis in het kapitalistische systeem.

Schreef Francis Fukuyama in 1992 nog *The end of History and the last*

Man, waarin de definitieve overwinning van het kapitalisme op het communisme werd gevierd, nog geen zeventien jaar later blijkt minder dan dertig procent van de wereldbevolking nog vertrouwen te hebben in het huidige kapitalistische stelsel. Werd in 1989 de val van de Muur nog door iedereen gevierd, in 2008 werd de val van Wall Street door mensen betreurd, door enkelen gevierd. Wat is er in de tussentijd gebeurd?

VAN VERZORGINGSSTAAT NAAR VERZEKERINGSMAATSCHAPPIJ

Nederland kent een lange traditie van particulier initiatief. Al in de middeleeuwen ontstonden maatschappelijke organisaties. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden vele nieuwe organisaties opgericht om de zorg te verlenen waar mensen behoefte aan hadden, en in sommige gevallen zelfs om schreeuwden. Het ging dan onder meer om volkshuisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, sociaal-cultureel werk en goede werkomstandigheden. De overheid kon en wilde deze zorg niet verlenen, waarna particulieren, maar vooral kerkelijke instanties, overgingen tot de oprichting van maatschappelijke organisaties. Deze waren slechts gericht op het verlenen van de broodnodige zorg. Zonder enige overheidsbemoediging verrichtten deze organisaties tot aan de jaren zestig hun werkzaamheden. Hierbij kan gedacht worden aan instellingen voor geestelijke gezondheidszorg, ziekenhuizen, scholen, woningbouwverenigingen en omroepen. Vanaf de jaren zeventig kregen veel maatschappelijke organisaties steun van de overheid. Daar werden in het begin geen voorwaarden aan verbonden, maar al snel kwamen maatschappelijke organisaties slechts in aanmerking voor subsidies als ze bepaalde projecten gingen uitvoeren. Niet de mensen die afhankelijk waren van hun dienstverlening bepaalden vanaf dat moment het dienstenpakket, maar de subsidieverstrekker: de overheid. De dienstverleners raakten daardoor steeds meer vervreemd van hun achterban. De oorspronkelijke maatschappelijkmiddenveldorganisaties waren geworden tot uitvoerders van door de overheid vastgestelde maatschappelijke dienstverlening. Als er klachten waren over de kwaliteit van de publieke dienstverlening werd de politiek daarop aangesproken, terwijl vaak particuliere organisaties de dienstverlening verrichtten. Klachten over de vieze toiletten op scholen waren gericht aan de gemeente, of zelfs aan Den Haag, en niet aan het schoolbestuur.

MET DE VOETEN STEMMEN

In de jaren negentig trad een volgende fase aan. Om aan de vele klachten van de burgers tegemoet te komen werd bedacht dat zij meer met hun

voeten zouden moeten kunnen stemmen. Meer keuzevrijheid zou ertoe leiden dat burgers de dienstverlening op maat zouden krijgen. In plaats van ‘aanbodsturing’ moest ‘vraagsturing’ haar intrede doen. Dat zou de band tussen de dienstverlenende instelling en de persoon die ervan afhankelijk was versterken. Na de fase van de onthechting van de achterban trad de fase van de vermarkting van de publieke dienstverlening in. Vanaf dat moment werd gesproken over cliënten, deelnemers, consumenten, transparantie en rationalisering: een terminologie die was overgenomen van het bedrijfsleven en de daar geldende managementtheorieën. Daarmee werd duidelijk dat bijna al deze maatschappelijkmiddenveldorganisaties verstatelijkten, uitvoerders werden van overheidsbeleid en voortaan beter aangeduid konden worden als verleners van publieke diensten dan als maatschappelijk middenveld.

De term maatschappelijk middenveld moeten we daarom reserveren voor andere organisaties, waar de achterban nog wel invloed heeft op het beleid en de dienstverlening van de organisatie. Dat is bij vrijwel alle zojuist beschreven organisaties verdwenen.

Het hiervoor beschreven proces was een sluipend proces, waarin elke volgende stap logisch voortvloeide uit de daarvoor gezette stap. Passend in het beeld van de jaren zestig en zeventig vonden maatschappelijke

*De economische wetenschap
miskent dat relationele aspect
van de economie volledig*

organisaties, burgers en de overheid elkaar in een verhoging van de kwaliteit van de zorgverlening aan de samenleving. Iedereen werd er beter van. De overheid reageerde op een roep uit de samenleving om een grotere rol te vervullen in de pu-

blieke dienstverlening en de kwaliteit daarvan te verhogen. In de ontzui-ling van de samenleving paste de ontwikkeling naar een onthechting van de dienstverleners van de zuilen. Kwaliteit van de dienstverlening moest vooropstaan, de identiteit werd daar ondergeschikt aan gemaakt. Of in de loop van de tijd de kwaliteit van de dienstverlening werkelijk is verhoogd, staat nog te bezien.

Deze opvattingen pasten binnen de ontwikkelingen in de economische wetenschap. De waarde van instituties werd van minder belang geacht, met uitzondering van één institutie: de markt. Het onvolprezen marktmech-anisme, bewierookt in alle uitlatingen en plannen, was bepalend gewor-den voor de organisatie van de samenleving. De markt was de enige plek waar vraag en aanbod tot evenwicht zouden komen. Dat gold niet alleen voor de particuliere sector, maar ook voor de publieke sector. De economi-sche wetenschap leek erop gericht om dat marktmechanisme zo vlekkeloos

mogelijk te laten verlopen. Maar daarmee werd onrecht gedaan aan de essentie van de economische wetenschap. Goederen en diensten bezitten van zichzelf geen waarde. Die waarde komt pas tot uitdrukking in de relatie van de mens tot die goederen en diensten en tot andere mensen. De economische wetenschap miskent dat relationele aspect van de economie volledig.

Ofschoon in de economische wetenschap het vertrouwen in instituties werd verwaarloosd, vertrouwden de burgers en de samenleving vaak blindelings bestaande instituties en mechanismen. Burgers meenden dat er altijd wel instituties zouden zijn die hen zouden behoeden voor al te negatieve gevolgen van misstappen die zij maakten. Er was altijd wel een overheid of een verzekeringsmaatschappij die hen zou ondersteunen. Zelf hoefden zij zich daar minder om te bekommeren: ze konden grotere risico's nemen. Deze risico's werden zo groot dat het grensde aan roekeloosheid: er werd op een onverantwoorde wijze omgegaan met het vertrouwen in instituties. Voor een half procent hogere rente werd gekozen voor een buitenlandse bank, omdat de banken bij een eventueel bankroet het ingelegde spaargeld toch wel zouden vergoeden. Je zou het kunnen vergelijken met de huidige vrachtauto's. De kwaliteit van de remmen en de vering van vrachtauto's is zo goed dat een vrachtwagenchauffeur de oneffenheden in de weg niet meer voelt, niet meer automatisch zijn snelheid aan de weg aanpast, met als gevolg dat hij grote risico's neemt. Te grote risico's, die leiden tot vele aanrijdingen. Zo gedragen de burgers zich ook: er is geen automatische rem meer, want elke risico wordt door een instantie opgevangen.

Maar dat valt tegen. Want het vangnet van alle instituties is niet groot en stevig genoeg om al onze uitspattingen te kunnen opvangen. Dat hebben ze misschien gesuggereerd, maar nimmer gegarandeerd. Het gevolg is dat veel mensen er door schade en schande achter komen dat hun blinde vertrouwen op zijn zachtst gezegd onvoorzichtig was, misschien zelfs wel misplaatst. Daardoor is het vertrouwen in instituties omgeslagen in wantrouwen. De automatische reflex is nu dat de overheid ons moet gaan behoeden voor alle risico's die op ons pad komen. Dat nu zou het verkeerde antwoord zijn. Het zou uiteindelijk leiden tot een samenleving waarin alle verantwoordelijkheid bij de overheid wordt neergelegd en waarin de burgers als verweesde katten in een vreemd pakhuis rondlopen.

Een ander antwoord moet worden gezocht. Daartoe is het goed om gebruik te maken van de analyse van de WRR over de functies van de verzorgingsstaat. Want in wezen praten we nu over een andere inrichting van de verzorgingsstaat. Dat is de uitdaging waar we voor staan.

DE VIJF V'S

De WRR heeft in zijn rapport *De verzorgingsstaat herwogen* beschreven welke functies de verzorgingsstaat herbergt. Er werden vier functies onderscheiden: verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden. In de afgelopen vijftig jaar is de nadruk volledig op de eerste twee terechtgekomen: verzekeren en verzorgen. De verzorgingsstaat, waarin de overheid een steeds dominantere rol vervulde, was verantwoordelijk voor de sociale zekerheid en dwong via wetgeving verzekeringen af voor de andere risico's van de burgers (bijvoorbeeld ziektekosten, wettelijke aansprakelijkheid en de autoverzekering). De verzorgende functie kwam vooral tot uitdrukking via de organisatie van de gezondheidszorg. Ook hier was de overheid dominant. Ofschoon de uitvoering grotendeels werd overgelaten aan het oorspronkelijke maatschappelijke middenveld, versterkte de overheid zijn greep op de uitvoering via de financiering van de zorg en de na te leven kwaliteitseisen. De ruimte voor creativiteit vanuit het particulier initiatief was daarmee tot nagenoeg nul gereduceerd.

De verheffende en verbindende functie waren in vergelijking met de andere twee functies minder ontwikkeld. Dat bracht met zich mee dat de greep van de overheid in deze sectoren, met uitzondering van het onderwijs, verwaarloosbaar is te noemen.

Een belangrijke functie van de verzorgingsstaat, namelijk de voorzorgsfunctie, werd niet benoemd door de WRR. De samenleving en haar burgers kunnen zich verzekeren tegen de gevolgen van allerlei risico's of bewerkstelligen dat mensen goede zorg ontvangen nadat ze in een weinig benijdenswaardige positie zijn terechtgekomen. Maar ze kunnen ook bewerkstelligen dat de samenleving en burgers actie ondernemen met als doel het risico te vermijden, door ervoor te zorgen dat ze het risico niet zullen lopen of zich voldoende weerbaar hebben gemaakt tegen de gevolgen van dat risico.

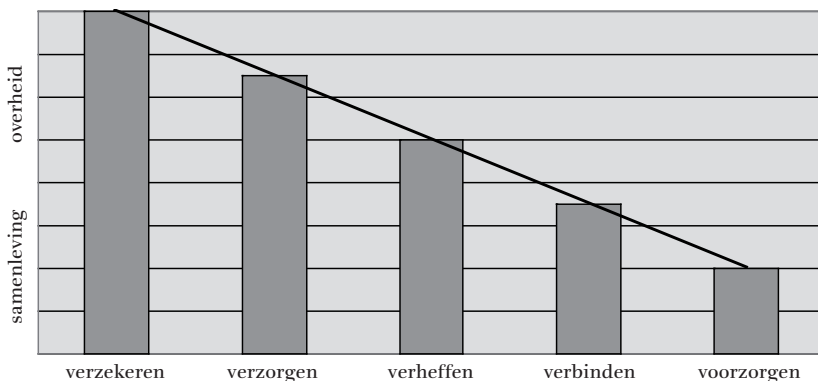
Arbeidsomstandighedenwetgeving is hiervan een voorbeeld. Als een bedrijf zich hieraan houdt, zal het risico op een bedrijfsongeval verminderen. Als een burger gezond eet, zal zijn kans op hart- en vaatziekten afnemen. Sportieve beweging behoort daar ook toe. Daarom zijn sportverenigingen van groot belang. Maar zo kan ook gesteld worden dat levensloopregelingen mensen helpen in het spitsuur van het leven, of dat stimulering van permanent scholen voorkomt dat mensen langdurig werkloos zullen blijven als ze een keer van baan moeten veranderen. En zo zijn er vele voorbeelden te noemen.

Nu kan gesteld worden dat binnen elke door de WRR reeds onderscheiden functie van de verzorgingsstaat er een voorzorgcomponent zit, maar

dat is te simpel. Sportverenigingen leveren naast de sportieve functie ook een andere bijdrage aan de samenleving: de ontwikkeling van het sociaal kapitaal. Een democratische samenleving kan slechts in stand blijven als er een voldoende kracht in de samenleving aanwezig is, die haar onderwijst in het democratisch proces. Maatschappelijke organisaties zijn daarin cruciaal. Daarom willen we aan de vier V's van de WRR een vijfde toevoegen: de verzorgsfunctie.

In navolging van Van de Donk moet onderscheid in het huidige maatschappelijke middenveld worden aangebracht. Sommige organisaties zijn koepels van andere maatschappelijke organisaties (Aedes, de PO-Raad), andere organisaties verlenen directe zorg aan de burgers (ziekenhuizen, scholen en omroepen) en weer andere zijn de woordvoerder van bepaalde maatschappelijke belangen of opvattingen (vakbeweging, Amnesty International en sportverenigingen). De mate van overheidsinvloed hangt samen met sectoren die toevalligerwijs – of juist niet – ook corresponderen met de functies van de verzorgingsstaat. Zo is de rol van de overheid bij de verzorging en verzekering dominant tot allesbepalend te noemen, terwijl bij verheffing (onderwijs) en verbinding (sport) de rol van de overheid als terughoudend tot zelfs afwezig kan worden beschouwd.

ONVERMIJDBARE EN VERMIJDBARE RISICO'S

Figuur 1: *Relatie tussen functies van de verzorgingsstaat en de mate van overheidsinvloed*

Mensen lopen gedurende hun hele leven allerlei risico's. Risico op ziektes, op een natuurramp, op een auto-ongeluk, op werkloosheid, op last hebben van het spitsuur van het leven, op te oud worden om nog te werken – we kunnen de lijst nog veel langer maken. Deze risico's zijn op talloze

manieren in te delen, zoals grote of kleine risico's, risico's met kleine of grote gevolgen, maar ook risico's waarop mensen zich onder normale omstandigheden kunnen voorbereiden en risico's waarop het onmogelijk is je voor te bereiden. In het eerste geval kan gedacht worden aan ouderdom. Iedereen gaat ervan uit dat hij de leeftijd van 67 jaar zal halen, dat hij dan geen betaald werk meer zal verrichten en toch een inkomen moet hebben. Daarvoor hebben de sociale partners het Nederlandse pensioenstelsel opgebouwd. Dat geldt ook voor het spitsuur van het leven, waarvoor de levensloopregeling oorspronkelijk bedoeld was. Zo kan ook iedereen ervan uitgaan dat een afgeronde opleiding op 25-jarige leeftijd onvoldoende zal zijn om zonder extra scholing het pensioen op 67-jarige leeftijd te halen. Mensen kunnen zich voorbereiden op dat risico. De overheid kan het stimuleren, maar in essentie moeten en kunnen burgers deze verantwoordelijkheid zelf op zich nemen. Dat ligt anders bij ziektes, bij natuurrampen of arbeidsongeschiktheid. Over het algemeen overkomt mensen dat. Het zijn onvoorzienbare risico's. Het is logisch dat de invloed van de overheid

op die terreinen groter is dan bij de eerste categorie risico's.

Opvallend in de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat is dat elke discussie zich lijkt te beperken tot de rol van de overheid. Keer op keer wordt haar rol als vertrekpunt gekozen voor de

Een grote betrokkenheid van de overheid zal uiteindelijk de democratische samenleving verzwakken

verantwoordelijkheidsverdeling in de toekomstige verzorgingsstaat. Van dat vertrekpunt willen we afscheid nemen. We kiezen voor een nieuw vertrekpunt: wat hoort in de samenleving thuis? Vele zaken kunnen veel beter worden overgelaten worden aan de samenleving dan aan de overheid. Niet omdat de overheid het kan – dat is ook een belangrijk argument – maar vooral omdat het bij de individuele burgers, dan wel hun zelf gekozen samenwerkingsverbanden thuishoort. Een grote betrokkenheid van de overheid zal uiteindelijk de democratische samenleving eerder verzwakken dan versterken. Het weghalen van de verantwoordelijkheid bij de burgers en deze overdragen aan de overheid, zal tot roekeloosheid van de burger leiden en de samenleving niet doen groeien naar een samenleving met zich verantwoordelijk voelende burgers.

Voor wat betreft de verzorgende en verzekerende functie onderkennen we de dominante rol van de overheid. Niet alleen door haar rechtstreekse betrokkenheid, bijvoorbeeld via wetgeving en organisatie van de sociale zekerheid, maar ook via allerlei garantieregelingen en kwaliteitsbepalingen die eisen stellen aan het functioneren van de particuliere uitvoerders

van het overheidsbeleid. De klachten over de kwaliteit van de publieke dienstverlening zijn hardnekkig en nemen niet af. Het gevoel dat de burgers er voor deze organisaties zijn en niet andersom is een breed gedeelde ervaring. Aangezien de betrokkenheid van de burger via de bestuurlijke weg vrijwel afwezig is en het lastig, zo niet onmogelijk is om deze weer terug te organiseren, zal naar andere wegen gezocht moeten worden om de betrokkenheid van de burger bij deze organisaties te vergroten. Gedacht kan worden aan de instelling van de maatschappelijke onderneming, die via een structuurwijziging zal leiden tot een cultuurverandering. Dat hiermee niet het algehele probleem van het gebrekkig imago van de publieke dienstverlening kan worden weggenomen is duidelijk, maar de komst van de maatschappelijke onderneming helpt wel.

Maar voor de toekomstige functies van de verzorgingsstaat, althans die functies die in de toekomst meer profiel en nadruk zullen moeten krijgen, is de rol van het particulier initiatief van groter belang. Op veel van deze terreinen is de overheid minder dwingend aanwezig. Weliswaar bepaalt de overheid welke zaken minimaal in het onderwijs aan bod moeten komen, maar een burger heeft meer vrijheid in het kiezen van het onderwijs dat bij zijn levenshouding past. De overheid beperkt zich in het onderwijs tot het wat en is zich bewust van haar terughoudende rol bij de manier waarop het onderwijs gegeven moet worden. Bij sport is de rol van de overheid slechts een faciliterende rol, door het beschikbaar stellen van accommodaties.

In navolging van de Amerikaanse socioloog Alexander menen we dat de samenleving een levend mechanisme is dat zichzelf iedere keer weer opnieuw uitvindt. Sommige mechanismen en instituties passen niet meer bij de tijdgeest en sterven af, terwijl nieuwe organisatievormen opkomen. Soms zijn dat informele netwerken, soms zijn het volstrekt nieuwe organisaties. In de samenleving zelf bestaat behoefte aan nieuwe organisaties en organisatievormen. Er dient zich bijvoorbeeld een nieuw vraagstuk aan, waarop bestaande voorzieningen en organisaties geen antwoord hebben. Gedacht kan worden aan de palliatieve zorg, een fenomeen waar ziekenhuizen en verzorgingshuizen zich mee verlegen voelen. Vanuit de samenleving zelf zijn verenigingen opgericht om deze zorg te kunnen bieden. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen: de Thomashuizen, de plaatselijke initiatieven ten behoeve van uitgeprocedeerde asielzoekers, *local exchange trade systems*, maar ook de onderlinge hulp die in buurtgemeenschappen plaatsvindt, zonder enige vorm van gestructureerde organisatievorming. Dergelijke initiatieven spelen in op nieuwe ontwikkelingen, nieuwe zorgbehoeften, waar de samenleving zelf haar verantwoordelijkheid neemt.

Mocht blijken dat na verloop van tijd voor delen van de samenleving structureel onvoldoende oog en zorg is, mag de discussie gestart worden

of deze verantwoordelijkheid alsnog moet worden opgepakt. Daarin kan de overheid een rol spelen.

Maar vooralsnog moeten we lessen trekken uit het verleden: houd de overheid op afstand. De samenleving zelf is vitaal genoeg om nieuwe behoeften aan zorg te bedienen. Hoe groter de rol van de overheid, des te minder betrokkenheid van de samenleving. Om een levende samenleving in stand te houden is een bescheiden rol van de overheid noodzakelijk.

HOE NU VERDER?

Deze economische crisis is meer dan alleen een conjuncturele dip. Er is meer aan de hand, en langzamerhand lijken velen dat te beseffen. Om in kuyperiaanse termen te spreken, hebben we met een ‘sociale quaestie’ te maken. De oorzaak van dit sociale vraagstuk is vooral gelegen in een on-evenwichtige verantwoordelijkheidsverdeling. In tegenstelling tot 1891 gaat het nu niet over een te machtige positie van de patroons tegenover de arbeiders, maar van een bedilligerige overheid tegenover de samenleving. Daarom bepleiten we een ander vertrekpunt van de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat: begin bij de samenleving. Bied haar de ruimte om in te spelen op de zorgbehoefte. De samenleving is daar uitstekend toe in staat, mits ze het vertrouwen krijgt en niet voor de voeten wordt gelopen door de overheid. Ze zal zich vooral richten op de verheffende, verbindende en voorzorgsfunctie van de verzorgingsstaat. Dat past bij een moderne verantwoordelijkheidsverdeling, uitgaande van een gemanicepeerde bevolking die verantwoordelijkheid op veel terreinen wil en kan dragen. Daar hoort een maatschappelijk middenveld bij dat eigendom is van de samenleving en niet beheerd en beheerst wordt door de overheid. Dat is ons nieuwe paradigma, een wenkend paradigma.

*Naar een nieuwe
maatschappelijke ordening*

Een katholiek visitekaartje voor de wereld

In gesprek met Paul van Geest en Herman Kaiser

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur *Christen Democratische Verkenningen*.

Wat heeft de katholieke sociale leer mensen in deze tijd nog te zeggen? De sociale encycliek Caritas in Veritate van paus Benedictus XVI is in het licht van de kredietcrisis actueel. De paus roept op tot het opnieuw 'beschaven' van de economie en een 'nieuwe humanistische synthese'. Een gesprek over honderd jaar katholiek sociaal denken met Augustinus-kenner Paul van Geest en Herman Kaiser, voorzitter van het Christelijk-Sociaal Congres.

Geen vader zal er op het moment zelf bij stilstaan, op zaterdagochtend langs de lijn. Toch is het goed mogelijk dat zijn voetballende zoontje, ravottend op het gras, niet alleen voor zichzelf het grootste plezier beleeft, maar óók bijdraagt aan het *bonum commune*, het algemeen welzijn. Met zijn gevecht om de bal dient hij het minicollectiefje dat zijn elftal vormt, hetgeen ook de iets grotere gemeenschap van zijn voetbalvereniging ten goede komt. Een bloeiend verenigingsleven is op zijn beurt weer van niet te onderschatten belang voor het welzijn van de stedelijke gemeenschap, zoals goed functionerende steden wezenlijk zijn voor het geheel van het land. Zo kan elke gemeen-

schap, hoe klein ook, de kiemcel zijn voor het welbevinden van steeds grotere kringen, het *bonum commune*.

Het zou een zonderlinge vader zijn die zich langs de lijn daadwerkelijk in zulke gedachten verliest. Toch zijn Paul van Geest en Herman Kaiser het erover eens dat de kern van de katholieke sociale leer in dit voorbeeld tot uitdrukking komt.

'In de katholieke leer komt de mens tot zijn recht als deel van het geheel. Je bent niet je eigen oorzaak', zegt Van Geest, redacteur van CDV en hoogleraar patristiek aan de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam. Kaiser, voorzitter van het Christelijk Sociaal Congres en burgemeester

FOTO: DIRK HOL

Herman Kaiser (links) en Paul van Geest

van Doetinchem, vult aan: 'De hamvraag is dus niet: *What's in it for me?* Maar: *What's in it for all?* Dus ook niet: *for us*. Maar: *for all*. Heel de mens, al de mensen. Dát is in één zin samengevat de katholieke sociale leer.'

In de formulering 'heel de mens, al de mensen' zit ook een opdracht besloten, voor zowel het individu als de gemeenschap. Een individu noch een gemeenschap is zomaar 'heel'. Aan welke voorwaarden moeten beide voldoen? Dat is een van de onderwerpen van het gesprek met Van Geest en Kaiser over de katholieke sociale leer.

In die leer is de mens geen eenling, maar deelgenoot aan talloze collectiefjes die tezamen het sociale kapitaal van de samenleving vormen, of het nu de voetbalvereniging is, dan wel de school, het bedrijf, het wooncollectief, de kunstenaarsscene, de politieke partij. Het zal duidelijk zijn dat zo'n organisch geheel ook kwetsbaar is voor versto-

ringen, waardoor het ten koste van het algemeen welzijn uit balans raakt. In hun sociale encyclieken geven pausen hun gedachten prijs over de oorzaken van die verstoringen, al sinds paus Leo XIII in 1891 schreef dat de uitbuiting van de arbeider geen van God gewilde orde was, maar groot sociaal onrecht. Diens roemruchte *Rerum Novarum* was de eerste van deze encyclieken, gevolgd door onder meer *Quadragesimo Anno* van Pius XI in 1931, *Populorum Progressio* van Paulus VI in 1967, *Sollicitudo rei socialis* van Johannes Paulus II in 1987 en diens *Centesimus Annus* in 1991.

Met *Caritas in Veritate*, gedateerd op 29 juni 2009, het hoogfeest van Petrus en Paulus, sluit paus Benedictus XVI voorlopig de rij van deze sociale encyclieken. Hoewel Benedictus er al aan schreef vóór de val van de investeringsbank Lehman Brothers in 2008 de kredietcrisis inluide,

is de encycliek in het licht van deze crisis bijzonder actueel. De paus roept op tot het opnieuw 'beschaven' van de economie: 'De economie heeft de ethiek nodig om goed te functioneren. Een ethiek die mensgericht is.' Ook constateert hij dat de rijkdom in de bredere zin van het woord kan lijden onder een onbeschaafde economie: 'Als winst het enige streven wordt, gerealiseerd door onangepaste middelen en zonder het algemeen welzijn als uiteindelijk doel, lopen we het risico de rijkdom te vernietigen en armoede te scheppen.'

De kredietcrisis is in Benedictus' ogen een symptoom van groter onrecht. Niet alleen financiële handelingen van louter speculatieve aard hebben de wereld uit balans gebracht, maar ook de milieucrisis en de staat van rechteloosheid waarin grote massa's emigranten leven. Met het oog op deze onderling verbonden problemen roept hij op tot een 'nieuwe humanistische synthese'.

KAISER 'Met die oproep laat hij zien dat de Heilige Stoel het humanisme niet opeist voor de katholieken. Het humanisme is van alle mensen die willen bijdragen aan het algemeen welzijn en de gerechtigheid. Met dat ruime, antropologische perspectief maakt hij een open dialoog met niet-christenen mogelijk. Dat maakt de nieuwe encycliek actueel en indringend. Er spreekt ook een urgente zorg uit over het lot van armen. De paus laat bovendien zien hoe een platvloerse ethiek in de economie een bedreiging vormt voor de sociale cohesie en de democratie. Dat ontkracht het beeld dat Benedictus XVI een behoudende paus is die de gelovigen weer onder de knoet van een eenduidig leergezag wil brengen. Zijn encycliek is het visitekaartje van de katholieke kerk voor de wereld. Zei jij dat niet ooit, Paul?'

VAN GEEST 'Dat zou kunnen. Ik zou het gezegd kunnen hebben. Zijn voorganger, Johannes Paulus II, was een man die zich

op het wereldtoneel een goede onderhandelingspositie had verworven doordat hij charisma had. Hij bracht grote volksbewegingen op gang, zoals ten tijde van de communistische overheersing in Polen, zijn geboorteland. Ik heb hem in mijn Romeinse studietijd een paar maal ontmoet in het gevolg van anderen en in dat treffen gebeurde er altijd iets met hen. Benedictus is een geleerde, een Augustinuskenner, die in staat is de geloofsleer voor een groot publiek toegankelijk te maken. Bij hem heb ik steeds het idee dat hij zo uit zijn studeerkamer komt en eigenlijk nog aan het denken is over de bladzijde die hij aan het schrijven is. Scherp, bescheiden, innemend. Geen staatsman, maar een kerkvader.'

Wat zijn de waardevolle inzichten in de katholieke sociale leer waar deze encycliek van getuigt? Wat hebben wij eraan in deze tijd, met de problemen van deze tijd?

KAISER 'Er is een nieuwe sociale kwestie, ruim honderd jaar na *Rerum Novarum*, waarin Leo XIII de grondslagen voor de christelijk-sociale leer legde. Aan het einde van de negentiende eeuw ging het over de grootschalige uitbuiting van de arbeiders in het kapitalistische industriële systeem, waartegen het communisme en het socialisme opkwamen. Die bewegingen hadden al vroeg alle kenmerken van een totalitaire dreiging. Zij bedreigden de vrijheid, mede doordat ze de gelijkheid van iedereen nastreefden in plaats van de gelijkwaardigheid. Wat ontbrak was de verbindende waarde van de *fraternité*, de broederschap. In *Rerum Novarum* heeft de paus de broederschap deel van de katholieke traditie gemaakt, zoals Abraham Kuyper en Syb Talma dat ongeveer tezelfdertijd in de protestantse traditie deden.'

In Caritas in Veritate laakt Benedictus opnieuw het gebrek aan broederschap tussen mensen en volken. Hij roept daarom de rijke landen op méér van hun nationaal inkomen aan ontwikkelingshulp te besteden. Op grond van de notie van broederschap is hij ook kritisch over de rechteloosheid van migranten: 'Iedere migrant is een menselijk persoon die als zodanig fundamentele, onvervreembare rechten bezit die door iedereen onder alle omstandigheden moeten worden geëerbiedigd.'

KAISER 'Vandaar dat ik nu met zoveel passie met de laatste encycliek op pad ga. *Caritas in Veritate* biedt precies honderd jaar na de sociale kwestie van toen het intellectuele en spirituele antwoord op de sociale kwestie van nu. Wat is die nieuwe sociale kwestie? Opnieuw is het kapitalistische systeem dominant, nu het alle andere heeft overleefd. Alleen is het nu een soort postindustriële kapitalisme. Onveranderd is dat het ook in dit systeem gaat om de snelste weg naar de grootste rijkdom.'

De paus schrijft dat winst zonder een link met het idee van algemeen welzijn, eerder armoede genereert dan rijkdom en dat het daarom nodig is de economie opnieuw te beschaven.

KAISER 'Het komt erop neer dat mensen opnieuw, net als ten tijde van *Rerum Novarum*, worden gebruikt om zo veel mogelijk geld te creëren. Op zich is winst een neutraal begrip, zegt de encycliek terecht. Als dynamiserende factor van de economie moet winst als iets positiefs worden gezien, mits de bloei van de economie ten goede komt aan iedereen. En dat betekent dat ook een bedrijf oog moet houden voor het *bonum commune*, het algemeen welzijn. Een bedrijf hoort geen flipperkast te zijn waaruit

je zo snel mogelijk, zo veel mogelijk geld trekt. Dan keert het kapitalisme terug naar zijn oervorm. Net als toen is het probleem dat de tegenkrachten, de *countervailing powers*, in de verdrukking zitten. Hier in Noordwest-Europa, meer in het bijzonder het Rijnlandse deel van Europa, hebben we de sociale markteconomie ontwikkeld, waaraan we hier in hoge mate de naoorlogse vrede, welvaart en voorspoed hebben te danken. Vooral christendemocraten met hun christelijk-sociaal denken zijn schatplichtig aan de sociale markteconomie. Die staat nu onder zware druk door de dominante positie van het kapitalisme, waaraan ontwikkelingen als de uitvinding van het internet en de globalisering ook nog eens een turbo-effect hebben gegeven.'

VAN GEEST '*Rerum Novarum* is inderdaad terecht beschouwd als de *Magna Charta* van de katholieke sociale leer. Leo XIII formuleerde hierin geen volledig uitgewerkte doctrine maar wel principes die leidend werden in het katholieke sociale denken, over het vrijemarktdenken, het democratisch staatsbestel en de publieke morele cultuur. Hij was begaan met de arbeidersklasse en sprak over het loon naar werken, over het recht op bezit. Deze paus verwierp uitbuiting van mensen en herinnerde aan de noodzaak van zorg voor degenen die uit de boot dreigen te vallen. In dit verband kende hij aan de overheid en vakbonden een grote rol toe en veroordeelde hij niet alleen een "goddeloos" socialisme dat de hele mens tekortdoet, maar ook een mateloos kapitalisme, om de redenen die Herman net gaf. Hij onderkende dat ook in dit systeem mensen elkaar al snel eerder gaan zien als middel om rijk te worden dan als doel om te leven. Deze gedachten komen in alle volgende sociale encyclieken terug. Het idee van de katholieke weg tussen of boven socialisme of kapitalisme is in al deze encyclieken fundamenteel.'

KAISER ‘Het zou toch ook ondenkbaar zijn geweest dat de kerk in die tijd af en toe naar buiten had gekeken, had gezien dat mensen daar werden uitgekleet en uitgebuit, en dan had gezegd: nu ja, zo heeft Onze Lieve Heer het gewild.’

VAN GEEST ‘Waarom brak Leo XIII met dat idee? Omdat de mens is geschapen naar het beeld van God. Hij moet zichzelf kunnen ervaren als een zinvolle schakel in een bondgenootschap van mensen, op welk niveau ook, en niet als een deeltje van een productieproces. In *Rerum Novarum* vestigde deze paus ook indirect de aandacht op het grote goed van de matigheid, een van de klassieke deugden. Het is frappant dat hij zijn woorden over de zorg voor de armen vooraf laat gaan door een pleidooi over de noodzaak van een christelijke moraliteit. Die moraliteit voorziet welvaart voor iedereen en probeert ongebreidelde hebzucht in te dammen omdat mensen daardoor “miserabel in overvloed” worden, zo zegt hij letterlijk. In de vrije economie moet iedereen in staat worden gesteld zich geld en goed te verwerven voor de primaire levensbehoeften. De werkende klasse, zegt Leo XIII ook, moet worden behoed voor “wrede mannen van hebzucht” die arbeiders zien als middelen om zelf excessief rijk te worden. Leo lijkt ervan uit te gaan dat onmatigheid kan leiden tot vormen van angst die ontwrichtend werken in een samenleving, om het even of die onmatigheid nu voortkomt uit extreme armoede of uit extreme rijkdom. De een heeft angst om niet voldoende middelen te hebben, de ander om zijn geld te verliezen. Onmatigheid levert dus altijd angst op. Dat is een grondgedachte van *Rerum Novarum* en ook een grondlijn in andere sociale encyclieken.’

‘Johannes Paulus II heeft in 1987, in *Sollicitudo rei socialis* het sociaal darwinisme aan de kaak gesteld, ook omdat dit vergelijkbaar is dat de rijken steeds rijker worden

en de armen armer. Zijn boodschap is dat we de economische en sociale structuren moeten aanpakken die zonde en uitbuiting in de hand werken. Die structuren kunnen zo onbeheersbaar en leidend worden dat ieder individu van goede wil hierdoor toch ten slechte wordt bepaald en er ook niets aan kan veranderen in zijn eentje. Johannes Paulus II zei dat de sociale structuren randvoorwaarden moeten scheppen voor een levensorde waarin ieder mens zichzelf ontdekt als uniek persoon, met een eigen waardigheid. Dat is trouwens ook de grondlijn

.....
Van Geest: ‘We zullen eerst de oorlog in onszelf moeten uitvechten. Dat minimaliseert de kans op oorlog in de buitenwereld’

in *Mit brennender Sorge*, de encycliek tegen het fascisme uit 1937, en in *Non abbiamo bisogno*, gericht tegen Mussolini. Het thema van die encyclieken is niet zozeer het politieke systeem, het productieproces of het marktmechanisme, maar de vraag hoe ieder individu tot zijn recht komt, zijn waardigheid kan ontdekken. Daar is een materiële basis voor nodig en een sociale orde waarin niemand een ander als minderwaardig of als middel ziet.’

‘Wat doet Benedictus nu in *Caritas in Veritate*? Zoals Augustinus gaat hij ervan uit dat goed en kwaad beide in *ons* zitten. We zijn niet alleen maar goed of alleen maar slecht. Maar hoe komt dat? Dat komt doordat we zijn geboren met een dubbele wil. We moeten het goede doen, dat weten we wel, en toch doen we dat niet, of zeker niet altijd. Dat stelt deze paus aan de orde. We zullen eerst de oorlog in onszelf moeten uitvech-

ten. Dat minimaliseert de kans op oorlog in de buitenwereld.’

Verklaart u zich nader.

VAN GEEST ‘Neem *De civitate Dei* van Augustinus. In de zogenaamde vrede-stafel zegt hij dat een mens allereerst lichamenlijk in balans moet zijn. Hij moet zorgen dat hij geen honger heeft, anders is er reden tot agressie en gaat hij rare dingen doen. Ook geestelijk moet hij in evenwicht zijn: dit is hij als hij in staat is zijn instincten te beheersen. Daarvoor is weer nodig dat hij geen honger heeft, anders lukt het niet. Daarnaast moet de mens eerlijk zijn, oftewel zijn denken moet in overeenstemming zijn met zijn handelen. Dat is al beduidend moeilijker als hij zijn instincten niet kan beheersen en honger heeft. Dat hangt allemaal samen.’

‘Dat zijn de drie dimensies van een persoon. Augustinus concludeert dan dat de mens zijn drie dimensies niet in zijn eentje op orde zal krijgen. Hij is een deel van de *familia*, de gemeenschap, die de randvoorwaarden moet creëren opdat deze persoon in deze drie dimensies heel wordt, rond, af. Die heelheid heeft weer positieve effecten op de kleine gemeenschappen om hem heen. Zó ontstaan de kiemcellen voor het *bonum commune*. Die wisselwerking tussen personen en hun gemeenschappen, op basis van een orde van evenwicht en rust, zet zich als een olie-vlek voort, met idealiter als eindresultaat dat de wereld in vrede, in *bona pace* is.’

‘Dat is wat paus Benedictus zo belangrijk vindt. Als je weet dat je deel van de familie bent, van de stad, van de schepping, zal je jezelf en je ambities wat meer kunnen relativeren. Zie jezelf als deel van het geheel, wees blij als het andere mensen in dat geheel goed gaat en wees verdrietig als het hun slecht gaat.’

KAISER ‘In mijn geboortestreek, Zuid-oost-Limburg, zag ik dat denken zelfs terug

in de manier waarop het stratenpatroon en de buurten van Heerlen en Kerkrade, het mijnwerkersdorp waar ik ben geboren, zijn opgezet. Kleinschalig en met een heldere, eenvoudige structuur, opdat de mensen zich veilig en geborgen voelen.’

Kan dat niet al te knus en benauwend zijn? Gemeenschappen bestaan ook bij de gratie van het verschil met anderen. Ze kunnen in dat verschil iets zien waardoor die anderen niet deugen. Wilders exploiteert dat idee voor eigen electoraal gewin en dreigt er nog groot mee te worden ook.

KAISER ‘Het kan in de katholieke sociale leer niet zo zijn dat jij het lekker knus hebt in je eigen gemeenschap en om je heen stort de wereld in. Dat is fundamenteel in strijd met onze sociale leer, ook uit het oogpunt van solidariteit en gerechtigheid. Dat is onbestaanbaar.’

‘Het probleem met de integratie van immigranten in Nederland staat volgens mij niet los van de systeemcrisis waarin onze samenleving zich bevindt. Mensen hebben nu al te vaak het gevoel dat ze gevangenzitten in een systeem van te grote, onoverzienbare, uniforme bureaucratische apparaten, waarop ze elke grip missen. Dat begint al op het niveau van gas, water, licht, telefoon, dat soort publieke voorzieningen. Berg je maar als daarmee iets mis is, je krijgt geen levend wezen te pakken. Iedereen heeft er last van. Je bent aan de goden overgeleverd als je iets overkomt wat niet past in het systeem. In die molochs van organisaties voelt niemand zich meer verantwoordelijk voor het geheel. Dat zie je ook op scholen die te groot zijn geworden. Wijs mij op zo’n school een onderwijzer aan die een leerling nog helemaal kent. Dat zal niet vaak lukken.’

‘Dus zo verwonderlijk is het niet als

mensen onzeker, vervreemd of zelfs angstig raken. En als er dan ook steeds meer mensen van buiten om je heen komen wonen, immigranten met een andere cultuur en religieuze levensovertuiging, dan kan het gebeuren dat veel van die angst en onzekerheid op die nieuwkomers wordt geprojecteerd. Dat is het gevaar waarmee we in deze tijd te maken hebben. Dat gevaar is des te groter als de immigranten zelf ontworteld raken en zekerheid zoeken in de pathologie van het fundamentalisme.’

Is herstel van de menselijke maat, de terugkeer van kleinschaligheid dan de oplossing?

KAISER ‘Daarmee kunnen we niet volstaan, hoezeer het ook van belang is dat de kleinschaligheid terugkeert. Het gaat er ook om dat iedereen in zo’n kleinschalig verband zijn verantwoordelijkheden kent en zich bewust is van de verplichtingen die daarmee samengaan, ook ten opzichte van de buitenwereld. Daarom zei ik al dat de hamvraag luidt: *What’s in it for all?* Een kleinschalige school met een beroerde organisatie van de verantwoordelijkheid is ook niet wat we willen. We moeten dus voorzichtig zijn met de gedachte dat het wel goed komt als we het in eigen kring maar lekker klein en lekker soeverein houden. Dat was honderd jaar geleden al wat verkramt. In deze tijd helemaal.’

VAN GEEST ‘Dat leidt tot een onvruchtbaar isolationisme. Soevereiniteit in eigen kring, of een nieuw soort verzuiling kan iets introverts krijgen en meestal onterechte angst voor mensen buiten je eigen kringetje in de hand werken. Dat moet je niet willen nastreven. Wat wel? Dat de intieme levenssfeer waarin jij je dankzij innerlijk evenwicht welbevindt in contact staat met de grotere leefwereld, en vice versa. Het gaat

om die permanente wisselwerking tussen individu en gemeenschappen, van klein naar groot. In die wisselwerking gaat men zich dan welbevinden omdat iedereen ongeveer het *bonum commune* nastreeft.’

KAISER ‘Ik heb hieruit de conclusie getrokken dat we moeten inzetten op een beschavingsoffensief, om de waardigheid en warmte in organisaties terug te krijgen. Ons, christendemocraten, ligt het woord “fatsoen” in de mond bestorven. Ik zou de voorkeur geven aan “beschaving”. Dat is ook waarover de paus spreekt.’

Het ‘beschaven’ van de economie vergt volgens de paus dat we de staat, de markt en de burgerlijke samenleving opnieuw baseren op de idee van solidariteit. Dat betekent, schrijft hij, dat de economie een ethiek nodig heeft die mensgericht is. Hoe ziet zo’n beschavingsoffensief eruit?

VAN GEEST ‘Beschaving is in *Caritas in Veritate* een breder begrip dan een van boven opgelegde gedragscode. Dan ben je al beschaafd als je je aan de regels houdt. Beschaving is meer iets wat je je moet toe-eigenen.

Kaiser: ‘Anders is ethiek niets anders dan de rand van het biljart waar de ballen tegenaan stuiten’

It takes two, three generations to make a perfect gentleman. Dat idee. Het moet je in de vezels gaan zitten en ook het samenleven met anderen bepalen.’

‘Centraal in een christelijk beschavingsoffensief staat dat we alle kennis, kunde en vaardigheden die ons zijn gegeven, niet uitsluitend ten nutte mogen maken aan

onze eigen rijkdom. Dat zou hebzuchtig en hoogmoedig zijn. Benedictus en de kerkvaders hebben ons geleerd dat onze gaven ons zijn toevertrouwd om ze ten goede te laten komen aan de schepping en aan de mensen die aan onze zorgen zijn toevertrouwd. Rentmeesterschap en solidariteit zijn dus van wezenlijke betekenis voor beschaving. Beschaving vereist dat we de wereld als een geschenk van God zien en onszelf als een geschenk aan de wereld.'

KAISER 'Beschaving moet ook doorleefd zijn. Ethiek is niet iets wat je náást de economie zet, als een soort *countervailing power*. Zij moet volledig zijn doorgedrongen in alle geledingen van de economie en ook in de personen die erin fungeren. Anders is ethiek niets anders dan de rand van het biljart waar de ballen tegenaan stuiten.'

Een 'bijkomstigheid', in de woorden van de paus.

KAISER 'Ja, voor de *rebound*, opdat het systeem niet helemaal uit de hand loopt.'

VAN GEEST 'Beschaving heeft niet zozeer met ondergeschiktheid van de economie te maken, als wel met het bewustzijn dat het economisch wezen in jou niet jouw volle identiteit is, jouw persoon. Anders ga je jezelf als mislukt zien als je geen miljonair bent geworden. Daar staat een integraal mensbeeld tegenover. In dat mensbeeld getuigt het van beschaving om een kwetsbaar individu, iemand die ziek, zwak of misselijk is, toch als een volwaardig mens te beschouwen. Paus Benedictus is hierop zeer gespist. Hij redeneert vanuit de *Gesinnungsethik*. Hij wil dat mensen zich bewust zijn van de drijfveren achter hun daden. Zijn die gericht op het *bonum commune*, of op hun zelfverrijking, hun imago, hun ego?'

KAISER 'Deze benadering kun je door-trekken naar allerlei organisaties en be-

drijven, naar ziekenhuizen en scholen.

Een school die consequent is ingericht op basis van de humaniteit en de bijbehorende ethiek, is een andere dan de school die zich baseert op tien geschreven fatsoensnormen. In zo'n school hoeven mensen elkaar niet telkens opnieuw uit te leggen waarvoor ze het ook al weer doen. Dat weten ze uit zichzelf wel zo'n beetje, intuïtief en gevoelsmatig, dankzij de dagelijkse omgeving waarin zij verkeren.'

'Dat moet radicaal, over de hele linie gebeuren, zo'n beschavingsoffensief waarin de ethiek een vanzelfsprekend deel van de organisatie wordt. Bij sommige banken zijn ze daarmee al bezig. De voorzitter van de Raad van Bestuur van Rabobank, Piet Moerland, meent dat banken het niet te ingewikkeld moeten maken en geen dingen moeten doen waarvan ze geen verstand hebben. Houd het eenvoudig en overzichtelijk. Dat is één. Les twee is dat de bank de mensen nabij moet blijven en zich niet mag inkapselen in een capsule. In een bank die beide lessen negeert, ontstaan de ongecontroleerde, anonieme systemen waarop geen bestuurder nog zicht heeft. Daar sluipt het wantrouwen binnen.'

'Dat zien we ook bij de overheid. Den Haag is aan het decentraliseren en ontbureaucratiseren, beweert men, maar dat is schijn. In de vorm van een steeds verder opgetuigd stelsel van toezicht en controle komt Den Haag via de achterdeur driedubbel terug. Het draagt taken niet in vertrouwen maar in wantrouwen aan de lagere overheden over. In zo'n zelfde sfeer vraagt de verpleegkundige aan het bed van de patiënt zich vooral af wat zij moet doen om zich in haar statistiek te verantwoorden. Met ander woorden, de wijze waarop het systeem is georganiseerd, bepaalt mede hoe de verpleegkundige zich opstelt tegenover de patiënt.'

Hoe herkennen we scholen en ziekenhuizen die op basis van dit idee van humaniteit zijn georganiseerd?

KAISER ‘Waarom merk je het verschil? Dat begint al bij de portier. In de vier jaar dat ik consultant ben geweest, kwam ik bij allerlei organisaties, en ik had binnen een kwartier in de gaten of het daar deugde of niet. Waar ligt dat aan? Het schuilt in de kleinste dingen, variërend van de wijze waarop de portier je te woord staat tot de omgang tussen medewerkers. Het heeft te maken met het gedrag en de werkhouding, waaruit blijkt of de mensen geestdrift hebben voor wat hen bezighoudt. Willen deze mensen om vijf uur naar huis om zo snel mogelijk te vergeten waar ze die dag mee bezig zijn geweest, of juist niet? Het heeft ook te maken met de deugden die in praktijk worden gebracht. Een organisatie die op orde is voelt warm aan en ziet er verzorgd uit.’

‘Dat zijn dingen die je niet kunt kwantificeren. Dat zegt ook de titel van de encycliek: *Caritas in Veritate*, liefde in waarheid. Niet alles is meetbaar. De waarheid niet, de liefde niet. Want als iets alleen waar is als het kan worden gemeten, gaat dat ten koste van de liefde, de kernwaarde die als rode draad door de katholieke sociale leer loopt. De paus schrijft dat terecht in *Caritas in Veritate*.’

Hij schrijft dat de ‘aardse stad’, oftewel de wereld, niet alleen vooruit wordt geholpen door betrekkingen op grond van rechten en plichten, maar vooral door relaties die worden getekend door belangeloze vrijgevigheid, barmhartigheid en saamhorigheid. Hoewel onmeetbaar zijn dat onmisbare waarden voor het samenleven van mensen. Toch hoef je daar niet mee aan te komen bij al degenen die iets alleen van waarde achten als het calculeerbaar en efficiënt is.

VAN GEEST ‘In deze tijd ontlenen velen hun zekerheid aan toetsen en meten. In de encycliek *Fides et ratio* van Johannes Paulus II was kardinaal Ratzinger van invloed. Daarin wordt gezegd dat geloof en rede wel moeten samenhangen. Geloof zonder rede leidt tot ideologie en fundamentalisme. Maar zonder geloof in iets of iemand ligt het gevaar van het relativisme, cynisme en individualisme op de loer. Deze gedachtlijn ligt ook ten grondslag aan *Caritas in Veritate*. De naam *Caritas in Veritate*, liefde in waarheid, is gekozen om duidelijk te maken dat sociale en economische problemen menswaardig kunnen worden opgelost vanuit liefde, die onbaatzuchtigheid veronderstelt. De paus erkent dat de ratio nodig is om goede diagnoses te stellen in bepaalde situaties. Maar, zegt hij, het is in liefde dat we tot de waarheid komen. Nu is liefde voor hem geen sentiment, geen gevoelsdingetje, het is een kenweg. In jouw oordeelsvorming over iemand komt hij meer tot zijn of haar recht als je vriendelijk wilt zijn, vriend wilt zijn of zelfs van iemand kunt houden. Het verschil tussen de ratio en de liefde is bij deze paus wat bij Augustinus het verschil tussen wetenschap en wijsheid was.’

KAISER ‘Een van de wijsheden die mij bijblijft van de encycliek is de volheid van het waarheidsbegrip. De paus geeft ons een medicijn tegen onverschilligheid en cynisme, tegen waarderelativisme en scepticisme, tegen rationalisering. De waarheid wordt smaller in plaats van breder als we haar beperken tot het empirische meten-is-wetensysteem. Dan reduceren we de waarheid tot iets wat je in een *spreadsheet* kunt stoppen. Dat werkt een intellectuele en sociale armoede in de hand.’

Sociale kwesties als wegen naar de toekomst: het verheven belang van modderen¹

Het goede leven moet steeds weer opnieuw worden uitgevonden. Dat vereist de permanente betrokkenheid en inzet van allen bij de samenleving en een radicale herwaardering van de civil sphere en het subsidiariteitsbeginsel. In de prangende sociale kwesties van vandaag openen zich mogelijkheden van goed leven die als gemodder en geploeter onder ons zijn.

door Erik Borgman

De auteur is hoogleraar theologie van de religie, in het bijzonder van het christendom, binnen het departement Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

NA EEN LANGE PERIODE WAARIN WE dachten dat onze maatschappelijke vragen door een juist, rationeel beleid beantwoord konden worden, zien wij ons de laatste tijd geconfronteerd met werkelijke sociale kwesties. Het is onjuist en zelfs gevaarlijk sociale kwesties te behandelen als bestuurlijke vragen, zoals in de politiek voortdurend gebeurt. Het laat de kansen liggen die de situatie van crisis ons biedt en dat is niet alleen 'zonde' in de triviale betekenis die deze term in het alledaags spraakgebruik gekregen heeft. Een sociale kwestie is een aanwijzing over wat ons te doen staat, waar zich vernieuwende toekomst aandient. Deze aanwijzingen negeren betekent mogelijkheden laten liggen die we niet mogen laten liggen, meen ik.

SOCIALE KWESTIES

De aanduiding 'sociale kwestie' kwam op in de eerste helft van de negentiende eeuw in Frankrijk, en duidde op kwesties die cruciaal waren voor de

samenleving, kwesties waarmee de samenleving stond of viel. *De sociale kwestie* werd, zoals bekend, de aanduiding voor de vraag hoe om te gaan met het dreigend uiteenvallen van de samenleving doordat zij de armoede produceerde van een aanzienlijk deel van haar bevolking: het arbeidersvraagstuk. Volgens Abraham Kuyper betekende iets tot een sociale kwestie uitroepen dat men ‘de onhoudbaarheid van de tegenwoordigen toestand’ constateerde en deze niet ‘uit bijkomstige oorzaken’ verklaarde maar uit een ‘fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven’. Het ging bij de armoede van velen en de rijkdom van weinigen volgens hem om zo’n fout in de grondslag van de samenleving: ‘Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof gebogen; en door den rusteloozen prikkel van het brutaalst egoïsme, waggelen, gelijk

de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde.’²

Deze grondslag moest worden gerepareerd en de samenleving tot in zijn fundamenten hersteld. Nu waren er in de negentiende eeuw allerlei pogingen het arbeidersvraag-

Een bevrijdend idee: sociale kwesties laten zich niet zonder meer oplossen

stuk op te vatten als een technische vraag en deze voor eens en voor altijd te beantwoorden. Pogingen die de arbeiders terug wilde brengen onder de bescherming van hun heer, maar ook pogingen die zichzelf zagen als progressief. Het communisme was de ultieme poging de sociale kwestie voor eens en altijd op te lossen. Maar de enige oplossing die werkelijk op succes kon bogen, was de oplossing die toegaf dat de sociale kwestie zich niet zonder meer op *liet* lossen, en die daarom de strijd over de goede samenleving in zekere zin permanent maakte. De democratie, niet als staatsordening, maar als proces van maatschappelijke ordening. Er actief op uit zijn alle leden van de samenleving te laten deelnemen aan het vormgeven van de samenleving van de toekomst, ze daartoe in de gelegenheid stellen en ze helpen zichzelf daarvoor toe te rusten: dat was in feite het antwoord op de sociale kwestie.

CIVIL SPHERE

Bij het 35-jarig bestaan van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 2007, hield de Franse filosoof Bruno Latour de feestrede. Hierin sloot Latour aan bij de suggestie van de Amerikaanse politieke commentator Walter Lippmann (1889-1974) en de pragmatistische filosoof John Dewey (1859-1952) dat moderne massademocratieën niet een publieke opinie en een publiek domein *hebben*. Publiek domein en

publieke opinie ontstaan steeds opnieuw doordat er zaken publiek en inzet van publiek debat *worden* en *worden gemaakt*.³ Wetenschap en politiek zijn, evenals bijvoorbeeld kunst en religie, volgens Latour verschillende manieren om ‘zaken publiek te maken’.⁴ Samenlevingen zijn geen stabiele entiteiten, die vervolgens met problemen worden geconfronteerd die ze wel of niet succesvol weten op te lossen. In de visie van Latour worden samenlevingen uiteindelijk bij elkaar gehouden doordat zij debatteren over wat hun burgers beschouwen als ‘matters of concern’, als ‘kwesties’.⁵ Daarom is politiek niet allereerst of voornamelijk het oplossen van vast gedefinieerde en welomlijnde problemen, al lijkt dit wel de inzet van de dagelijkse debatten die het parlement en de media vullen. Fundamenteel voor de politiek is het zien, het benoemen en het zo mede creëren van kwesties waaromheen de samenleving zich opnieuw kan structureren en definiëren en in dezelfde beweging deze kwesties kan aanpakken.

Nu lijken Europeanen, zoals een commentator van de emotionele staat van de wereld schrijft, sinds het begin van het derde millennium zo veel mogelijk muren te willen optrekken om zich af te schermen van de buitenwereld met ‘zijn miljoenen concurrenten, zijn duizenden emigranten, zijn honderden terroristen’.⁶ Deze angst naar de mond praten en zich daarbij nadrukkelijk niet laten gezeggen door de gebruikelijke bestuurlijke geplogenheden, levert op dit moment in vrijwel heel Noordwest-Europa electoraal gewin op. Nederland is daarop geen uitzondering. Deze angst is niet zonder meer een ‘kwestie’ zoals Latour erover spreekt. Een kwestie veronderstelt volgens hem drie dingen: (1) zicht op en inzicht in wat er aan de hand is, (2) visie op waarom dit belangrijk is met het oog op de actualiteit en de toekomst, en (3) een beeld van de mogelijke en noodzakelijke veranderingen. Anders gezegd: ‘kwesties’ in de zin van Latour zijn er niet zomaar. ‘Kwesties’ worden ontdekt en ontstaan doordat er inzichten worden geformuleerd en visies met elkaar gedeeld en geconfronteerd, en doordat in de botsingen die hier het gevolg van zijn nieuwe inzichten ontstaan. Zo opent zich nieuwe toekomst.

Voor deze debatten, deze botsingen en het ontstaan van nieuwe inzichten zijn we aangewezen op wat de Amerikaanse socioloog Jeffrey Alexander *The civil sphere* noemt.⁷ Dat is, vind ik, een betere term dan *civil society* of ‘maatschappelijk middenveld’, omdat hij de schijn vermijdt dat het gaat om specifieke instituties of organisaties. Spreken over de *civil sphere* maakt duidelijk dat het gaat om een sfeer van spreken en handelen waarin de samenleving zichzelf als beschaafde samenleving vormgeeft en opbouwt, de sfeer waar onze visies op en onze structuren van omgang met de werkelijkheid tot stand komen, waar wij met elkaar botsen en van elkaar leren. Maatschappelijke problemen kunnen misschien worden opgelost door de staat

of de markt, maar ‘kwesties’ in de zin van Latour kunnen alleen geformuleerd worden in de civil sphere. Doel hiervan is: ze omzetten in maatschappelijke problemen die kunnen worden opgelost door de staat of de markt. Kwesties in de zin van Latour, eerder aangeduid als ‘sociale kwesties’, kunnen echter nooit helemaal in maatschappelijke problemen worden vertaald. Het is zaak de markt, de staat en het bestuur te blijven verbinden met en te binden aan de civil sphere en deze sfeer steeds weer te vernieuwen door er degenen bij te betrekken die buiten de boot dreigen te vallen.

SUBSIDIARITEIT

De verhouding tussen staat en markt enerzijds en civil sphere anderzijds is zelf een belangrijke sociale kwestie. Velen voelen zich beknot door overheidsingrijpen en weerloos tegenover het geweld van de mondiale marktwerking. Velen voelen zich uitgesloten van de arena van visies en overtuigingen waar onze collectieve ideeën tot stand komen. Hoe zorgen we ervoor dat te midden van het populisme, dat het belang van de civil sphere ontkent en meent dat het volk per definitie de juiste ideeën heeft, en van degenen die alleen in de macht van overheid of markt geloven omdat zij menen dat mensen niet te vertrouwen zijn, de civil sphere regenereert? Hoe daarbij op een constructieve manier aan te sluiten bij het verlangen en de hoop van ‘mensen van goede wil’? Hierbij kan naar mijn overtuiging het aloude katholieke subsidiariteitsbeginsel ons helpen. Ik kan daar in dit kader niet al te gedetailleerd op ingaan,⁸ maar ik sluit aan bij de vaststelling van paus Johannes XXIII dat het subsidiariteitsbeginsel ten diepste de uitdrukking is van een welbepaalde mensvisie. Negatief gesproken ontkent deze dat mensen ongeordende, in zichzelf gesloten individuen zouden zijn met onderling tegenstrijdige en concurrerende neigingen en behoeften, die slechts van buitenaf en onder dwang tot een geordend verband kunnen worden samengevoegd. Positief gesproken stelt deze visie dat mensen van nature op gemeenschap uit zijn en erop zijn gericht een samenleving op te bouwen en in stand te houden die henzelf en anderen ondersteunt bij het realiseren van goed leven. Zij zijn daarom aanspreekbaar op hun verantwoordelijkheid voor dit *bonum commune*, op hun inzet ervoor en op hun creativiteit bij de vormgeving ervan. Dit leidt tot een visie die de samenleving niet ziet als statisch gegeven, maar als een realiteit die bestaat door zichzelf te scheppen en te herscheppen op basis van de verlangens en de visioenen van mensen en hun vermogen daar iets van te realiseren.

Mensen moeten daarom zo veel mogelijk in staat gesteld worden hun visies en visioenen te ontwikkelen en te realiseren. Hun wordt onrecht aange-

daan indien ze worden beschouwd als elementen die naar believen kunnen worden ingezet om de samenleving op te bouwen volgens een vaststaand, door een beperkte groep ontwikkeld bouwplan. Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij gericht zijn en waarvan zij kunnen leven. Hun wordt daarom evenzeer onrecht aangedaan indien zij uitsluitend worden gezien als gebrekkig toegerust, niet in staat bij te dragen aan de opbouw van hun eigen leven en aan die van de samenleving. Hetzelfde geldt indien zij worden beschouwd als potentieel gevaarlijk, te wantrouwen in wat zij zeggen en doen en uitsluitend door de macht van de overheid in het gareel te houden.

Bij het subsidiariteitsbeginsel hoort overigens het inzicht dat samenleving alleen in meervoud bestaat. Thomas van Aquino schreef in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles dat zij vorm krijgt als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen,

*De economie is de vormgeving
van onze onderlinge
afhankelijkheid*

maar dat is in een moderne samenleving een iets te gladde voorstelling van zaken. De harmonie moet gevonden worden in de kakofonie van verschillende muzikale lijnen in verschillende toonsoorten en dat is niet eenvoudig. Maar het moet

gebeuren *in* die kakofonie, niet door de muzikanten eerst tot zwijgen te brengen om ze vervolgens een nieuwe partituur voor te leggen die ze moeten spelen. Veel politiek is nog altijd van deze soort en het is deze politiek die in allerlei opzichten in crisis verkeert.

EEN WAAIER AAN KWESTIES

Alle sociale kwesties waarop onze samenleving op dit moment verder stuit, hebben met deze eerste te maken. Neem als tweede de vormgeving en sturing van de *economie*, die door de *credit crunch* zo duidelijk opnieuw op de agenda is gezet. Vraag is daar niet welke definitieve oplossing ervoor kan zorgen dat er zich nooit meer op deze schaal problemen kunnen voordoen, vraag is hoe wij ervoor zorgen dat duidelijk is en blijft dat economie een sociale praktijk is. Hoe gecompliceerd en indirect ook, de economie is de vormgeving van onze onderlinge afhankelijkheid. Zij is dus geen autonome, in zichzelf gesloten sfeer waar volgens ijzeren wetten de rijkdom geproduceerd wordt die vervolgens sociaal kan worden ingezet. Economie is een manier om samenleving en samenhang te organiseren en zou beoordeeld moeten worden op de mate waarin het lukt de hele samenleving daarin een sturende, meebepalende rol te laten spelen.⁹

Onderwijs als de vorming van mensen tot constructieve, verantwoordelijke en voor deze verantwoordelijkheid toegeruste dragers van de samenleving, is een derde sociale kwestie. Waar vinden we de visies en waar ontwikkelen zich de structuren waarin het onderwijs van de toekomst zich aankondigt? Het antwoord in de lijn van het subsidiariteitsbeginsel is: in de feitelijke praktijk van het onderwijs en de debatten daarover tussen de verschillende belanghebbenden en betrokkenen. Maar wat is in deze debatten in feite aan de orde en hoe wordt wat erin ontdekt wordt productief? Hier is meer onderzoek nodig, en andersoortig onderzoek dat nu doorgaans gedaan wordt naar de effectiviteit van onderwijs.¹⁰

Werk is een vierde sociale kwestie. Waar verschijnt werk voor mensen als een manier de samenleving op te bouwen en vorm te geven, in plaats van als een verplichting waaraan zij zich nu eenmaal moeten onderwerpen om het geld te verdienen dat zij voor hun levensonderhoud nodig hebben? Door het voornemen de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen, heeft het vierde kabinet-Balkenende deze kwestie in feite op de agenda gezet.¹¹ Maar hoe zorgen we ervoor dat het sociale leven niet langer naar het gevoel van veel mensen naast en na het werk moet plaatsvinden en hoe kan het werk zelf weer verschijnen als interactie met andere mensen en de niet-menselijke natuur?¹²

De zorg is een vijfde sociale kwestie. Wat betekent het om zorg – zorg geven evenzeer als zorg ontvangen – te zien als intrinsiek onderdeel van het menselijk leven en als een spil van het menselijk samenleven? Waar in het publieke spreken, dat gedomineerd wordt door de vraag naar de reductie van kosten en de dreiging die de vergrijzing betekent voor de zorgsector, komt dit aspect in zicht? Hoe kunnen we de intuïtie van velen dat mensen leven van en dankzij zorg, een intuïtie die zich uitdrukt in een opmerkelijke mate van praktische zorgzaamheid in de samenleving, productief maken in het publieke debat?¹³

Integratie is een zesde sociale kwestie. Hoe komen we af van de fixatie op het bewaren van een eigen, statisch opgevatte cultuur tegenover nieuwkomers met een even statisch opgevatte andere cultuur? Hoe leren we zowel het ontstaan van tegenstellingen en splitsingen, als het leggen van verbindingen en het opkomen van integrerende visies, zien als integraal onderdeel van de maatschappelijke dynamiek in de moderniteit? Wat betekent dit inzicht voor het concrete beleid ten opzichte van gevestigden en nieuwkomers, ten opzichte van illegale en potentiële migranten? Hoe interpreteren we in dit verband culturele diversiteit en hoe gaan we om met de onvrede van velen die zich door migratie bedreigd, door de dominante visies in samenleving en politiek niet gezien en door de dominante vormen van spreken niet gerepresenteerd voelen?

De *media* en hun impact op de samenleving zijn een zevende sociale kwestie. Hoe geven televisie, radio, het internet en de gedrukte media door journalistiek, educatie en entertainment mede vorm aan de samenleving? Waar bouwen ze samenleving en maatschappelijk verband op en hoe vergroten zij de ruimte die hun hiervoor gegund wordt te midden van de dominante tendensen tot commercialisering en verstatelijking? Waar maken ze zichtbaar en voelbaar dat goed leven in een gemonialiseerde samenleving als de Nederlandse, onder meer betekent: kennis nemen van de situatie waarin dit leven zich afspeelt en voor deze situatie verantwoordelijkheid nemen?

Mondiale verbondenheid is de achtste sociale kwestie. Hoe leven we op een verantwoordelijke manier in een wereld waar alles met alles verbonden is, Noord en Zuid op elkaar aangewezen zijn en tegelijkertijd de machtsverhoudingen en de kansen op goed leven nog altijd schokkend ongelijk zijn verdeeld?¹⁴

Er zijn zeker nog meer sociale kwesties te noemen, maar in mijn opsomming hier is de negende en laatste de *ecologische duurzaamheid*. Naar het aanvoelen van velen is dit meer dan de andere de kwestie waarmee onze toekomst staat of valt. Als wij geen antwoord vinden op de dreigende uitputting van grondstoffen en voortgaande klimaatverandering met zijn vele desastreuze gevolgen, is het einde van ons bestaan als mensheid ingezet – is de boodschap die rondgaat. Het is echter, met volledige erkenning van de ernst van de situatie, wat mij betreft tegelijkertijd zaak te herinneren aan de belofte van Jezus aan het slot van het evangelie volgens Matteus: ‘Zie, ik ben met jullie tot het einde van de wereld’ (Matteus 28:20). Wij zijn ook met deze opgave niet aan onszelf en ons onontkoombare onvermogen overgeleverd. De vraag naar duurzaamheid betekent geen hypotheek op ons streven naar goed leven. Het is een uitnodiging ons verlangen naar goed leven te verdiepen en onze hoop op toekomst te laten transformeren. Er ontstaan ongekend nieuwe toekomstvisioenen als wij, zoals de *cradle to cradle*-beweging ons probeert te leren, wat wij nu beschouwen als afval inderdaad kunnen gaan zien als voedsel.¹⁵ Zo komt aan het licht dat wij inderdaad, zoals de christelijke traditie beweert, leven en kunnen leven vanuit de toekomst die ons steeds opnieuw geschonken wordt.¹⁶

MODDEREN

Zoveel sociale kwesties, terwijl het al zoveel moeite gekost heeft om het arbeidersvraagstuk tot een goed einde te brengen. Het lijkt verpletterend deprimerend. Maar in plaats van sociale kwesties te willen oplossen, moeten we weer zien waar de oplossingen zich in de sociale kwesties aandienen

– dat is in mijn visie de strekking van het subsidiariteitsbeginsel. Het koninkrijk van God is nabij en wat wij meemaken zijn geen aankondigingen van de komende ondergang, maar barensweeën.

Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien

De kerkvader Augustinus (354-430) wijst in één van zijn preken op het verhaal in het Johannes-evangelie waarin wordt verteld hoe Jezus een blinde geneest door op

de grond te spugen en het modderpapje dat zo ontstaat op diens ogen te smeren (Johannes 9:1-8). Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien. Augustinus vergelijkt het speeksel van Jezus dat zich vermengt met het stof van de aarde om samen modder te worden, met het Woord van God dat zich naar christelijke overtuiging heeft verbonden met stof van de aarde en in Jezus Christus onder ons vlees is geworden. Ons zoeken naar wat het goede leven is, waar het aan het licht komt en hoe wij het hoog kunnen houden, neemt vaak de vorm aan van weinig verheffend gemodder. Dit is naar christelijke overtuiging echter niet onze schande, maar onze eer. In het gemodder is God reëel aanwezig en breekt het koninkrijk van God zich baan. Het goede leven begint niet pas als het gemodder voorbij is en het goede leven in zijn zuivere verhevenheid onder ons schittert. Het goede leven is juist onder ons aanwezig als gemodder en geplouter.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van het slothoofdstuk van mijn boek *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom* (Kampen: Klement, 2009).
- 2 Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891, pp. 25-26.
- 3 Bruno Latour, 'How to Think Like a State', in: *The Thinking State. WRR Lecture 2007*. Den Haag: WRR, 2007, pp. 19-30. Vergelijk Walter Lippmann, *Public opinion*. New York: Free Press, 1997 (1922); Idem, *The phantom public*. New Brunswick/Londen: Transaction, 2009 (1927); John Dewey, *The public and its problems*. Athens: Swallow Press, 2007 (1927); Noortje Marres, 'Issues spark a public into being. A key but often forgotten point of the Lippmann-Dewey debate', in: Bruno Latour en Peter Weibel (red.), *Making things public. Atmospheres of democracy* (pp. 208-217). Cambridge/Londen: MIT Press, 2005.
- 4 Vergelijk Bruno Latour, 'From Realpolitik to Dingpolitik. Or: How to make things public', in: Latour & Weibel 2005, pp. 14-41.
- 5 Bruno Latour, *Reassembling the social. An introduction in actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 87-121.
- 6 Dominique Moïsi, *The geopolitics of emotion. How cultures of fear, humiliation, and hope are reshaping the world*. New York: Doubleday, 2009, p. 96 (Nederlandse vertaling *De geopolitiek van emotie. Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009).
- 7 Jeffrey C. Alexander, *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- 8 Ik zal de komende jaren onderzoeken naar de actuele betekenis van het katholieke sociale denken, waarvan in mijn visie het subsidiariteitsbeginsel het hart is. Vergelijk mijn *'...want de plaats waarop je staat is heilige grond. God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008, pp. 69-74; 'Religie en publiek domein – onlosmakelijk verbonden. Pleidooi voor de heruitvinding van het subsidiariteitsbeginsel', in: Hein Pieper (red.), *Opnieuw katholiek* (pp. 29-65). Budel: Damon, 2008; en Borgman 2009, pp. 56-72.
- 9 Opnieuw, dit ligt in de lijn van het katholiek sociaal denken. Vergelijk de recente encycliek van paus Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*; en ook Reinhard Marx, *Das Kapital. Plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch, 2008.
- 10 Voor een poging verder te komen bij het zoeken naar antwoorden op deze vragen, zie de brochures van de Katholieke Bond voor het Voortgezet Onderwijs (KBVO), getiteld *Katholieke scholen. Het vertrouwen waard* (2008), *Katholieke scholen. Het vertrouwen organiseren* (2008) en *Katholieke scholen. Het vertrouwen in vakmensen* (2009). Vergelijk ook Aad de Jong/Theo van der Zee, *Inspireren tot participatie. Onderzoek naar inspirerende activiteiten en leraren op katholieke scholen*. Budel: Damon, 2008.
- 11 Zie voor de achtergronden Tjerk de Reus, *De balans van Bovenberg. Economie en geloof in crisistijd*. Kampen: Kok, 2009.
- 12 Zie Frits Mertens en Hein Blommesteijn, *Anders kijken naar werk. Werk als leerschool voor het leven*. Kampen: Ten Have, 2009. Vergelijk voor een poging de discussie in meer omvattende zin te voeren: Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005; en Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 13 Zie met name Andries Baart en Frans Vosman, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma, 2008; en Annelies van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*. Kampen: Klement, 2008.
- 14 In deze zin zijn de thema's van wat in de jaren zeventig en tachtig werd aangeduid als 'de missionaire beweging', misschien wel meer dan ooit van belang. Zie René Grotenhuis, *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*. Kampen: Ten Have, 2009.
- 15 Zie William McDonough en Michael Braungart, *Cradle to cradle. Remaking the way we make things*. New York: North Point Press, 2002.
- 16 Voor een poging de christelijke traditie vanuit dit perspectief te begrijpen, zie mijn *Wortelen in vaste grond. Een cultuurtheologisch essay*. Zoetermeer: Meinema, 2009.

Oude tradities bieden nieuw ABC voor het middenveld

Maatschappelijke organisaties raken sluipenderwijs vergiftigd. Nadat de markt of de overheid is binnengedrongen, vervreemden ze van hun eigenlijke taak en trachten ze morele armoede op te vangen met gedragscodes. Het erfgoed van eeuwen biedt ons tien bronwoorden om het maatschappelijk middenveld nieuw leven in te blazen. Daarvoor is het hoog tijd, anders gaat kostbaar sociaal kapitaal verloren.

door *Govert Buijs*

Filosoof en docent sociale en politieke filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE ANDERE KREDIETCRISIS

Hoewel de wankelende en omvallende banken sinds 2008 de meeste publicitaire deining hebben veroorzaakt en er voor dit verschijnsel zelfs een eigen woord in het leven is geroepen (kredietcrisis), speelt zich sinds enkele jaren nog een andere 'kredietcrisis', oftewel vertrouwenscrisis, af. Ook hier gaat het om wankelende en soms omvallende instellingen en ook hier gaat het om grote maatschappelijke gevolgen. Ik doel op de crisis in het fameuze Nederlandse middenveld. In de afgelopen jaren is dat geteisterd door een reeks schandalen en problemen.

Die crisis lijkt nauw samen te hangen met de trend, ingezet in de tweede helft van de jaren zeventig, dat een 'terugtrekkende overheid' maatschappelijke organisaties in de richting van de markt duwde. In de loop van de jaren tachtig werd dit ook hoe langer hoe sterker ideologisch gemotiveerd en onderbouwd. De markt, zo heette het, is efficiënter dan de overheid. Dus hoe meer markt, hoe zuiniger het allemaal kan. Ook vond men het marktmodel goed passen bij het beeld van de geïndividualiseerde, calculerende burger, die zelf autonoom zijn keuzes maakt en zijn diensten inkoopt.

Binnen veel middenveldorganisaties, inmiddels soms uitgegroeid tot grootschalige koepels en instellingen, achtte men het nodig voor deze omvormingsoperaties een nieuw type bestuurder in te roepen, de ‘turnaroundmanager’. Het werd zijn taak de organisatie, die nu met labels als ‘stroperig’ en ‘inefficiënt’ geafficheerd werd, om te vormen tot een echte marktorganisatie, ‘mean and lean’, ‘flexible’, in staat om de ‘targets’ te halen. Tegelijkertijd werd er driftig ‘geïnvesteerd’: in fraaie kantoren, in de salarissen van het management, in een batterij locatie- en afdelingsmanagers, submanagers en sub-submanagers, enzovoort.

Dit proces lijkt nu in een crisis terechtgekomen te zijn. Incidenten volgen elkaar vlot op. We staan op de drempel van een fundamentele heroriëntatie op de rol en betekenis van maatschappelijke organisaties, tussen ‘government’ (en ‘government failure’) én ‘market’ (met de te veel verwaarloosde mogelijkheid van ‘market failure’). Zal die heroriëntatie echt op gang komen? Zoals Hillary Clinton in maart 2009 tegen het Europees Parlement zei: ‘Never waste a good crisis.’

DRIE AANDOENINGEN TEGELIJK

Het is even gemakkelijk als verkeerd om direct met het opgeheven vingertje te wijzen op de morele verdorvenheid van individuen als graaiende managers en falende toezichhouders. Zij komen in het volgende ook heus wel aan de beurt, maar een diagnose die zich alleen op hen concentreert, slaat toch snel de plank mis. De middenveldcrisis is tegelijk breder en dieper dan dat. Ik zal hier de middenveldcrisis onder drie gezichtspunten analyseren: een architectonische kritiek, een taalkritiek en ten slotte een morele kritiek.

Structuur

De term ‘architectonische kritiek’ is afkomstig van Abraham Kuyper. Toen hij in 1891 op het eerste Christelijk Sociaal Congres zijn visie op de ‘sociale quaestie’ ten beste gaf, gewaagde hij van ‘twijfel aan de deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw, waarin we wonen’.¹ De architectonische kritiek stelde de vraag aan de orde of de samenleving en allerlei instituties daarbinnen uitsluitend ingericht zijn als kanalen voor private winstmaximalisatie of dat ook andere handelingslogica’s een publieke rol kunnen en dienen te spelen. Dan gaat het dus om de manier waarop de samenleving is ingericht. Niet direct valt dan alle aandacht op de deugdelijkheid of ondeugdelijkheid van individuele mensen, van managers en werknemers, van politici en professionals, maar op de vraag of de samenleving wel zo is ingericht dat mensen die goed willen zijn en goed willen doen, daartoe ook de kans krijgen.

De kleine, globale diagnose die ik in de vorige paragraaf maakte, bevat al de kernelementen van de architectonische analyse: middenveldorganisaties die voortkomen uit particulier initiatief, dan verstatelijken en vervolgens ‘vermarkten’. Wat is hier eigenlijk aan de hand? Hebben deze organisaties misschien ook iets eigens of zijn ze puur speelbal van maatschappelijke ontwikkelingen?

Kuyper verzuimde in de eerdergenoemde rede een andere belangrijke term uit zijn vocabulaire te berde te brengen, die echter wel passend was geweest, namelijk de ‘sovereiniteit in eigen kring’. Dat is de gedachte dat een goede samenleving altijd bestaat uit diverse sferen die elk zelfbewust hun eigen handelingslogica volgen, ten dienste van het geheel. Een samenleving, zeker een moderne samenleving, is een veelvormig geheel, een complex van verschillende sferen met verschillende ‘logica’s’. De rechter die thuis zijn eigen partner verkiest boven alle andere denkbare echtgenoten en zijn eigen kinderen de liefste van de wereld vindt, moet in de rechtszaal de spreekwoordelijke blinddoek op en zonder persoonlijke voorkeuren, ‘zonder aanzien des persoons’, oordelen. En ouders die zonder veel kosten-batenanalyses hun kinderen verzorgen, rekenen zorgvuldig uit welke auto ze bij welke dealer tegen welke prijs zullen gaan kopen, en vragen ongegeneerd of de verkoper niet nog wat extra accessoires erbij kan leveren, wat hen misschien tot een positieve aankoopbeslissing kan doen overhellen (wat in een rechtszaal al snel weer als corruptie zou gelden). Als die ouders consequent op dezelfde calculerende wijze hun kinderen zouden bejegenen, zou het betreffende gezin op niet al te lange termijn een ijspaleis zijn waarin iedereen in z’n eigen hoekje zit te kleumen.

Kortom: de samenleving heeft verschillende sferen met verschillende, op het oog zelfs tegenstrijdige handelingslogica’s. Wat in de ene sfeer immoreel lijkt, is dat in de andere sfeer niet. En wat in de ene sfeer een ‘al te goed is buurmans gek’ oproept, is in de andere sfeer juist precies het passende, het moreel te verwachten gedrag. De kern van goed samenleven is nu, dat men weet in welke sfeer welk gedrag passend is. In een supermarkt rekent men iedere dag weer keurig bij de kassa af wat in het winkelwagentje is beland, maar een verpleeghuis waar iedere avond om 18.00 uur iemand met een pinautomaat langskomt om de die dag geleverde zorgminuten even af te rekenen, stuit ons intuïtief tegen de borst. Waarom eigenlijk? Omdat we diepe, cultureel ingesleten, intuïties hebben over die verschillende handelingslogica’s.

Een veel gebruikte indeling van onderling verschillende handelings-sferen is die van markt, overheid, private sfeer en een vierde sfeer, een tussengebied, dat men wel aanduidt met ‘maatschappelijk middenveld’ of sinds twee decennia ook als *civil society*. De indeling is (te) grofmazig (zorg,

sport, onderwijs en media zitten ineens allemaal in één categorie), maar ze kan in elk geval helpen om – architectonisch – bepaalde problemen in kaart te brengen. De maatschappelijke organisaties, vaak voortkomend uit de private sfeer en daarmee aanvankelijk gestuurd door een semifamiliale logica, moesten zich in de loop van de tijd gaan verhouden tot een politieke logica en vervolgens ook tot een marktlogica. De simpele, maar verstrekkend-kritische vraag is nu: is er eigenlijk wel een eigen handelingslogica voor dit terrein, voor dit ‘middenveld’? En zo ja, wat is dit dan? Het heeft waarschijnlijk iets van doen met ‘publiek’ en met ‘dienstverlening’, maar wat is dat dan? Dit is precies waar een architectonische kritiek inzet met de vraag of die logica nader geformuleerd kan worden en of de organisatievormen dan ook zo zijn dat ze die eigen handelingslogica, als die er is,

inderdaad mogelijk maken of juist frustreren.²

De onduidelijkheid rond de beantwoording van deze vraag heeft oud-wrr-voorzitter Van de Donk ertoe gebracht de (vriendelijke) term ‘domeinonzekerheid’ te introduceren. In een aantal gevallen kan

*Er is een klimaat geschapen
waarin het middenveld een
jachtveld voor prooizoeikers
lijkt te zijn geworden*

men daarnaast ook ronduit – wat onvriendelijker – van ‘domeincynisme’ spreken. Her en der zijn bestuurders aan het roer gekomen die niet langer geloven dat er zo’n eigen logica van maatschappelijke organisaties is of die elke gedachte daaraan achterhaald vinden. Hiermee is een klimaat geschapen waarin het middenveld een jachtveld voor prooizoeikers lijkt te zijn geworden. Om domeincynisme in de kiem te smoren is het nodig de domeinonzekerheid terug te dringen. De huidige crisis dwingt ons daartoe: ‘Never waste a good crisis.’

Taal

De sociale en politieke werkelijkheid wordt in belangrijke mate vormgegeven en gestuurd door onze taal. Als men niet kan spreken of als woorden ontbreken, raakt men of blijft men opgesloten in een beperkte wereld. De genoemde ‘domeinonzekerheid’ wordt in belangrijke mate in stand gehouden door een gebrek aan een adequate domeintaal. Elk domein heeft zijn eigen taal, dat als zoutend zout werkt voor de smaak van het domein. Maar als zout ontbreekt, of zijn smaak verliest, waarmee kan men het dan nog zouten? Het domein verliest dan de eigen smaak, de eigen kwaliteit. Juist bestuurders en raden van toezicht in allerlei maatschappelijke organisaties hadden kennelijk nauwelijks het besef of de moed om hardop te blijven zeggen wat de aard en het doel van hun eigen

organisatie was. Op het oog is er niets simpeler dan dat: toegankelijke financiële dienstverlening, toegankelijke, goede woonvoorzieningen, goede zorg, goed onderwijs. Dat is het eigen ‘domein’, het eigen veld van het middenveld. Maar de taal die nodig is om dit uit te drukken en te concretiseren lijkt verwaaid. In plaats daarvan is een nieuw kwantitatief jargon uitgevonden met woorden als expansie, efficiency, overnamestrategie, meetresultaten en wat niet al.

Deze smakeloosheid voelen mensen intuïtief vaak haarscherp aan. Toen de turnaroundmanager plotseling ging spreken over ‘klanten’ van het verpleeghuis waar de zorgverleners altijd gesproken hadden over ‘bewoners’, ontstond in veel organisaties vervreemding op de werkvloer. En toen dit jargon geleidelijk werd uitgebreid naar ‘targets’ en ‘zorgminuten’ begonnen veel medewerkers in organisaties zich serieus af te vragen waar ze nu eigenlijk in terechtgekomen waren. Ze wilden – basaal – mensen helpen, goed onderwijs geven aan leerlingen, maar moesten nu ineens lijsten gaan bijhouden, doelen realiseren, met rare apparaatjes aan ‘benchmarking’ doen.

De taal waarin dit werd verpakt, werkte mystificerend en daarom vervreemdend. Het klonk alsof het ging om kwaliteit en kwaliteitsbewaking, maar je kon op je klompen aanvoelen dat het er juist om ging het ‘primaire proces’, de handen aan het bed of de leraar voor de klas, uit te kleden met het oog op het optuigen van de organisatie als doel in zichzelf. De taal moest dienen om een verschuiving van doelstellingen te maskeren. Daarmee belandde men in feite in de Newspeak van George Orwells 1984: de werkelijkheid wordt opnieuw gedefinieerd al naar gelang de wind aan de top van de organisatie waait.

Dringend agendapunt is nu derhalve de ontwikkeling van een nieuwe taal die het mogelijk maakt om het eigen karakter van een maatschappelijke organisatie te articuleren. De huidige middenveldcrisis biedt daartoe een hele goede aanleiding. ‘Never waste a good crisis.’

Moraal: deugden

Ten slotte is ook wel degelijk de morele kwaliteit van leidinggevendenden in maatschappelijke organisaties in het geding. In veel sectoren is – onder inspiratie van het New Public Management – een scheiding doorgevoerd tussen bestuur en uitvoering. Dat betekende in de praktijk ook dat managers – van buiten ingehuurd, of uit de sector afkomstig maar nu in een nieuwe rol – hun eigen positie niet langer definieerden als intrinsiek betrokken bij de kerndoelstellingen van de organisatie. Plat gezegd: of men nu hamburgers verkocht of zorgminuten of onderwijsblokken, het sturingsproces is wezenlijk eender, namelijk gericht op een zo groot mogelijke productie in zo kort mogelijke tijd.

Deze ‘externalisering’ van het management infecteerde ook de handelingsmotivatie van een fors aantal managers. Ook die leek meer en meer bepaald door ‘externe waarden’ die niets met de doelstellingen van de eigen organisatie te maken hebben. In casu: de materiële beloning is voor een aantal managers kennelijk belangrijker geworden dan de gelegenheid om iets van de eigen idealen te verwerkelijken of de eigen ervaring en vaardigheden ten dienste te stellen van de publieke zaak – en juist die managers halen dan weer de pers, ten detrimente van vele andere, integere, managers. De meest in het oog lopende exponent hiervan is hoe de ‘bonuscultuur’ uit de financiële sector ook allerlei andere sectoren doortrekt. Deze externalisering doortrekt vervolgens vaak ook de lagere echelons in de organisatie, tot op de werkvloer aan toe: ‘Als zij hun zakken vullen, dan wil ik ook een graantje meepikken.’

De standaardreactie op deze ontwikkelingen en op voorkomende integriteitsincidenten is hoe langer hoe meer: een code! Als men precies vastlegt wat wel en niet mag, heeft men het bijna onfeilbare instrument in handen, waarmee bestuurders kunnen bepalen of zij ‘binnen de regels’ handelen, en waarmee anderen, die hun werk moeten beoordelen, hen ter verantwoording kunnen roepen. Men kan de code erop naslaan en ziedaar, de overtreding kan al dan niet vastgesteld worden.

Echter, het formuleren en functioneren van een code kan juist grensoverschrijvend gedrag stimuleren: wat kan nog net wel? Ook discussies over ‘goed besturen’ kunnen gemakkelijk in de sfeer van de grenzen terechtkomen, in plaats van een discussie te stimuleren over het ‘hart’ van goed besturen en van een goed bestuurder. Over welke ‘deugden’ dienen managers en medewerkers in maatschappelijke organisaties te beschikken? Dat is precies de morele discussie die naar aanleiding van de middenveldcrisis gevoerd moet gaan worden. ‘Never waste a good crisis.’

BUREAUCRATISCH KWAAD

Hoe werken deze drie aandoeningen – domeincynisme, taalvervuiling en externalisering – door in organisaties? Ze vreten geleidelijk in. Het is niet zo dat we in allerlei maatschappelijke organisaties tegenwoordig te maken hebben met perverse individuen die met plezier hulpbehoevende bewoners in pyjama’s laten rondlopen, of onderwijsmanagers die met groot plezier jongeren onkundig houden van elementaire taal- en rekenvaardigheden en hen bewust laten aanmodderen onder de dekmantel van ‘Nieuw Leren’. Evenmin is het zo dat in voormalige maatschappelijke organisaties als banken allemaal lieden rondlopen die mensen met sadistisch plezier een tophypothek aanpraten. Het ligt veel subtieler. De veronachtzaming

van de drie elementen – domeinbesef, zuivere taal en interne motivatie – vreet geleidelijk in in organisaties, vergiftigt geleidelijk de atmosfeer en

*Het is een zwaar woord, maar
de vernietiging van iets goeds,
kan men moeilijk anders
noemen dan kwaad*

leidt dan, sluipenderwijs, tot de vernietiging van sociaal kapitaal.

Het is een zwaar woord, maar de vernietiging van iets goeds kan men moeilijk anders noemen dan kwaad. Het woord ‘kwaad’ moge in dit verband verbazing wekken. Is dat niet een hele zware term? In 1963

publiceerde de filosofe Hannah Arendt een geruchtmakend verslag over het proces tegen nazimisdadiger Adolf Eichmann, *Eichmann in Jerusalem*.³ Het geruchtmakende zat vooral in de ondertitel, ‘A report on the banality of evil’ (‘Een reportage over de banaliteit van het kwaad’). Hoe kon zij Eichmanns daden als ‘banaal’ typeren? In het voorwoord van haar latere boek *Thinking* blikte ze op het rumoer terug:

‘Tijdens het Eichmann-proces werd ik (...) getroffen door een klaarblijkelijke oppervlakkigheid van de dader, die het onmogelijk maakte om de onbetwistbare slechtheid van zijn daden te herleiden tot een dieper niveau van oorzaken of drijfveren. De daden waren monsterlijk, maar de dader was heel gewoon, alledaags en niet demonisch of monsterachtig. Er was geen spoor van sterke ideologische overtuigingen of specifieke kwaadaardige motieven. Het enige wat opviel in zijn gedrag voor en tijdens het proces was iets puur negatiefs; geen stompzinnigheid, maar gedachteloosheid.’⁴

En daarom: banaliteit. Arendt ontkende niet dat er ook andere vormen van kwaad voorkomen. Maar dit is óók een vorm.

Begrijp me goed: ik wil niet de managers van vandaag met Eichmann vergelijken. Het gaat me erom dat er verschillende vormen van kwaad bestaan. Er is satanisch kwaad, er is banaal kwaad, verbonden met vergeetachtigheid en achteloosheid. Dicht tegen dit laatste aan ligt wat we wellicht bureaucratisch kwaad zouden kunnen noemen. Het is geen kwaad dat iemand bewust als zodanig plant en uitvoert, maar meer iets wat zich sluipenderwijs invreet in het normale gedrag van normale mensen, werkend bij normale organisaties. In willekeurige volgorde noem ik enkele elementen van dit bureaekwaad.

Een eerste element is de gedachte dat de wet en de officiële regels de enige kaders zijn voor het doen en laten. Je hoeft je dus niet echt te oefenen in eigen morele oordeelsvorming, je hoeft geen gehoor te geven aan je morele

intuïties. De bankmedewerkster die zich schuldig voelde nadat ze weer mensen die het echt niet konden betalen een lening had aangesmeerd, kon zich troosten met de gedachte dat ze niets illegaals gedaan had. (Men begrijpt direct dat aanscherping van wetten en regels precies hierom geen soelaas biedt.) Bovendien: anderen doen het toch ook?

Om te helpen bij dit geleidelijke wegdrukken van moraal en moreel besef begint men – tweede element – creatief om te gaan met de taal. Dat kan in organisaties heel gemakkelijk. Je moet immers toch een *corporate identity* ontwikkelen en daarvoor eigen steekwoorden en slagzinnen bedenken. Binnen DSB Bank was Dirk Scheringa zelf zo'n creatieve taalvirtuoos. Uitleenen van geld was volgens hem niet mensen op de pof laten leven, maar hen juist 'helpen om achteraf te sparen'. Waar eeuwenlang in de moraal sparen en lenen als precies tegenovergesteld zijn gepresenteerd, wordt in de creatieve taal van de manager de moraal zachtjes omgebogen. Newspeak: 'Lenen is achteraf sparen.'

Een derde element is de minachting voor het 'primaire proces'. Dit komt uit in en leidt er mede toe dat men als medewerker zo snel mogelijk de directe werkvloer probeert te verlaten om hogerop te komen in de organisatie. Wie nog het uitvoerende werk doet, is een loser. Op afstand van de concrete klant of de concrete bewoner of de concrete leerlingen wordt het allemaal veel makkelijker. De beroemde experimenten van Milgram in de jaren zeventig toonden onder meer aan dat hoe minder men direct geconfronteerd wordt met wat men aanricht, hoe verder men gaat in het toedienen van pijn aan anderen. Dat is het 'Schreibtisch'-karakter van deze vorm van kwaad.

Een vierde element is de opbouw van een wij-gevoel in de organisatie buiten het primaire proces om. Men gaat leuke compensaties organiseren voor de personeelsleden om hen even het werkleed, het beroepszeer, te doen vergeten. Beslissend voor een goede, duurzame organisatie is echter op termijn niet de onderlinge samenhang in de organisatie, maar de vraag of men met elkaar de goede dingen doet en dat besef deelt. Gedeelde kwaliteit is de beste aanjager van wij-gevoel. De 'leuke dingen' komen erbij, maar compenseren niet.

Daarmee stuiten we op een vijfde element: het elimineren van afwijkende geluiden. Geleidelijk – en soortgelijke processen deden zich voor bij ABN Amro en bij Lehman Brothers – kunnen leiders zich gaan omringen met soortgenoten die hetzelfde denken als zij (allemaal CDA'ers in de raad van bestuur en de raad van toezicht bijvoorbeeld). Zo schakelt men de levensnoodzakelijke tegenspraak uit.

Een zesde element is 'blaming the victim', de klant de schuld geven. Hij tekent toch zelf? Hij was er toch zelf bij? Zij vroeg er toch zelf om? Kijk nu

eens hoe dom deze mensen zijn. De sluipende minachting voor hen die buiten staan, en die ‘onze’ goede handelwijze niet begrijpen.

Een zevende element – in onze imagocultuur een verraderlijk element – is de opbouw van een publiek weldoenersimago. De pr-afdeling draait op

volle toeren, maar blijft het liefst zo ver mogelijk van het primaire proces verwijderd. Het externe imago moet interne problemen compenseren: een fatale, maar verleidelijke strategie. Het merkwaardige effect hiervan is dat mensen die problemen hebben met het bedrijf of de instelling aan zichzelf gaan twijfelen (‘het is toch een goed bedrijf?’) en ook omstanders twijfelen aan

Zonder een dragend moreel besef wordt een maatschappelijke organisatie kwetsbaar voor de verleiding van het bureaucratische kwaad

hun verhaal. Tot de bom barst en men in de media keihard met de eigen interne discrepanties wordt geconfronteerd.

Kortom: zonder een dragend moreel besef dat serieus functioneert in het centrum van de doelstellingen van een organisatie, wordt men kwetsbaar voor de sluipende verleidingen van het bureaucratische kwaad. En als het dan om op zichzelf genomen aardige mensen gaat, is dat echt een tragedie in de klassieke zin des woords. Zonde ook, van zulke mensen en van zo’n organisatie.

NORMATIEVE PRAKTIJKEN: EEN EENVOUDIG ABC

Hoe kan men dit bureaucratische kwaad in een maatschappelijke organisatie onderkennen en vermijden? Daartoe heeft men minimaal een notie nodig van waar het nu eigenlijk in een dergelijke organisatie om draait: ‘Waarvoor deden we het ook alweer?’ Deze eenvoudige vraag blijkt het begin te zijn van een remedie voor door bureaucratisch kwaad aangetaste instellingen.

Maar hoe kan men die vraag beantwoorden? En wat betekent dit dan voor de sturing van de organisatie? Nu volgt een simpel ABC, dat hopelijk behulpzaam is bij het zindelijk nadenken over een maatschappelijke organisatie. Het bestaat uit de Activiteitenkern, de Basiscompetenties en de Conditionerende faciliteiten.⁵

A. *Activiteitenkern*. Maatschappelijke organisaties geven vorm aan wat men een ‘normatieve praktijk’ kan noemen. Dit begrip, geïnspireerd door de ethicus Alasdair MacIntyre, doelt op een door de tijd heen, door

en met meer mensen gevestigd handelingspatroon gericht op het werkelijk maken van bepaalde kwalitatieve waarden.⁶ Zo'n praktijk heeft een bepaalde kern van activiteiten, van handelingen, van interactie, die het eigene van zo'n praktijk uitmaken. In de zorg gaat het dan om 'goede zorg', in het onderwijs om 'goed onderwijs', in een woningcorporatie om 'goede sociale huisvesting'. Natuurlijk moet men dit verder uitwerken, maar dit laat onverlet dat de activiteitenkern altijd bestaat uit een normatief geladen handelingspatroon, dat deze praktijk normatief kwalificeert of typeert.

B. Basiscompetenties. Wie A zegt moet ook B zeggen: om de activiteitenkern te kunnen realiseren zijn er bepaalde essentiële zaken die specifiek nodig zijn voor dit soort activiteiten: zij dragen inhoudelijk de praktijk. Deze basiscompetenties zijn al die eigenschappen en vaardigheden van medewerkers, en soms ook materiële faciliteiten, die direct nodig zijn voor het adequaat vormgeven van de activiteitenkern. Dat kan dus, bijvoorbeeld in het geval van een verpleeghuis, ook de fysieke huisvesting betreffen. De kwaliteit van de woonomgeving behoort hier tot de essentiële competenties van een zorginstelling, omdat 'wonen' een kernbestanddeel is van de verleende dienst. In het geval van bijvoorbeeld een vakbond is de huisvesting alleen een conditionerende faciliteit: bij wijze van spreken kan ook vanuit een krot het vakbewegingswerk nog steeds adequaat gedaan worden. Maar vakbonden zonder puik onderhandelaars, dat kan weer niet. Het gaat hier om het professionele en sociale kapitaal, nodig om de activiteitenkern goed vorm te geven. Zorg voor het management is dat dit in voldoende mate gewaarborgd is.

C. Conditionerende faciliteiten. Wie weet hoe A en B eruit dienen te zien, kan C hierop toesnijden: de conditionerende faciliteiten betreffen een adequaat management, degelijk financieel beheer, adequate huisvesting (in die gevallen waarin dit niet tot de basiscompetenties behoort). Huisvesting is bijvoorbeeld niet adequaat als ze te pompeus is, te mooi, te duur voor het ideële karakter van de organisatie. Er is geen enkele reden te bedenken waarom het Wereld Natuur Fonds een prachtig onder hoogarchitectuur gebouwd kantoor in de bossen van Zeist moet hebben. De wijze waarop veel maatschappelijke organisaties hun centrale faciliteiten zijn gaan optuigen tot een zogenaamd 'representatief' niveau is stuitend en allesbehalve representatief voor hun organisaties.

Bij de conditionerende faciliteiten hoort ook dat er eenvoudige rapportage- en verantwoordingssystemen zijn voor de primaire medewerkers. En als dit niet lukt, is het volstrekt onverantwoord om de bureaucratische last

bij de primaire medewerkers in A over de schutting te gooien, zoals de laatste jaren volop gebeurd is.

Maatschappelijke organisaties zijn organisaties waarin alles erom draait om diegenen die in A, de activiteitenkern, werkzaam zijn, in staat te stellen dat zo goed mogelijk te doen. De werkvloer is het hart van de organisatie. Iedere medewerker, inclusief de hoogste manager (ook al is die keurig extern ingehuurd), weet wat hier speelt, en kan als de eeuwige vraag aan de orde komt ('Waarvoor deden we dit ook alweer?') een adequaat antwoord geven, vanuit persoonlijke ervaring. De manager die niet actief wil participeren in dit primaire proces, wordt door de raad van toezicht per direct de laan uitgestuurd omdat haar of zijn werkhouding niet past bij het karakter van de maatschappelijke organisatie.

EEN NIEUW VOCABULAIRE: TIEN KERNWOORDEN

Om het eigene van maatschappelijke organisaties goed in beeld te krijgen, is een andere taal nodig dan we momenteel beschikbaar hebben. Die nieuwe taal is – wat mij betreft – tegelijk nogal oud. We hoeven het wiel niet uit te vinden. Normatieve praktijken zijn er de eeuwen door geweest. De band met oude tradities kwam ik zelf vooral op het spoor via een aantal Latijnse woorden en om het geheel een beetje consequent te laten zijn, heb ik gewoon maar helemaal voor het Latijn gekozen. Bijkomend voordeel: ik blijf zo een heel eind uit de buurt van allerlei modieus, Engelstalig managementjargon, dat vaak afkomstig is uit en gericht is op de marktsfeer. Ik geef een aantal kernwoorden. Het basisidee hierachter is dat maatschappelijke organisaties als meest wezenlijke opdracht hebben bij te dragen aan publieke menselijke waardigheid, en dat ze dit alleen authentiek kunnen doen als deze opdracht ook de eigen organisatie intern doortrekt.

1. *Sensus societatis*: maatschappelijk besef.

Managers van maatschappelijke organisaties dienen 'maatschappelijk besef' te hebben. Dat is allereerst een besef van onderscheid in de activiteitenkern van verschillende actoren in de samenleving. Concreet: een besef dat een maatschappelijke organisatie anders is dan een marktorganisatie én dan een overheidsorganisatie. Men heeft een eigen rol, een eigen betekenis en men dient die zelfbewust te vervullen, 'soverein in eigen kring'. Tegelijk dient men ook maatschappelijk verantwoording af te leggen over wat men als organisatie beoogt en bereikt: verantwoordelijkheid dragend in eigen kring en verantwoording aflegend in de publieke ruimte.

Dat kan er ook in resulteren dat men ondersteuning zoekt vanuit andere sectoren, zoals overheid of markt (subsidiariteit), maar nooit zal dit

mogen leiden tot een ‘kolonialisering’ van de eigen organisatie vanuit deze andere sectoren.

2. *Missio et promissio*: je laten aanspreken op je opdracht.

Het is interessant te zien dat dit van oudsher religieuze woord nu tot een van de kernwoorden van de organisatieliteratuur is geworden. Geen organisatie kan tegenwoordig nog zonder missie, neergelegd in een missie-statement. Maar wat is een ‘missie’?

Het woord heeft zijn oorsprong in het Nieuwe Testament, waar Jezus zijn discipelen erop uit stuurt om alle volken zijn goede nieuws te vertellen. En op pad gingen ze! Een missie geeft dus zowel iets aan van wat jou drijft, als van wat je wilt bereiken. Daarmee krijgt het als vanzelf ook het karakter van een belofte – aan het publiek, maar ook als medewerkers in de organisatie aan elkaar: hier mag je ons, hier mogen wij elkaar op aanspreken. Het gaat hier om de idealen en waarden die de A-sfeer van de organisatie bepalen.

De *missio* geeft aan welke ‘waarderealiserende’, welke transformatie men beoogt: dat een patiënt zich weer wat beter voelt (zorginstelling), dat de leerling toegerust wordt voor de samenleving (onderwijsinstelling), dat mensen duurzamer consumptiegedrag gaan vertonen (milieuorganisatie), enzovoort.

3. *Communitas/associatio*: iedereen is nodig.

Een organisatie met *sensus societatis*, deze typische ‘common sense’, weet ook dat in Nederland al eeuwenlang een organisatie-model gehanteerd wordt dat men later ‘Rijnlands’ is gaan noemen. Het accent valt hier niet primair op de ‘grote baas’ en zijn verplichtingen jegens de aandeelhouders (shareholders), maar op het bedrijf of de instelling als een gemeenschap van betrokkenen (stakeholders). Dit Rijnlandse model treft men volop aan in de marktsector (hoewel het ook vaak onder druk heeft gestaan). Maar als het daar present is, dient het zeker present te zijn in de maatschappelijke sectoren. Dat betekent onder meer een relativering van de Amerikaanse gedachte dat de ‘grote baas’ de bepalende figuur van de organisatie is (en dan over welhaast goddelijke eigenschappen moet beschikken, à la de zeven van Stephen Covey⁷).

4. *Responsibilitas*: iedereen doet mee.

De instelling als gemeenschap zien van gelijkwaardige participanten betekent ook dat men het aandurfte reële verantwoordelijkheid zo laag mogelijk in de organisatie te leggen. Het subsidiariteitsbeginsel uit de katholieke sociale leer is een krachtig medicijn tegen een hyperactieve top en corre-

laat daaraan een apathische werkvloer. In het christendemocratische gedachtegoed is ‘gespreide verantwoordelijkheid’ een van de uitgangspunten, maar de term ‘gespreid’ kan nog iets te passief blijven klinken. Beter is het de bedoeling van dit beginsel scherper te formuleren door van ‘participerende verantwoordelijkheid’ te spreken. Waarom niet een herwaardering van de corporatie als organisatievorm bijvoorbeeld in de huisvesting?

5. *Vocatio*: bezieling.

Vocatio betekent ‘roeping’. De term komt rechtstreeks uit de christelijke traditie. Mensen konden soms geroepen worden door God om iets te doen wat misschien niet altijd gemakkelijk, in de zin van gerieflijk, was, maar wel betekenis had voor het heil in deze wereld. Dat kon ook gaan betekenen de roeping om geestelijke te worden of het klooster in te gaan. Het is duidelijk dat dit alles te maken had met bezieling: men voelde zich geroepen het directe eigenbelang te overstijgen om zich te wijden aan een hoger doel.

In de tijd van de Reformatie wordt dit begrip niet, zoals soms wel eens gesteld wordt, ‘geseculariseerd’ – juist niet –, maar wordt de reikwijdte ervan uitgebreid. Niet alleen voor het werk als geestelijke, maar ook voor gewoon werk als boer of als arbeider kon men spreken van een goddelijke roeping. Een *vocatio* is niet alleen iets voor een bepaalde groep, maar voor ieder mens. Ieder kan zijn eigen werk beleven als roeping.

Nog steeds kan voor velen in maatschappelijke organisaties, of in vrijwilligerswerk, deze religieuze achtergrond van het begrip voluit meeklinken. Anderen zullen hiervoor andere woorden kiezen: men kan zich geroepen voelen door een bepaalde maatschappelijke nood, of door de behoeften en noden van anderen. Men wil – heel basaal – ‘mensen helpen’. Hoort men dan van formuleringen van de joodse filosoof Levinas over ‘het gelaat van de ander’ dat ‘een appel’ op ons doet, dan heeft men daar vaak direct een klik mee: ‘Zo voel ik dat ook, daarom doe ik dit.’

In een maatschappelijke organisatie dient er – op gepaste wijze – ruimte te zijn om deze ‘roeping’ te bespreken en voor mensen levend te houden. Als zo af en toe de vraag ‘Wat inspireert je om dit werk te doen?’ erkennend en bevestigend aan de orde komt, kunnen mensen er vaak weer tijden tegenaan.⁸

6. *Professio*: bevordering van transparante kwaliteit.

Op de *vocatio*, de roeping voor een beroep, volgt de *professio*: het na een goede opleiding toetreden tot de gemeenschap van beroepsuitoefenaren door middel van het afleggen van een gelofte dat men zich aan de standaarden van het beroep zal houden. Oorspronkelijk werd het woord gebruikt als term voor het afleggen van de intredingsgelofte in een klooster.

Het verschijnsel als zodanig is echter al ouder: al in de klassieke oudheid legden artsen de beroemde eed van Hippocrates af, waarbij zij beloofden altijd het belang van hun patiënten voorop te zullen stellen en al hun krachten in dienst te stellen van het leven van hun patiënten, op geen enkele manier de dood te bevorderen (geen abortussen bijvoorbeeld; dat hoorde niet bij de beroepspraktijk), respect te hebben voor wat men van oudere vakgenoten heeft geleerd, geheimhouding te bewaren, geen seks met patiënten te hebben, enzovoort.

Een professional is – met een dergelijke publieke eed – dus ook volstrekt open over wat mensen van haar of hem kunnen verwachten en waarom men dit of dat doet. Professionaliteit betekent niet een afgesloten bastion vormen waar niemand bij mag. Het betekent juist openstaan over de eigen mogelijkheden én beperkingen, te midden van andere professionals met hún mogelijkheden en beperkingen. Bovendien ontwikkelen professies zich en de professional mag daarom niet het toonbeeld van verstarring worden, maar iemand die zich voortdurend verder bekwaamt, bijleert én afleert.

Omgekeerd mag van de organisatie gevraagd worden dat die zo is ingericht dat professionals hun werk goed kunnen doen.⁹

7. *Socius*: aan de slag voor metgezellen.

In maatschappelijke organisaties is het de laatste jaren mode geworden om te spreken over ‘klanten’. Maar deze term is ongelukkig. In de maatschappelijke sfeer werkt men met en voor gelijkwaardige medemensen, *socii*, metgezellen, met wie men gezamenlijk een gedeelde waarde wil realiseren. Dat neemt uiteraard niet weg dat er in de professionele logica vaak een forse mate van asymmetrie zit. De leraar weet meer dan de leerling, de arts meer dan de patiënt. Die asymmetrie kwam in de oude gilden tot uitdrukking in het begrippenpaar meester-gezel. Maar die asymmetrie in een maatschappelijke organisatie vooronderstelt altijd op een dieper niveau: de relatie van ‘metgezel’, *socius*. Zorgverlening, zorgorganisatie én het managen daarvan worden vanzelf al anders, als men dit elementaire gegeven voor ogen houdt – denk bijvoorbeeld aan de bejegening van een demente verpleeghuisbewoner.

8. *Fiducia*: zorgvuldig omgaan met sociaal kapitaal.

In recente jaren is de term ‘vertrouwen’ opgerukt naar het centrum van de sociale wetenschappen. Wezenlijk voor het functioneren van een organisatie is dat ze het vertrouwen heeft van het publiek. Wezenlijk voor het functioneren van een manager is het vertrouwen van de medewerker. Wezenlijk voor het functioneren van de medewerker is het vertrouwen van de mana-

ger. Dit vooronderstelt binnen een organisatie zowel wederzijds ruimte geven als wederzijdse transparantie, wederzijds kritiek kunnen leveren en wederzijds leren. Het betekent ook dat men geen afrekencultuur institutionaliseert, waarin men hoe langer hoe meer mensen vastnagelt op kwantitatieve ‘targets’ zonder nog een inhoudelijk verband met de kwaliteit van het werk te kunnen leggen. De organisatie doet een appel op de inhoudelijke motivatie van de medewerkers, en vlucht niet in de schijnveiligheid van cijfers en gedragscodes.

9. *Honorarium/honoris causa*: loon is een ereloon.

De beloning van medewerkers in maatschappelijke organisaties kan het beste gezien worden als honorarium, als ereloon. Dat geldt in alle lagen van de organisatie. Er is weinig wat in de afgelopen jaren zo schadelijk is geweest voor maatschappelijke organisaties als bestuurders die salarissen en bonussen ontvingen die in geen verhouding meer stonden tot de honoraria die betaald werden op de werkvloer – toch het primaire proces. Dit ondergraaft ook het morele gezag van de bestuurder binnen de organisatie, dat juist essentieel is om het maatschappelijke karakter van de organisatie vorm te kunnen blijven geven. Ook met de Balkenende-norm dient terughoudend omgegaan te worden. In principe is er voor iedereen in de organisatie een cao-schaal.

10. *Caritas*: bronnen aanboren.

Vaak is de motivatie van mensen in maatschappelijke organisaties de behoefte om ‘goed te doen’. *Caritas*, een oud woord uit de christelijke traditie, drukt dit uit. In wezen gaat het hier echter om een nog veel dieper woord, dat ons wellicht bij de kern van de voorgaande negen woorden brengt. Men kan het omschrijven als ‘het concrete commitment van iemand voor het tot bloei komen van iemand of iets anders’. In de christelijke traditie wordt dit als intermenselijk handelingsperspectief verbonden met een transcendent perspectief. God heeft mensen eerst *caritas* bewezen, liefgehad en als antwoord daarop kunnen mensen zich vanuit die ontvangen overvloed geïnspireerd weten om aan anderen liefde te geven, oftewel zich in te zetten voor de bloei van een ander. De Franse filosoof Paul Ricœur heeft deze motivatiestructuur aangeduid als *do quia mihi datum est* (‘ik geef omdat aan mij gegeven is’). Dit staat dan in contrast met een ander handelingsperspectief, dat zowel in de oudheid als tegenwoordig in de samenleving een grote rol speelt, het *do ut des* (‘ik geef opdat jij geeft’), oftewel de uitruil van wederzijdse belangen.

Als kernwoord van maatschappelijke organisaties drukt het uit dat de organisatie, zowel in haar optreden naar buiten toe als in haar interne ma-

nier van omgaan met medewerkers, gericht is op de bloei van mensen, op een manier die bij ieder van hen passend is.

Dit soort oude bronwoorden kunnen, ook in meer seculiere equivalenten, een belangrijke rol spelen bij de vernieuwing van de motivatie van medewerkers in een organisatie.

POSTSCRIPTUM: MIDDENVELD EN RELIGIE

In het voorgaande is onder meer geput uit een religieuze traditie, de christelijke, die historisch gesproken een dichtbevolkte kraamkamer gebleken is van maatschappelijke initiatieven.¹⁰ Dat is geen toeval. De christelijke traditie heeft door kleinschalige, concrete maatschappelijke initiatieven een ‘middenveld’ gecreëerd tussen enerzijds de wereld zoals die is, en anderzijds de wereld zoals die zou moeten zijn en/of waarvan men hoopt dat die ooit zal komen. De utopische verleiding van de creatie van een nieuwe wereld werd het hoofd geboden door heel concrete initiatieven die het leven voor sommigen een beetje beter, een beetje rechtvaardiger maakten. Bovendien had men, in de vorm van kerken en kloosters, al ervaring met het opzetten en in stand houden van organisaties, en deze ervaring werd, al in de Middeleeuwen, ingezet in de vorming van gilden, broederschappen, zusterschappen, begijnhoven, weeshuizen, armenhuizen en wat niet al. In deze traditie ontwikkelde men dus al vroeg zowel de visie als de organisatorische capaciteit voor wat men vandaag ideële organisaties zou noemen.

Daarbij zat ‘het religieuze’ soms in de A-sfeer, de kern van de activiteiten, soms in de B-sfeer, de basiscompetenties, in dit geval de werkmotivatie, van de organisatie. Uiteraard kan men als overheid geen subsidie geven aan activiteiten waar religie tot de activiteitenkern (de A-sfeer) behoort. Maar als men nu moeilijk doet over organisaties die hun christelijke ‘identiteit’ in de B-sfeer van hun organisatie een duidelijke plaats geven, berooft men zich van veel toewijding en inzet, van veel sociaal kapitaal. De met afstand belangrijkste traditie in onze cultuur als het gaat om sociale zorg, schuift men dan aan de kant. Voor die traditie is dat niet echt een ramp, die overleeft ook wel zonder subsidie. Maar vanuit een oogpunt van goed gebruikmaken van sociaal kapitaal in de samenleving, lijkt dit niet zo verstandig. Vanwege een star-dogmatische én juridisch foutieve interpretatie van de verhouding tussen kerk en staat, berooft men zich van veel inzet. Het is een curieuze ironie dat door de Amsterdammers Majoor Bosshardt tot ‘grootste Amsterdammer aller tijden’ wordt verkozen op hetzelfde moment dat de Amsterdamse gemeenteraad verbiedt dat er ooit in de toekomst nog een nieuwe Majoor Bosshardt op de Amsterdamse Wallen aan de slag zal mogen gaan.

Los van deze kwestie is het voor organisaties, voor medewerkers en leidinggevenden, van belang om ijkpunten te hebben die buiten de dagelijkse eigen dynamiek van het uitvoerende werk liggen. Dat kan een religieuze traditie zijn, waardoor men zich regelmatig intern en publiekelijk laat inspireren én corrigeren. Als men in de eigen geschiedenis van de organisatie bijvoorbeeld een bepaalde verwijzing naar de christelijke traditie aantreft, kan dit heel boeiend worden ingezet voor een dergelijke herijken- de inspiratie. Het is nergens voor nodig om daarvoor weg te lopen, ook in een religieus plurale samenleving en met een religieus pluraal medewerkersbestand. In andere instellingen is men bewust humanistisch. Men kan die inspiratie ook zelf meer vanuit de pluraliteit vormgeven. Wat men hier ook kiest, duidelijk moge zijn dat voor het op een maatschappelijke koers houden van een maatschappelijke organisatie, men voortdurend alle hens aan dek moet hebben: voor het ontwikkelen van domeinbesef, voor het zuiver houden van de taal, en voor de morele integriteit van bestuurders. Actieve levensbeschouwelijke reflectie binnen de organisatie kan voor alle drie aspecten een belangrijke aanjager zijn.

Noten

- 1 Abraham Kuypers, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891.
- 2 Vgl. Stijn Verhagen, *Zorglogica's uit balans. Het onbehagen in de thuiszorg nader verklaard*. Utrecht: De Graaff, 2005.
- 3 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. New York, NY: The Viking Press, 1963.
- 4 Hannah Arendt, *The life of the mind I: Thinking*. New York, NY: Harcourt, 1978.
- 5 Geïnspireerd door Henk Jochemsen, Gerrit Glas en Jan Hoogland, 'De normatieve structuur van de medische praktijk', in: Henk Jochemsen en Gerrit Glas (red.), *Verantwoord medisch handelen. Proeve van een christelijke medische ethiek* (pp. 64-99). Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1997.
- 6 Alasdair MacIntyre, *After virtue. A study in moral theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981 (derde editie Londen: Duckworth, 2007).
- 7 Stephen R. Covey, *The seven habits of highly effective people. Restoring the character ethic*. Londen: Simon & Schuster, 1989.
- 8 Vergelijk Annelies van Heijst, *Liefde-werk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852*. Hilversum: Verloren, 2002; en Idem, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement, 2005.
- 9 Vergelijk Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroeps-zeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005; en Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 10 Govert Buijs, Paul Dekker en Marc Hooghe (red.), *Civil society. Tussen oud en nieuw*. Amsterdam: Aksant, 2009, pp. 24-27.

De overheid durft ons niet goed te vertrouwen

Aan de basis van maatschappelijke initiatieven staat de overtuiging van mensen dat wat ze doen werkelijk kan bijdragen aan het goede leven voor de gemeenschap. Daarom moet de overheid maatschappelijke organisaties de ruimte bieden. Dat komt de veerkracht en de vitaliteit van de samenleving ten goede. Dat vergt van de organisaties zelf dat zij hun roeping, gefundeerd in een eigen oriëntatie op waarden, trouw zijn. Van de overheid mag worden verwacht dat zij de kracht die in de samenleving zit laat bloeien. De oogst kan dan gevarieerd en waardevol zijn.

door *Hamilcar Knops & Wim van de Donk*

Hamilcar Knops is medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en onderzoeker aan de TU Delft. Wim van de Donk is commissaris van de Koningin in Noord-Brabant en hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg.

HET WAS EEN AARDIG IDEE: de canon van de Nederlandse geschiedenis. Meteen na publicatie ontstond al discussie over de selectie die gemaakt was. Dat is niet verbazingwekkend. We hebben in de samenleving immers verschillende visies op wat belangrijk is in onze geschiedenis. Dat hoort ook zo. Mensen dragen verschillende ervaringen met zich mee en hebben uiteenlopende visies, overtuigingen en ambities. Ook over de invulling van het onderwijs. Bijvoorbeeld over de geschiedenis canon: hoe moeten we daarmee omgaan op (onze) school?

Maar het debat gaat verder. Welke visies bestaan er over 'goed onderwijs' en hoe organiseren we dat die een plek krijgen in ons onderwijsbestel? Dat zijn vragen die nog steeds vele mensen raken, zoals blijkt uit de discussies die nu plaatsvinden op de website De Onderwijsagenda.¹ Ook

in het verleden heeft het mensen in beweging gebracht. Niet alleen om bij te dragen aan het *debat* over goed onderwijs, maar ook om samen met anderen vanuit een visie op wat goed onderwijs is, daadwerkelijk *vorm* te geven aan zulk onderwijs door scholen op te richten of nieuwe schooltypen te ontwikkelen. En op die scholen gaat het ‘gesprek’ tussen leraren, ouders, leerlingen, schoolbesturen en andere betrokkenen over de invulling van het onderwijs nog elke dag door.

Het onderwijs is een van de vele gebieden waar de kracht die in de samenleving zit, zich via het maatschappelijk initiatief heeft kunnen ontplooiën. Aan de basis staat de overtuiging van mensen dat wat ze doen of naar voren brengen, werkelijk kan bijdragen aan het goede leven voor de gemeenschap. Dat engagement doet mensen met anderen verbanden aangaan en maatschappelijke activiteiten ontplooiën. Op die manier zijn vanuit de samenleving bijvoorbeeld zorginstellingen opgebouwd, sportclubs en -bonden opgericht, organiseren de carnavalsverenigingen het carnavalsfeest, en zijn natuurorganisaties ontstaan die zich inzetten voor het behoud van ons natuurschoon. Al deze activiteiten en de verbanden waarbinnen ze plaatsvinden, bieden mensen een mogelijkheid om betekenis te geven aan hun leven en uitdrukking te geven aan de waarden die voor hen van belang zijn. Dat hoort wezenlijk bij ons mens-zijn. En daarbij zijn goed functionerende maatschappelijke organisaties onontbeerlijk. De christendemocratie heeft dan ook steeds gewezen op het belang van dat ‘maatschappelijk middenveld’.

Toch worden er steeds meer vragen gesteld over het functioneren van maatschappelijke organisaties. Zijn de salarissen van de topmensen van sommige woningcorporaties, zorginstellingen of goededoelenorganisaties niet te hoog, is de schaal van sommige organisaties niet te groot geworden en de ruimte voor de uitvoerders niet te klein?² Deze maatschappelijke bezorgdheid laat allereerst zien dat in de gemeenschappen rond de betreffende maatschappelijke organisaties en in de samenleving als geheel duidelijke (maar waarschijnlijk ook: verschillende) opvattingen bestaan over hoe die organisaties zouden moeten functioneren. Dat is verheugend. Toch is het misschien ook zo dat sommige maatschappelijke organisaties het zicht op hun eigenlijke bedoeling en waarden wat kwijtgeraakt zijn, bijvoorbeeld doordat ze zich te veel op de markt of de staat richten of hun inbedding in de gemeenschap hebben verwaarloosd. Van de andere kant staat de positie van maatschappelijke organisaties ook onder druk doordat er veel onhelderheid bestaat over de rol van maatschappelijke organisaties enerzijds en die van de overheid anderzijds. Deze onduidelijkheid is uiteindelijk nadelig voor allebei. In deze omstandigheden dringt zich de vraag op hoe de kracht van de samenleving dan wél zo goed mogelijk tot

ontplooiing kan komen, zodat de maatschappelijke organisaties (weer) – letterlijk en figuurlijk – het verschil kunnen maken.

HET VERSCHIL KUNNEN MAKEN

Wie de maatschappij beschouwt, kan er niet omheen dat het uiteindelijk gaat om *mensen* die samen vorm geven aan (de) samenleving. Mensen, die van nature verbonden zijn met anderen, bijvoorbeeld binnen het gezin, de familie, de buurt, de kerk, de school of het werk. Aan de basis van de samenleving staan personen die geroepen zijn om in vrijheid en verantwoordelijkheid vorm te geven aan hun leven. Mensen werken aan dat ‘goede leven’. Kinderen worden opgevoed binnen een gezin. Onderwijs wordt gegeven en georganiseerd. Mensen starten bedrijven, bewerken land, drijven handel. In de vrije tijd zoeken mensen mensen elkaar op om gezamenlijk activitei-

In een samenleving ‘van onderop’ kunnen mensen vanuit hun eigen overtuiging en waarden vorm geven aan het leven met anderen

ten te ontplooiën, zoals sport. Huisvesting wordt gebouwd, zorg wordt verleend, kranten worden gemaakt, enzovoort. Allemaal belangrijke activiteiten die gegrondvest zijn in het particulier initiatief.

Vanuit uiteenlopende posities en gezichtspunten zoeken mensen zo samen met anderen naar het *bonum commune*, datgene wat zij

gemeenschappelijk als het ‘goede leven’ beschouwen. Dat leidt tot allerlei maatschappelijke activiteiten en organisaties. In zo’n samenleving ‘van onderop’ kunnen mensen vanuit hun eigen overtuiging en waarden vorm geven aan samenleven, wat zich vertaalt in een veelkleurigheid van organisaties. Dit laat zien dat mensen de dominerende opvattingen en waarden niet zozeer ondergaan, maar deze ook ‘voortbrengen’ in hun maatschappelijke activiteit.³ De betreffende waarden komen van binnenuit, ze zitten in de institutie. Het gaat dan *niet* om (enkel) het volgen van regels die van buitenaf opgelegd zijn, maar die niet beleefd worden.⁴ Deze mogelijkheid om in de maatschappelijke organisaties de waarden van de betreffende gemeenschap uit te drukken, is een grote waarde van zulke organisaties en een belangrijke legitimatie ervan.

Essentieel voor de maatschappelijke organisaties is dat ze zich richten op een bepaald maatschappelijk doel, een maatschappelijk belang zoals de betrokkenen dat hebben vormgegeven. Zo richten scholen zich op goed onderwijs voor hun leerlingen, en woningcorporaties op goede huisvesting voor hun doelgroep. Kerngegeven daarbij is dat over de vraag wat

precies dat ‘goede onderwijs’ is, verschil van inzicht en uitgangspunt mag blijven bestaan: verschillen die niet (allemaal) met een zogenaamd ‘neutraal’ kwaliteitsbeleid kunnen worden toegedekt. Het gaat immers vaak om dienstverlening die een wezenlijk relationeel karakter heeft, en waardeoriëntaties die hun doorwerking hebben in de manier waarop de dienstverlening wordt gepresenteerd. Beide gegevens vragen om een zekere vorm van participatie van de gemeenschap waarbinnen de dienstverlening geschiedt.⁵ Het waardegeoriënteerde karakter verklaart ook waarom maatschappelijke dienstverlening – ook als er duidelijk publiek belang mee gemoeid is – vaak wordt aangeboden door maatschappelijke organisaties: een door overheidsorganisaties georganiseerde voorziening geeft vaak onvoldoende mogelijkheden tot het maken van verschil.

Anders gezegd, het gaat bij maatschappelijke organisaties om wederzijds betrokken zorg onder erkenning van lotsverbondenheid.⁶ Het maatschappelijk doel van de maatschappelijke organisatie bakent haar activiteiten af en geeft haar richting. Maatschappelijke organisaties zijn in zekere zin ‘doelzoekend’; ze zijn zelfreferentieel in waardebepaling én legitimiteit.⁷ Het (gemeenschappelijke) beeld dat men heeft van de mens en van hoe men met elkaar moet omgaan, speelt een belangrijke rol bij het waarmaken van de bedoeling van de maatschappelijke organisatie. Dat vertaalt zich in een bepaalde visie op bijvoorbeeld onderwijs, kinderopvang of zorg. Hierbij is tevens van belang dat de ‘dienstverlening’ door een maatschappelijke organisatie niet in eerste instantie is gebaseerd op een economische ruil (wie betaalt, krijgt iets), maar op een beslissing van die organisatie dat die dienst in dit geval geleverd *hoort* te worden.

Van de gedeelde waarden (‘zó moet samenleven eruitzien’) en van het nagestreefde doel (‘dit is belangrijk’) kan een stevig appel uitgaan. De kracht van maatschappelijke organisaties is dat ze betrokkenen kunnen inspireren. Zo slagen veel maatschappelijke organisaties erin om mensen te binden en om ze een bijdrage te laten leveren, bijvoorbeeld als vrijwilliger of als donateur. Dat zien we ook terug in de praktijk. De maatschappelijke organisaties in Nederland blijken een goede motor voor vrijwilligerswerk: de deelname aan vrijwilligerswerk is in Nederland in vergelijking met andere landen erg hoog, en er wordt ook veel geld gegeven.⁸

Een ander voordeel van maatschappelijk initiatief en maatschappelijke organisaties is dat ze ‘sociaal verankerd’ zijn: ze hebben met de maatschappelijke werkelijkheid van doen. Het gaat om concrete mensen, problemen en ervaringen. Een buurtcomité wordt bijvoorbeeld opgericht omdat er veel overlast is in de buurt of omdat grootschalige sloop dreigt. Het gaat hier om concrete problemen. In een school wordt onderwijs gegeven aan bepaalde kinderen, die allemaal een naam en een gezicht hebben. En uit de

concrete situatie van mensen die ongeneeslijk ziek zijn, ontwikkelen zich initiatieven voor palliatieve zorg. Deze observaties lijken misschien op het eerste gezicht een open deur, maar zijn bij nader inzien niet onbelangrijk. Ze contrasteren namelijk met de vaak abstracte wereld van het beleid die je sterk aantreft bij de overheid. In de wereld van het beleid regeert de ‘beleidsrealiteit’ en worden problemen gedefinieerd die soms niet echt bestaan, of worden sommige bestaande problemen onvoldoende erkend.

Het maatschappelijk initiatief en maatschappelijke organisaties kennen ook een groter innovatief vermogen dan bijvoorbeeld de overheid.⁹ Een activiteit is zo gestart, een ‘clubje’ makkelijk opgericht. Dat biedt de kans om iets nieuws te doen of een nieuwe aanpak te proberen.

Al deze voordelen die maatschappelijke organisaties (zouden kunnen) hebben, verklaren mede waarom ze, althans in Nederland, zo geschikt en succesvol zijn gebleken op vele terreinen. Zoals bij ‘vertrouwensdiensten’, waarbij de gebruikers een vertrouwd gevoel willen hebben bij de dienstverlening (je wilt bijvoorbeeld een school voor je kind waar je dat met een gerust hart kunt achterlaten). Ook het feit dat de meeste maatschappelijke organisaties geen winst uitkeren, draagt bij aan het vertrouwen in de kwaliteit van de dienstverlening.¹⁰ Maatschappelijke organisaties blijken eveneens geschikt en succesvol waar we een levensbeschouwelijke inbedding verwachten. Bij de gezondheidszorg gaat het niet alleen om technische ingrepen, maar ook om aandacht voor de patiënt; bij onderwijs niet alleen om kennisoverdracht, maar ook om vorming en waardeoverdracht. Juist vanuit de christendemocratie is hier altijd veel nadruk op gelegd. De in eigen maatschappelijke of levensbeschouwelijke kring gevormde organisaties overwinnen die beperkingen van de overheid en bieden samen meer variëteit dan de stembus ooit zou kunnen leveren.¹¹ Tevens is uit economisch-historisch onderzoek gebleken dat het ontstaan en bestaan van bloeiende maatschappelijke verbanden belangrijker is geweest voor het welzijn en de levensstandaard in Nederland dan goed functionerende markten.¹²

Maatschappelijke organisaties stellen ons dus in staat om onze verschillen in opvattingen, visies en ambities waar te maken. Hierbij hoort het inzicht dat de menselijke samenleving niet in enkelvoud bestaat, maar als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen.¹³ De samenhang in de samenleving zit niet in één gezamenlijke visie, maar in de gedeelde gerichtheid op het gezamenlijk goede, al dan niet vanuit een verschillend perspectief.¹⁴ Dat vraagt om een pluralistische samenleving, om instituties die mensen in staat stellen te participeren en zinvol deel te nemen aan een samenleving die sterk in beweging is.¹⁵ Dat vraagt om maatschappelijke organisaties die voor ons (het) verschil kunnen maken.

HET VERSCHIL WILLEN MAKEN

Maatschappelijke organisaties kunnen dus op vele terreinen een belangrijke waarde hebben. Om die waarde ook echt waar te maken is het van groot belang dat zo'n organisatie de volgende zaken niet uit het oog verliest. Een maatschappelijke organisatie kenmerkt zich door een meervoudige oriëntatie. Zo'n organisatie dient:

- (1) een ideële oriëntatie telkens te verbinden met
- (2) een beeld van de gemeenschap waarvoor men met name wil werken;
- (3) de dienstverlening goed op orde te hebben, en
- (4) zich ook in publieke zin maatschappelijk te willen verantwoorden (zeker wanneer men met publieke middelen werkt).¹⁶

Het is voor maatschappelijke organisaties niet altijd gemakkelijk deze meervoudige opdracht te realiseren. Toch is dat wel nodig: een organisatie die het op een van deze vier dimensies laat afweten, verliest immers al snel legitimiteit. Want waar een maatschappelijke organisatie haar doel en gemeenschappelijke waarden laat ondersneeuwen of verwateren, dreigt het gevaar dat de organisatie haar legitimiteit bij de eigen achterban verliest. En daarmee zal het waarschijnlijk moeilijker worden om mensen te binden en hen een vrijwillige bijdrage (in de vorm van tijd of geld) te laten leveren, en om de eigen, onafhankelijke positie te verdedigen.

Er is alle reden voor maatschappelijke organisaties om hier alert op te zijn. Soms raakt de essentie van de maatschappelijke organisatie op de achtergrond. Bijvoorbeeld wanneer een vakbond leden probeert te trekken door vooral te wijzen op de voordelen van een bij het lidmaatschap behorende kortingspas, dreigt het gevaar van een 'eenvoudige' benadering die inspeelt op het loutere eigenbelang van deelnemers of leden, zonder dat de binding aan de eigenlijke bedoeling van de vakbond vooropstaat. Ook schaalvergroting kan het goed functioneren van een maatschappelijke organisatie onder druk zetten. Wat doet het met de binding van betrokkenen? Herkennen huurders zich nog wel in 'hun' corporatie als die, na opeenvolgende fusies, in vele gebieden woningen heeft? Houden bestuurders nog wel voldoende zicht op de dienstverlening zelf, of zijn ze meer gericht op doelmatigheid als hoogste goed, of op het aantal leerlingen, 'cliënten' of woningen? En is er door de tegenwoordige grootschaligheid van de bestuurlijke organisatie van het onderwijs nog wel gepaste ruimte voor echte betrokkenheid van ouders? Ook ligt het gevaar van te veel 'productdenken' op de loer: het gaat immers vaak om méér dan wat er 'afgerekend' kan worden.

Maar ook de waardeoriëntatie staat bij sommige maatschappelijke

organisaties onder druk. Veel maatschappelijke organisaties zijn ooit vanuit een bepaalde levensbeschouwelijke visie opgericht. Die visies blijven actueel maar vragen om onderhoud: wat betekenen die nu voor zaken als goed onderwijs, zorg of sportbeoefening? Dit zijn vragen waarover in de gemeenschap rond de maatschappelijke organisatie het ‘gesprek’ steeds gaande moet blijven. Maar gebeurt dat voldoende? In dit licht moet ook

Niet de ontzuiling is het belangrijkste probleem, maar de ontzieling

kritisch gekeken worden naar de rol van de ‘zuilen’, de overkoepelende organisaties die maatschappelijke organisaties vanuit eenzelfde levensbeschouwing verenigen. In verschillende sectoren lijken die zuilen steeds meer als vooral een

bestuurlijke werkelijkheid op vaak grote afstand van de eigenlijke dienstverlening rond te zweven. Ze zijn verschrompeld tot bestuursorganisaties die, daartoe soms door sluw overheidsbeleid uitgelokt, tot grote conglomeraten samengesmolten zijn. De identiteit van de aangesloten organisaties lijkt minder van belang in die bestuurlijke agenda. Niet de ontzuiling is er het belangrijkste probleem, maar de ontzieling.

Daar komt nog bij dat de stelsels die in de loop der tijd ontstaan zijn om de maatschappelijke organisaties te ondersteunen, in de praktijk belemmerend (uit)werken. In het omroepbestel lijkt het geheel (de ‘publieke omroep’) belangrijker geworden dan de delen (de omroepverenigingen), waardoor de omroepen zelf gehinderd worden om hun boodschap en visie uit te drukken.¹⁷ Beide aspecten zijn van belang: het gaat om het bewaren van een goede balans. In het onderwijsbestel is de aanwending van private middelen aan allerlei restricties gebonden, waardoor mogelijkheden om betrokkenheid om te zetten in beter onderwijs on(der)benut blijven. Als de overheid te ver gaat in het opwerpen van drempels voor nieuwe toetreders, worden niet alleen de belangen van gevestigde en bevestigde groepen gediend, maar hindert dat vooral innovaties en nieuwe toetreders, die wezenlijk zijn voor de variëteit en de veerkracht in de samenleving. En voor je het weet worden stelsels zo stolsels die een verdere groei en ontwikkeling van de samenleving meer hinderen dan helpen.

Kortom, onze maatschappelijke organisaties kunnen hun waarde alleen maar waarmaken als ze hun aard niet verloochenen. Ze kennen hun eigen logica, die ze voor veel zaken geschikt maakt, maar die moeten ze wel trouw blijven. Dat vraagt om betrokkenheid en participatie, om echte vormen van maatschappelijke verankering.¹⁸ Om inbedding in de gemeenschap en een beeld van de eigen (maatschappelijke) bedoeling. Om een ‘eigen verhaal’. Daarop moeten de maatschappelijke organisaties

aanspreekbaar zijn. Om goed te functioneren is het immers nodig dat ze verschil *willen* maken.

HET VERSCHIL LATEN MAKEN

De verschillende maatschappelijke organisaties dragen allemaal op hun manier bij aan het algemeen welzijn. In de maatschappelijke organisaties krijgt de solidariteit, die in een christendemocratische visie een van de ethische beginselen is voor samenleven, vorm, althans binnen de betreffende gemeenschap. Toch vraagt het besturen van een samenleving als geheel om een oriëntatie die die van de eigen kring ontstijgt. Hier bestaat een belangrijke en soms beslissende rol en opdracht voor de staat.¹⁹ De staat is evenwel geen doel op zich, maar hij dient de ontwikkeling van een menselijke samenleving te stimuleren. Het beantwoorden van de vraag naar de juiste maatschappelijke ordening begint in een christendemocratische visie niet bij het zoeken naar de vorm, maar bij een zoeken naar de norm. Voor de overheid geldt dat haar optreden genormeerd wordt door de norm van de publieke gerechtigheid.²⁰

Deze norm helpt ons bij het vinden van een antwoord op de cruciale vraag ‘wat de samenleving kan en wat de overheid moet’. Allereerst moet de overheid het eigen karakter en de verantwoordelijkheden van niet-statelijke verbanden respecteren. Eventueel ingrijpen door de overheid wordt genormeerd door het subsidiariteitsbeginsel: de overheid is slechts dan geroepen in te grijpen wanneer maatschappelijke organisaties en verbanden niet in staat blijken te zijn hun bijdrage te leveren, en dient er altijd op gericht te zijn hen daartoe uiteindelijk weer zelf in staat te stellen. Dit laatste aspect is essentieel. *Subsidium* betekent immers ondersteuning. Het optreden van de overheid moet ertoe strekken mensen en hun verbanden zo veel mogelijk in staat te stellen de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven, hun omgeving en de samenleving betekenisvol in te vullen. Dat betekent onder meer dat de overheid de eigen logica van de maatschappelijke organisaties moet respecteren en dat ze er niet haar eigen overheidslogica aan moet opleggen.

Een eerste observatie is dat bepaalde zaken van maatschappelijk belang heel goed door de samenleving gedaan (kunnen) worden. Zoals we hiervoor al hebben laten zien, geldt er niet dat zaken van publiek belang (zoals goed onderwijs, zorg of volkshuisvesting) per definitie door de overheid verzorgd moeten worden. In veel gevallen doet de samenleving dat veel beter en gevarieerder. Wel zal de overheid geroepen zijn bepaalde publieke belangen te waarborgen. Te denken valt hierbij aan kwaliteit en toegankelijkheid, bijvoorbeeld van het onderwijs of van de zorg. Maar de manier waarop de overheid dit doet, luistert nauw.

De overheid doet er goed aan om ook hierbij aan te sluiten bij de kracht die in de maatschappelijke organisaties zit. Moet de overheid zo ver gaan om de geschiedenis canon voor te schrijven als verplichte lesstof op alle scholen? Gaat ze daarmee niet voorbij aan de eigen verantwoordelijkheid van scholen om het onderwijs in te vullen en zich daarover te verantwoorden? En ligt het gevaar niet op de loer dat de staat daarmee onze geschiedenis (her)schrijft? Is zulke gedetailleerde bemoeienis met de inhoud van het onderwijs wel gepast en überhaupt gewenst? Scholen zijn voortdurend bezig om de kwaliteit van het onderwijs inhoud te geven en zich daarvoor te verantwoorden. Heel lang hebben we het zonder specifieke voorschriften voor het basisonderwijs gedaan. Juist de laatste jaren, waarin er steeds meer geklaagd wordt dat de kwaliteit van het onderwijs achteruitgaat, wordt er vanuit de overheid meer en meer voorgeschreven en gemeten. En daarbij gaat de overheid steeds verder. Zo kondigde de onderwijsinspectie aan dat ze van plan is om de 'sociale opbrengsten' van basisscholen te gaan meten met behulp van 'gestandaardiseerde instrumenten'.²¹ Het gaat hier om de taak van scholen om burgerschap en sociale integratie te bevorderen. Dat lijkt ons typisch iets wat elke school binnen de eigen visie en vanuit de eigen waarden vorm zal moeten (en willen) geven. Dat hoort de onderwijsinspectie toch niet te bepalen? Het is slechts één voorbeeld van de veelvoorkomende ontwikkeling dat bij een collectieve regeling alles eerst wordt gestandaardiseerd en geüniformeerd, waarna de standaarden leiden tot disciplineren.²² Dat is het tegenovergestelde van de maatschappelijke organisaties 'het verschil laten maken'.

Ook kan de overheid zich geroepen voelen maatschappelijke organisaties geheel of gedeeltelijk te financieren, vanwege hun bijdrage aan publieke belangen. Voor de maatschappelijke organisaties lijkt dit een goede steun in de rug, maar het hoeft niet in alle omstandigheden een zegen te zijn. Publieke financiering leidt namelijk tot meer afhankelijkheid van de overheid, wat op termijn kan resulteren in een sterkere oriëntatie op de overheid dan op de betrokkenen. Dat ondermijnt de inbedding van de maatschappelijke organisatie en vergroot het gevaar dat de organisatie steeds meer de overheidsmelodie fluit, in plaats van haar eigen lied. Dit betekent niet dat publieke financiering niet goed is, maar wel dat de overheid haar wijze van financiering bij voorkeur zó vormgeeft dat ze daarmee de kracht van de maatschappelijke organisaties ondersteunt. Bijvoorbeeld wanneer de overheid politieke partijen subsidieert, kan zij een groter deel van de subsidie baseren op het aantal leden (in plaats van zetels): dat stimuleert partijen om leden te binden. Of bij ontwikkelingsorganisaties zou de overheid kunnen bepalen dat deze voor elke door henzelf in de samenleving opgehaalde euro van de overheid maximaal een euro erbij zouden

kunnen krijgen. Dit prikkelt deze organisaties om toch vooral de samenleving aan te spreken.

Verder is er de laatste jaren steeds meer nadruk gelegd op doelmatigheid. Dat geldt zeker voor sectoren die grotendeels publiek gefinancierd worden, maar ook daarbuiten. Op zichzelf is het belangrijk dat middelen – privaat én publiek – doelmatig besteed worden. Maatschappelijke organisaties, hun betrokkenen en de overheid doen er goed aan hier oog voor te houden. Maar doelmatigheid mag niet het hoogste goed worden. Doelmatigheid is een van de redenen geweest voor een proces van bestuurlijke en organisatorische schaalvergroting van maatschappelijke organisaties in de laatste jaren. Bijvoorbeeld in het onderwijs, de zorg of de volkshuisvesting. Vaak gestimuleerd door beleid van de overheid. Maar wat is de prijs die we moeten betalen voor zulk ‘smalsporig doelmatigheidsdenken’ – zoals Herman Wijffels dat terecht noemt – dat andere doelen naar de achtergrond drukt? Wat is er weggegooid aan betrokkenheid en inbedding? Die blijken nu eenmaal moeilijker te meten te zijn, lastiger uit te drukken in kwantitatieve maatstaven en ze blijken in grotere structuren moeilijker te organiseren. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek dat ouders meer betrokken zijn bij het schoolbestuur als die één of slechts enkele scholen onder zich hebben.²³ En tevens vraagt een grotere schaal en veel ruimere verantwoordelijkheden (ook financieel) voor maatschappelijke organisaties om ‘experts’ in het bestuur of een raad van toezicht, waardoor het voor veel betrokken burgers met gezond verstand maar zonder de juiste papieren vrijwel onmogelijk wordt om hun betrokkenheid in te vullen met een bestuursfunctie. Al met al zijn er door die schaalvergroting van organisaties en ‘professionalisering’ van besturen vele duizenden plekken verloren gegaan waar mensen konden oefenen in burgerschap. Dit is een (in onze ogen: negatieve) bijwerking van hoe de overheid met deze sectoren is omgegaan. Juist christendemocraten zouden zich daar grote zorgen over moeten maken en moeten pleiten voor een herstel van bestuurlijke betrokkenheid op het ‘lokale’ niveau, zoals bijvoorbeeld van ouders bij de school.

Een ander punt waar de overheid vergeet gebruik te maken van de kracht van de maatschappelijke organisaties is haar neiging om de eigen beleidsagenda leidend te laten zijn. Waarom bepaalt het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap eigenlijk met welke problemen scholen bezig moeten zijn? Is dat niet gek? Het zijn immers de scholen die met de praktijk te maken hebben en daarin dus de relevante problemen tegenkomen. Waarom bepalen de scholen en hun besturen dan niet de ambtelijke en politieke agenda? Het is zaak voor de overheid om meer vertrouwen te hebben in het vermogen van maatschappelijke organisaties om gewetensvol een antwoord te vinden op de (maatschappelijke) vragen en omstandigheden die

op hen afkomen. En als daar de steun van de overheid bij nodig is, zullen die organisaties daar heus wel bij aankloppen. Zeker als de organisaties goed verankerd zijn in de gemeenschap, zijn ze dat vertrouwen wel waard.

Kortom, de samenleving en de overheid kunnen samen werken aan het algemeen welzijn, aan het realiseren van publieke belangen. Daarvoor is het wel nodig dat de overheid en de maatschappelijke organisaties over en weer erkennen dat ze een eigen rol en eigen logica hebben en dat ook respecteren. Het handelen van de overheid moet erop gericht zijn om de kracht die in de samenleving zit te laten bloeien. En daarbij is *subsidiem*, ondersteuning om de samenleving (zich)zelf op een verantwoorde manier te laten sturen, in veel gevallen beter dan een subsidie waarmee de overheid de samenleving wil sturen. Anders gezegd, de overheid moet durven de maatschappelijke organisaties (het) verschil te laten maken.

OOG HOUDEN VOOR MAATSCHAPPELIJKE OPDRACHT

De kracht van de samenleving kan tot ontplooiing komen als maatschappelijke organisaties zelf (het) verschil willen maken en de overheid ze dat verschil ook laat maken. Voor de maatschappelijke organisaties is het dan ook van groot belang dat ze steeds goed oog houden voor hun maatschappelijke opdracht en de inbedding in de kring van betrokkenen. En de overheid moet voorkomen dat ze te gulzig wordt;²⁴ ze moet niet eerst de maatschappelijke organisaties vetmesten om ze vervolgens op te eten. Ze doet er beter aan de maatschappelijke akker te beploegen en te bemesten en waar nodig te begrenzen, om de samenleving zelf die akker te laten bewerken. De oogst zal dan groot, gevarieerd en waarde-vol zijn.

Noten

- 1 Zie www.deonderwijsagenda.nl. De Onderwijsagenda is een project van *de Volkskrant* in samenwerking met Thie-meMeulenhoff en Kennisnet.
- 2 Zie bijvoorbeeld Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers, 'Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt', *Christen-Democratische Verkenningen* (2005), nr. 2, pp. 16-33.
- 3 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 1990, p. 112.
- 4 Vergelijk CDA Partijbureau en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA,

Christendemocraten over de kredietcrisis. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2009.

- 5 Zie François-Charles Wolff en Lionel Prouteau, 'Relational goods and associational participation', *Annals of Public and Cooperative Economics* 75 (2004), nr. 3 (september), pp. 431-463.
- 6 W.B.H.J. van de Donk, 'Zorgen voor de democratie. Maatschappelijke organisaties als een bijzonder soort van zelfstandig bestuur', in: P.L. Meurs en M. Sie Dhian Ho (red.), *Democraat met beleid. Liber amicorum ter gelegenheid van het afscheid van Michiel Scheltema als voorzitter van de WRR* (pp. 19-39). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2004, p. 23.

- 7 P.H.A. Frissen, *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2007, p. 196.
- 8 Zie bijvoorbeeld Jan Donders en Raymond Gradus, *Toegang tot de collectieve sector*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007, hoofdstuk 9.
- 9 Zie bijvoorbeeld Helmut K. Anheier, *Nonprofit Organizations. Theory, management, policy*. Abingdon: Routledge, 2005.
- 10 Het gaat hier om het zogenaamde non-distributiebeginsel. Behalve dat het bij 'relatiegoederen' gaat om dienstverlening met een zekere waardegeladenheid, kenmerken ze zich ook door een hoge mate van informatieasymmetrie en vormen van kwaliteitsonzekerheid. Het gegeven dat de gebruiker de aanbieder wel moet vertrouwen, krijgt vorm door het verbod om winst uit te keren aan de economische eigenaren. Zou de winst wel uitgekeerd kunnen worden, dan zouden de eigenaren immers, zonder dat de cliënt het doorheeft, de kwaliteit van de dienstverlening kunnen verlagen ten faveure van de eigen winstpositie. Die weg is afgesloten voor non-profitorganisaties zoals verenigingen en stichtingen en daarmee draagt het non-profitkarakter bij aan het vertrouwen.
- 11 James Douglas, *Why charity? The case for a third sector*. Londen: Sage, 1983.
- 12 Bas van Bavel, 'Vrije markt vraagt meer dan ooit om maatschappelijk evenwicht', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De kracht van zelfbeheersing* (cdv Winter 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 54-63.
- 13 Thomas van Aquino in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles: *Sententia libri Politicorum*, Liber 2, lectio 5.
- 14 Vergelijk Erik Borgman, '*...want de plaats waarop je staat is heilige grond. God als onderzoeksprogramma*'. Amsterdam: Boom, 2008.
- 15 T.O.F. van Prooijen, *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christen-democratische mensbeeld*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, p. 126.
- 16 Van de Donk 2004, p. 36.
- 17 Koen Becking en Erik Borgman, 'Naar een waarachtig publiek omroepbestel. KRO wil fundamentele discussie over de publieke omroep', www.kro.nl, 3 november 2009.
- 18 Vergelijk Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Stem geven aan verantwoording. Over de legitimering van maatschappelijke dienstverlening*. Den Haag: RMO, 2009.
- 19 Vergelijk W.B.H.J. van de Donk, 'Knooppunten van vertrouwen. Over netwerken, gemeenschapswerking en een menseneconomie'. Rede uitgesproken bij de opening van het academisch jaar 2009-2010 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zie http://www.vu.nl/nl/Images/OAJ_donk_tem9-104566.pdf.
- 20 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990.
- 21 Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het onderwijs 2009*. Den Haag: Inspectie van het Onderwijs, 2009, p. 25.
- 22 Frissen 2007, p. 83.
- 23 Monique Turkenburg, *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008, p. 44, waar verwezen wordt naar F. Smit, J. Mensink, J. Doesborgh en N. van Kessel, *Een extra klontje roomboter. Onderzoek naar de rol van ouders bij de levensbeschouwelijke identiteit op katholieke scholen, de houding van ouders ten opzichte van schoolbesturen en de behoefte aan bijscholing voor alternatieve besturen van openbare scholen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 2000.
- 24 Vergelijk Willem Trommel, 'Gulzig bestuur'. Oratie uitgesproken aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 17 september 2009.

Maatschappelijk ondernemen, een gat in de markt

In een herziene ordening van de economie zou speelruimte moeten worden gecreëerd voor een nieuwe vorm van ondernemen: maatschappelijk ondernemen. Maatschappelijk ondernemen moet van de marktsector de ruimte krijgen om belangrijke taken van algemeen nut over te nemen. De weeffouten van een eenzijdig op financieel rendement gerichte economische orde kunnen ermee worden hersteld, zonder in de valkuil van staatsdirigisme te trappen.

door *Pieter M. Oostlander*

De auteur is directeur van de Noaber Foundation, een organisatie gespecialiseerd in social venturing en venture philanthropy. Daarnaast is hij bestuurder van het Social Alpha Investment Fund, een sociaal investeringsfonds gericht op Latijns-Amerika, en bestuurslid van de European Venture Philanthropy Association (EVPA).

HET VERTROUWEN IN DE inrichting van de westerse economieën is door de kredietcrisis en de daaropvolgende recessie behoorlijk geschokt. Toezichhoudende en controlerende organen die een ordelijk verloop van economisch handelen in kritische delen van de markteconomie zouden moeten garanderen, hebben de problemen niet zien aankomen, althans daar niet publiek melding van gemaakt. Laat staan dat ze deze voorkomen hebben, als dat überhaupt mogelijk was. Inmiddels wordt op alle fronten hard gewerkt om de gevolgen van de crisis voor de welvaart te beperken en om tot herstel te komen. Terwijl de herstelwerkzaamheden in volle gang zijn is het zaak om kritisch na te gaan of we volledig terug willen keren naar de systematiek van voor de crisis. Deze crisis heeft aangetoond dat er weeffouten zitten in de inrichting van de economie. Een herziening daarvan is daarom dringend noodzakelijk om herhaling te voorkomen.

In een herziene ordening zou speelruimte moeten worden gecreëerd voor een nieuwe vorm van ondernemen: maatschappelijk ondernemen. Bij deze vorm van ondernemen is het hoofddoel het bereiken van een positief maatschappelijk effect, bijvoorbeeld de levering van producten of diensten van algemeen of maatschappelijk nut, of het aanpakken van taai maatschappelijke problemen. Dit in tegenstelling tot gangbare vormen van ondernemen, waarbij winstmaximalisatie (of -optimalisatie) het hoofddoel is, eventueel op een maatschappelijk verantwoorde manier. Maatschappelijk ondernemen moet aan de kant van de marktsector de ruimte krijgen en gefaciliteerd worden om belangrijke taken van algemeen of maatschappelijk nut over te nemen.

DE INRICHTING VAN DE ECONOMIE

Iedere democratische maatschappij bestaat uit drie pijlers: de overheid, de markt en de *civil society* (ofwel de 'burgermaatschappij').¹ Iedere pijler kent zijn eigen inhoud en kracht, maar is tevens in zijn werking afhankelijk van de andere twee pijlers.

De kerntaak van de overheid binnen deze driehoek bestaat uit het ordenen van de samenleving door het ontwikkelen van solide wet- en regelgeving, en het uitvoeren dan wel het ordenen en toezicht houden op de uitvoering van publieke taken. De kerntaak van de markt bestaat eruit, om met behulp van particulier initiatief in onderlinge concurrentie handel en bedrijvigheid te genereren om te voorzien in materiële zekerheid en voorspoed. De kerntaak van de burgermaatschappij ten slotte bestaat uit het ontwikkelen van zin- en betekenisvolle instituties, waaraan mensen hun individuele en collectieve identiteit ontleen.²

De variaties zitten voornamelijk daar waar de grenzen van elk van de pijlers liggen en welke taken dus tot het domein van welke speler worden gerekend. Dit kan variëren per land, maar ook door de tijd. Zo worden leveringen die van publiek belang zijn (bijvoorbeeld energie, water, telecommunicatie, gezondheidszorg) in sommige landen tot het domein van de overheid gerekend, terwijl die in andere landen door de markt worden verricht. De tendens van de laatste decennia is dat deze taken bij de 'markt' thuishoren. De logica hierachter is dat in het systeem van de marktpijler (de economie) van nature prikkels aanwezig zijn die gericht zijn op efficiëntie in de levering van goederen en diensten. Hierdoor zal in theorie het voortbrengen van deze goederen en diensten de maatschappij als geheel het minst kosten wanneer dit door de marktsector wordt georganiseerd. In de praktijk blijkt dat de actoren op de markt veelal naar een monopoliepositie streven (zie bijvoorbeeld Microsoft, Intel, en een twintigtal andere

mededingingszaken in de afgelopen jaren). Dat leidt vervolgens tot prijzen die hoger zijn dan noodzakelijk. Uiteraard is hier sprake van uitwassen, maar die staan niet op zichzelf. Dit is dan ook waarom een Eurocommissaris voor Mededinging noodzakelijk is en waarom controleorganen als

De marktsector lijkt niet geschikt te zijn zorg te dragen voor de voorziening van goederen en diensten van algemeen en maatschappelijk nut

NMA, OPTA en AFM in het leven zijn geroepen. Zonder ethiek en steeds uitgebreidere wet- en regelgeving functioneert ook de markt in zijn meest basale vorm niet.

De crisis toont aan dat de systemen die in de marktpijler worden toegepast niet zonder meer geschikt zijn om de leveringen van goederen en diensten van een algemeen maatschappelijk of een

sociaal belang van de overheid over te nemen. Er ontstaat zodoende een gat waar de overheid zich uit het economische proces terugtrekt en de marktsector zoals die nu is ingedeeld de taken niet, of op een niet wenselijke manier, overneemt. De marktsector lijkt niet zonder meer geschikt te zijn om op een duurzame en verantwoorde wijze voor de voorziening van goederen en diensten van algemeen en maatschappelijk nut zorg te dragen. De besturingsmechanismen van deze sector bevatten ondanks alle eraan toegevoegde controlemechanismen en toezichthoudende organen een aantal weeffouten, die ervoor zorgen dat deze taken niet goed opgenomen kunnen worden.

DE WEEFFOUTEN

Eenzijdige focus op financieel rendement

Het doel van ondernemingen is om door de levering van goederen of diensten te voorzien in behoeften van individuele burgers of groepen in de samenleving. Daarmee hebben ondernemingen in principe een maatschappelijke rol.

De prestaties van ondernemingen die in de marktsector werken worden echter uitsluitend beoordeeld op basis van het financieel rendement dat zij behalen. De verantwoording vindt plaats op basis van inkomsten en uitgaven en de (mate van) winst die gerealiseerd wordt. Winst is op zich al een heel relatief begrip en vaak het resultaat van geschuif met reserves en waarderingen. Daarom wordt geprobeerd dit systeem, dat in basis vrij eenvoudig, maar in uitwerking tamelijk complex is, om te bouwen en te uniformeren om zodoende wereldwijd een eenduidige manier van rappor-

tage te krijgen (IFRS³). Desondanks zal het systeem ernstige beperkingen blijven houden, omdat het een belangrijk deel van het effect van ondernemingshandelingen, het maatschappelijke effect, buiten de verantwoording houdt. En toch zien we het als de belangrijkste, zo niet enige vorm van verantwoording waarop bedrijfsprestaties gemeten en beoordeeld worden. Door de focus op deze volledig financieel gerichte verantwoording wordt weinig of geen aandacht besteed aan de impact die de onderneming als geheel heeft op de maatschappij. Er kan waarde worden toegevoegd door bijvoorbeeld schone technologieën te ontwikkelen en toe te passen, of door werkgelegenheid te bieden aan kansarmen, en er kan maatschappelijke waarde vernietigd worden door bijvoorbeeld milieuvervuiling of het verbruik van eindige natuurlijke hulpbronnen.

Van de maatschappelijke effecten van het werk van ondernemingen vinden we weinig of niets terug in de verantwoordingen. Met behulp van heffingen of belastingen wordt in sommige gevallen geprobeerd de nadelige effecten in de prijzen van goederen te verwerken, maar dit is veelal fragmentarisch en slechts beperkt effectief. Zo leidt bijvoorbeeld een verhoging van de benzineprijs door middel van belastingen maar beperkt tot afname van het autogebruik. De uitgifte van CO₂-emissierechten en de handel daarin is een andere poging om de kosten van deze vervuilingvorm te verwerken in de kostprijzen. Onder andere de politieke invloeden op de

De verabsolutering van het winstbegrip als maatstaf voor de prestaties heeft zich in de hele ordening verspreid

toewijzing van rechten belemmeren een echt goede marktwerking daarvan. Daardoor zullen de maatschappelijke effecten die sommige ondernemingen hebben, niet of alleen op zeer lange termijn terug te vinden zijn in het winstcijfer waarop de ondernemingen beoor-

deeld worden. Er worden pogingen ondernomen om andere dan de direct financiële effecten van bedrijfsactiviteiten te integreren in de verantwoording (bijvoorbeeld het G3⁴), maar geen daarvan is algemeen geaccepteerd. De maatschappelijke gevolgen worden niet of niet zichtbaar meegenomen in de beoordeling van de prestaties van de ondernemingen, waardoor de enige meetlat voor de onderneming de winstgevendheid blijft.

De verabsolutering van het winstbegrip als maatstaf voor de prestaties heeft zich in de hele ordening verspreid. Ondernemingen zijn 'for profit' of 'non-profit'. Daartussen en daarbuiten is ogenschijnlijk niets. Bepaalde organisaties (verenigingen, stichtingen) *mogen geen* winst maken, terwijl andere (vennootschappen, coöperaties) winst *moeten* maken. Dit wordt door de markt verwacht, afgedwongen met behulp van financieringsvor-

men, en door het fiscale systeem van de meeste westerse landen gesanc-tioneerd. Bedrijfsonderdelen en ook individuele medewerkers worden beloofd op basis van hun bijdrage aan het financiële resultaat van de onderneming.

Winst is uiteraard noodzakelijk voor ondernemingen om investeringen te kunnen doen in innovatie van technieken, processen en bedrijfsmodellen en om een redelijke beloning aan de verschafters van risicodragende financiering te kunnen verstrekken. Als zodanig zou winst een randvoorwaarde moeten zijn en niet een doel op zich. Door de eenzijdige beoordeling op basis van het financiële rendement van ondernemingen raken we echter het zicht kwijt op de waarden waar het uiteindelijk om gaat; de maatschappelijke rol en het toevoegen van waarde aan de maatschappij als geheel. Het is met deze achtergrond dat velen zich zorgen maken over de 'marktwerking in de zorg'. Marktwerking wordt als synoniem voor 'winst-maximalisatie' gezien. De negatieve effecten daarvan lijken de positieve effecten die het private initiatief in veel gevallen heeft, te overschaduwten. Tegen deze achtergrond leiden de hervormingen die minister Klink in de zorgsector wil doorvoeren tot een spagaat. Naast het herschikken van bekostigingssystematiek waarbij een beter, meer rechtstreeks verband tussen kosten dragen en opbrengsten genieten wordt gelegd, zal er meer moeten worden gekeken naar het totale maatschappelijke effect van de zorgonderneming, om daarop de beloning en de waardering te baseren.

Onbalans in stakeholderbetrokkenheid

In ondernemingen komen de belangen van een verscheidenheid aan partijen samen. De vanzelfsprekende partijen zijn de aandeelhouders (eigenaren of vermogensverschaffers), de klanten, en de medewerkers. Daarnaast zijn er in veel situaties belangen of belanghebbenden die minder duidelijk zichtbaar zijn, zoals bepaalde groepen burgers (bijvoorbeeld patiëntenverenigingen of groepen ouderen of gehandicapten) of het ecosysteem. In de marktpijler wordt de absolute macht over de onderneming desondanks toegekend aan de aandeelhouders. Dat lijkt logisch, omdat het hun geld is dat het risico loopt in de bedrijfsvoering. Ook de belangen van andere partijen, zoals de kwaliteit van leven van patiënten, de werkgelegenheid of de kwaliteit van arbeid zullen echter bij de bedrijfsvoering op het spel staan. Daarom zouden het uiteindelijk niet altijd alleen de aandeelhouders moeten zijn die bepalen wat er met een onderneming wel of niet gebeurt.

Door het marktsysteem, waarbij bedrijven als geheel of in aandelen gemakkelijk verhandeld kunnen worden, is (anders dan bij familiebedrijven) er een afstand ontstaan tussen de onderneming en haar aandeelhouders. De aandeelhoudersrelatie is vaak een (te) tijdelijke, waardoor zij zich niet

op een verantwoorde manier met de onderneming en haar beleid kunnen of willen bezighouden. Bovendien vertegenwoordigen de aandeelhouders slechts één van de bij de onderneming betrokken belangen, en is de verbondenheid tussen aandeelhouder en onderneming vrijwel nooit lang genoeg om de effecten van het negeren van de andere deelbelangen te kunnen voelen. Het aanpassen van governancestructuren, zodanig dat deze zich meer richten op de lange termijn, zou een belangrijke verbetering zijn.⁵

Voor ondernemingen die leveringen en diensten van algemeen of maatschappelijk belang verzorgen zal een verdergaande aanpassing nodig zijn. Hiervoor zou een verbijzonderde manier van ondernemen, het zogenaamde ‘maatschappelijk ondernemen’ gefaciliteerd moeten worden.

MAATSCHAPPELIJK ONDERNEMEN

Het is ontegenzeggelijk dat marktwerking, particulier initiatief en ondernemerschap de belangrijkste elementen zijn voor een ordening waarin de leveringen van goederen en diensten op efficiënte wijze wordt georganiseerd. Het begrip marktwerking moet dan wel in zijn zuivere vorm worden gezien, en niet als synoniem voor winstmaximalisatie en dominantie van aandeelhoudersbelang. Dit zijn echter zaken die nogal eens op één lijn gesteld worden. Er zijn categorieën van de markt waar het niet of minder van invloed is of deze zaken samen opgaan of niet. Dat is het gebied waar maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) een belangrijke rol kan spelen: regulier ondernemen, gericht op winstmaximalisatie, maar dan zodanig dat er zo min mogelijk schade gedaan wordt aan mens en milieu.

Voor de levering van goederen en diensten met een algemeen of maatschappelijk nut moet een andere vorm van ondernemen ingezet kunnen worden: ondernemen met een sterke maatschappelijke oriëntatie, niet losgekoppeld van winst, maar wel op een andere manier daarmee omgaand. Bij maatschappelijk ondernemen is het primaire doel van dat ondernemen maatschappelijk: winst is een middel en geen doel op zich.

In een maatschappij waarin de overheid zich terugtrekt uit het verzorgen van diensten of leveringen met een min of meer publiek belang, zullen deze taken niet (of soms alleen ten koste van het accepteren van flinke nadelen) worden overgenomen door de bestaande, overwegend op winstmaximalisatie gerichte vrije markt. Hierdoor is er ruimte voor een op maatschappelijk rendement gerichte vorm van ondernemen.

Bij maatschappelijk ondernemen wordt een maatschappelijk relevant of algemeen nuttig doel nagestreefd en zal een maatschappelijk rendement moeten worden bereikt. Waar maatschappelijk rendement uit bestaat zal per sector of zelfs per onderneming sterk uiteenlopen. In de gezondheids-

zorg is bijvoorbeeld de verbetering van de kwaliteit van leven (gemeten in QALY of DALY)⁶ een belangrijke indicator om naar de effecten van zorg te kijken. In de energiesector zal er een verband zijn met bijvoorbeeld CO₂-uitstoot. Dat maatschappelijke doel zal op een bedrijfseconomisch verantwoorde manier moeten worden bereikt, anders is de maatschappelijke onderneming niet in staat om op langere termijn voort te bestaan, of zij wordt afhankelijk van subsidies of donatiegelden, wat geen solide fundering is.

Als vanzelfsprekend zullen bij een maatschappelijke onderneming de belangen van alle belangrijke stakeholders worden betrokken. Het negeren van het belang van één of meer stakeholders zal leiden tot vermindering van het maatschappelijk rendement.

Dit segment valt in tussen de overheid, de charitatieve sector en de puur op winstmaximalisatie gerichte markt. Voorbeelden hiervan zijn de voor de hand liggende sectoren van nutsleveringen (energie, water of in ieder geval de infrastructurele kant daarvan). Verder zijn ook de gezondheidszorg en het onderwijs sectoren waar maatschappelijk ondernemen een goede vorm is om particulier initiatief in te zetten om tot de beste prijs-prestatieverhouding te komen. In het algemeen betreft het activiteiten die van grote invloed zijn op het goed en sociaal functioneren van de maatschappij. Wellicht dat hiertoe bijvoorbeeld ook bepaalde financiële of bancaire diensten gerekend moeten worden. Nu gebleken is dat bepaalde banken, de systeembanken, door de overheid (dus met publiek geld) in slechte tijden overeind *moeten* worden gehouden, is het vreemd dat slechts enkele private partijen (aandeelhouders) in goede tijden de vruchten van deze bankactiviteiten plukken. Een balans tussen de belangen van de verschillende stakeholders, en een meer integraal zicht op de maatschappelijke resultaten zijn daar noodzakelijk.

Naast deze in het oog springende sectoren zijn er vele minder omvangrijke activiteiten die in maatschappelijke ondernemingen ondergebracht zouden kunnen worden om op die manier de voordelen van particulier initiatief en algemeen belang te combineren. Voorbeelden daarvan zijn re-integratietrajecten voor mensen die tijdelijk buiten de maatschappij hebben gestaan, sociale werkvoorziening, inburgering en microfinanciering. Het gaat steeds om activiteiten waarbij men zich behalve op bedrijfseconomische haalbaarheid ook op kwaliteit, maatschappelijke impact en duurzaamheid zal moeten richten.

Het kapitaal dat nodig is om maatschappelijke ondernemingen te financieren, is vermogen dat een ander karakter heeft dan het flitskapitaal dat veelal via beurzen of hedgefondsen beschikbaar komt. Het is kapitaal dat meer geduld heeft, en waar minder extreme financiële rendementseisen aan kleven. Dit kapitaal bevindt zich vaak bij beleggers die een langeter-

mijnhorizon hebben of van nature een maatschappelijke verantwoordelijkheid kennen, zoals (charitatieve) vermogensstichtingen en pensioenfondsen, en mogelijk ook bij particuliere beleggers die oog hebben voor de samenleving op langere termijn.

HERINRICHTING

Bij de herbezinning over de inrichting van de economie na de crisis zou nadrukkelijk aandacht gegeven moeten worden aan maatschappelijk ondernemen, een vorm van ondernemen waarin de belangen van de betrokkenen in verhouding worden gebracht, en waar de toegevoegde waarde wordt uitgedrukt in een maatschappelijke toegevoegde waarde: een maatschappelijk rendement naast een financieel rendement.

De overheid zal voor deze vorm van ondernemen ruimte moeten creëren door:

1. het beschikbaar maken van een passende juridische vorm voor bedrijfsvoering waarin belangen van verschillende stakeholders gewaarborgd worden en deze op een evenwichtige manier tot hun recht kunnen komen. Hierbij moet voorkomen worden dat de ondernemingszin en het particulier initiatief worden verdrukt onder verstikkende regelgeving of kunstmatig afgedwongen overleg. Het wetsvoorstel voor de introductie van de maatschappelijke onderneming op basis van een vereniging of stichting is hiervoor een aanzet. Hierin worden de belangen van de betrokken partijen (stakeholders) zo veel mogelijk in balans gebracht, en blijft een barrière voor een eenzijdige invloed van vermogensverschaffers bestaan, zoals dat bij verenigingen en stichtingen in het algemeen al geldt. Er zijn echter ook vormen van ondernemen waarin meer ruimte voor ondernemerschap wenselijk is dan in een stichting of vereniging doorgaans mogelijk is. Ook is vaak een uitgebreidere toegang tot de kapitaalmarkt noodzakelijk. Overwogen zou moeten worden om de maatschappelijke onderneming ook mogelijk te maken in een juridische structuur die is afgeleid van het model van de vennootschap op aandelen, omdat dat in bepaalde gevallen geschikter is.
2. het zichtbaar maken van maatschappelijk rendement door ondernemingen en instellingen aan te moedigen. Omdat bij maatschappelijk ondernemen het creëren van maatschappelijke toegevoegde waarde / maatschappelijk rendement het hoofddoel is, zal er een bruikbare manier moeten worden ontwikkeld om hierover verantwoording af te leggen. Om tot bruikbare en algemeen aanvaarde vormen van verantwoording over maatschappelijk rendement te komen zal er geëxperimenteerd moeten worden met de bestaande modellen of zullen er

nieuwe modellen moeten worden ontwikkeld. In bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk wordt het toepassen van methoden om maatschappelijk rendement te verantwoorden actief gestimuleerd door de overheid. De toekenning van subsidies en starterfaciliteiten wordt afhankelijk gesteld van verantwoording op basis van maatschappelijk rendement, onder andere met behulp van SROI.⁷ De charitatieve en maatschappelijke ondernemingssector wordt hierdoor aangemoedigd met deze methoden te werken en deze al doende te verbeteren en werkbaar te maken. Een belangrijke bouwsteen voor het nieuwe ondernemen.

3. het beschikbaar maken van de geëigende vormen van kapitaal te faciliteren. Geduldkapitaal en zogenaamd 'blended capital', kapitaal dat erop uit is om naast een financieel rendement ook een maatschappelijk rendement te realiseren, zouden bijvoorbeeld door het opheffen van fiscale barrières, of met behulp van fiscale facilitering, kunnen worden aangemoedigd in maatschappelijke ondernemingen te investeren.

De maatschappij is gespeend geraakt van ethisch denken. Onder druk van het Angelsaksisch liberalisme is er een focus op financiële winst ontstaan waarin geen aandacht bestaat voor kwaliteit en maatschappelijk rende-

*Verstatelijking is verbonden
met onvermijdelijke
bureaucratie
en wantrouwen*

ment. De som van alle eigenbelangen blijkt echter niet het algemeen belang te zijn, zoals in *The wealth of nations* door Adam Smith werd verondersteld. De constatering daaruit zijn of verkeerd toegepast, of ze kloppen eenvoudigweg niet.

In ieder geval is er een systeem ontstaan dat geen weerstand kan bieden aan excessen, en dat een graaicultuur aanmoedigt.

Het failliet van de staatsgereguleerde samenleving is al enkele decennia geleden aangetoond. Niet alle ongewenste fenomenen kunnen door wetgeving worden tegengegaan. Het gebrek aan ethiek kan niet door wetgeving worden opgevangen. Verstatelijking is verbonden met onvermijdelijke bureaucratie en geïnstitutionaliseerd wantrouwen.

Het concept van maatschappelijk ondernemen is gericht op maatschappelijke waardecreatie en op samenwerking door betrokken partijen, en brengt een sterke nadruk op ethiek en sociale, ecologische en culturele effecten met zich mee. Dat past in de traditie van het Rijnlandse model waarin werkgever en werknemer een arbeidsgemeenschap vormen en van de 'verantwoordelijke samenleving' zoals door de christelijke maatschappelijke organisaties is gepropageerd. Langs deze weg kan een breder ge-

oriënteerde en intelligentere markt en een beter leefbare samenleving tot stand komen.

Noten

- 1 Victor A. Pestoff, *Beyond the market and state. Social enterprises and civil democracy in a welfare society*. Aldershot: Ashgate, 1998.
- 2 Ontleend aan Anton C. Zijderveld, *The waning of the welfare state. The end of comprehensive state succor*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999.
- 3 International Financial Reporting Standards worden door een zelfstandig orgaan opgesteld en na goedkeuring door nationale parlementen in wetgeving opgenomen.
- 4 Het Global Reporting Initiative Network heeft de Sustainability Reporting Guidelines ontwikkeld, waarvan de laatste versie bekend is als 'G3'. Hierin worden richtlijnen gegeven die ondernemingen kunnen gebruiken voor verslaggeving over hun 'economic, environmental and social performance' (zie www.globalreporting.org).
- 5 Zie Peter Blom, Rob Bonnier, Peter de Bruin en Kees Cools, 'Werken aan beter bestuur. Van verweesde tot bezielde bedrijven', *Het Financieele Dagblad*, 21 maart 2009.
- 6 Respectievelijk *Quality Adjusted Life Years* en *Disability Adjusted Life Years*. QALY is een maatstaf voor ziektelast die rekening houdt met de kwaliteit, maar ook met de kwantiteit van het leven dat geleefd wordt. Het is gebaseerd op het aantal jaren in perfecte gezondheid dat door een interventie kan worden toegevoegd. DALY is een door de World Health Organisation ontwikkelde maatstaf voor de *overall* ziektelast. Het is ontworpen om de invloed op een bevolking van overlijden of vroegtijdige fysieke of psychische beperkingen weer te geven.
- 7 Social Return On Investment is een methode waarin door stakeholderanalyse systematisch de totale impact van een project of onderneming in beeld wordt gebracht. De uitkomst geeft gekwantificeerd het maatschappelijk effect weer.

Over de maatschappelijke onderneming en andere monstrositeiten

Er wordt geen scherp onderscheid meer gemaakt tussen publieke en private belangen, hoewel het ordeningsvraagstuk over de verhouding tussen staat en maatschappij precies in deze termen begrepen moeten worden. Het algemeen belang laat zich niet reduceren tot een optelsom van private belangen, en vice versa. Neoliberalen en christendemocraten maken de fout te doen alsof dat wel kan. Staatsrechtelijke monstrositeiten als de ‘maatschappelijke onderneming’ moet daarom zo snel mogelijk de nek worden omgedraaid.

door Frank Ankersmit

Hoogleraar geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

IEDERE FASE VAN DE GESCHIEDENIS van de westerse staat kent zijn eigen specifieke problemen, en daarmee de noodzaak van het vinden van de juiste terminologie en van het juiste vocabulaire om die problemen te benoemen. Het belangrijkste instrument om greep te krijgen op en vorm te geven aan een bestaande politieke problematiek biedt noch de theorie, noch het sociaalwetenschappelijke model, maar het concept of (politieke) begrip. Bedenk bijvoorbeeld hoezeer het concept van de soevereiniteit, zoals gedefinieerd door Jean Bodin in zijn *Les Six Livres de la République* van 1576, eerst greep gaf op het probleem van hoe de namiddeleeuwse staat de samenleving ordenen kon, of aan hoe het concept van de democratie het mogelijk maakte om de machtige staat van de absolute monarch te transformeren tot de gewillige dienaar van de samenleving. Denk voorts aan concepten als (sociale) klasse, ideologie of de verzorgingsstaat. Zonder dat

soort concepten zijn we niet in staat om onze problemen te benoemen, in kaart te brengen, laat staan om die, zo goed en zo kwaad als dat gaat, op te lossen.

Zo is het ook nu. Ons belangrijkste politieke probleem is dat van de terugtrekkende staat – een probleem dat zich nog niet eerder voordeed in de geschiedenis van de westerse staat. De westerse staat had zich vertild met de verzorgingsstaat en verplichtingen op zich genomen die niet

uitvoerbaar bleken. Tegelijkertijd dienden zich nieuwe problemen aan, waarvan de oplossing nog onzeker is – behalve dan dat wij weten dat zij door de staat zullen worden opgelost, of onopgelost zullen blijven. Denk aan de noodzaak van de

Ons belangrijkste politieke probleem is dat van de terugtrekkende staat

beteugeling van de financiële sector – waarvan we de afgelopen jaren de bittere noodzaak ontdekten. Of aan de uitdagingen van de snel naderende ecologische crisis. Ons grote probleem is hoe we de staat – als de belichaming van onze collectieve wil – moeten uitrusten om die problemen adequaat aan te kunnen vatten. En daarmee, welk vocabulaire en welke politieke concepten we behoeven om de staat van de eenentwintigste eeuw zodanig te definiëren dat hij tegen die problemen opgewassen zijn zal. De vraag is urgent, want de toekomst van onze kinderen en kleinkinderen hangt ervan af. Het manifeste onvermogen van de huidige westerse staat om de milieuproblematiek aan te vatten, spreekt hier boekdelen. Denk in dit verband aan Kyoto en Kopenhagen. In het vervolg van deze bijdrage wil ik het standpunt verdedigen dat het begrippenpaar publiek/privaat daar toe het meest geëigend is.

PUBLIEK/PRIVAAT

Begrippen als soevereiniteit, democratie, klasse of verzorgingsstaat waren nieuw in de tijd dat men ze introduceerde om greep te krijgen op wat nieuw was. Dat is anders met het begrippenpaar publiek/privaat; de oorsprong daarvan gaat ver terug in de geschiedenis. De oudste mij bekende uitspraak over de verhouding tussen publiek en privaat is van Domitius Ulpianus (170-223). Hij bracht het tot praefectus praetorio en was daarmee de hoogste ambtenaar in het Romeinse Rijk. Een goed deel van de *Digesten* en van het *Corpus Iuris Civilis* bestaat uit fragmenten van zijn werk. Die uitspraak luidt als volgt: 'Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim.' Vertaald: publiekrecht heeft betrekking op wat de Ro-

meinse staat aangaat, het privaatrecht heeft betrekking op de belangen van individuen: sommige belangen zijn dus publiek en andere privaat.

Dit is een uitspraak die de aandacht verdient. Om te beginnen omdat die gedaan werd ten tijde van keizer Septimius Severus, toen de wereld er uiteraard dramatisch anders uitzag dan nu. Het onderscheid tussen publiek en privaat heeft blijkbaar een bijna tweeduizend jaar oude urgentie en plausibiliteit. Men moet dus van goeden huize komen, wil men de noodzaak en de bijkans boventijdelijke betekenis van het onderscheid willen betwijfelen. Belangrijker nog: in zijn zeer interessante Rob-lezing van dit jaar toont Mark Elchardus aan dat ‘de hedendaagse burgers een duidelijk onderscheid tussen de private en de publieke sfeer maken. De zorgen en wensen die ontspringen aan de eersten achten zij niet geschikt om hun gedrag in de publieke sfeer, in de politiek te bepalen.’¹

Het onderscheid tussen publiek en privaat heeft de burger zagezegd in zijn politieke genen zitten. De burger is van nature geneigd tot het ‘republicanisme’, zoals Quentin Skinner en John Pocock dat begrip verstaan. Je zult de burger dus niet blij kunnen maken met publiek-private arrangementen; eerder geldt het omgekeerde. De feiten wijzen het uit. Vervolgens, de uitspraak stelt een thema aan de orde dat altijd centraal stond in het oude debat tussen liberalisme, socialisme en christendemocratie, namelijk het thema van de vraag naar de relatie tussen staat en maatschappij. Het aardige van de uitspraak van Ulpianus is evenwel dat die aan dat ons zo bekende en vertrouwde debat een drietal nieuwe dimensies toevoegt.

In de eerste plaats is er de suggestie om dat debat over de verhouding tussen staat en maatschappij te voeren in termen van de verhouding tussen publiek en privaat, tussen wat hoort tot het publiekrechtelijke en wat hoort tot het privaatrechtelijke domein. In de tweede plaats onderscheidt Ulpianus scherp tussen publiek en privaatrecht. Anders gezegd, er is voor hem geen schemergebied tussen beide waarbinnen publiek-privaatrechtelijke amfibieën hun kruiperig en glibberig bestaan zouden kunnen leiden. Binnen die visie is de postmodernistische notie van de ‘maatschappelijke onderneming’ dan ook een onding. Mede ook omdat de hier beoogde soort van onderneming juist helemaal niet ‘maatschappelijk’ is, maar publiek. Beter was het geweest om hier te spreken van de ‘publieke onderneming’ – vooral ook omdat dit paradoxale begrip iedereen er meteen op had geattendeerd dat hier iets suspects ondernomen wordt. Waar alles om draait, wordt nu door onjuist woordgebruik verhuld. Over taalvervuiling gesproken! En alleen om die reden is het verheugend dat de Raad van State zich sceptisch uitliet over het wetsvoorstel van minister Hirsch Ballin voor die ‘maatschappelijke onderneming’. Dit is een onwijs voornemen en het suggereert andermaal dat onze regering de tekenen des tijds nog niet verstaat.

PUBLIEK EN COLLECTIEF PRIVAAT BELANG

Dat brengt mij bij de derde, en interessantste kant van Ulpianus' uitspraak. Wanneer Ulpianus publiek en privaat contrasteert, dan doet hij dat in termen van *belangen*: het publieke domein is het domein van het publieke (of algemeen) belang, en het private domein dat van private belangen. Het boeiende daarvan is dat men het debat tussen liberalen, socialisten en christendemocraten over de verhouding tussen staat en maatschappij *ad nauseam* voeren kan zonder ooit ergens op rotsbodem te stoten, dat wil zeggen op een bodem die niet meer meegeeft. Maar voeren we dat debat in termen van publiek en privaat belang – conform Ulpianus' voorstel – dan stoten we wel degelijk op zo'n rotsbodem! Namelijk op de rotsbodem van de onreducerbaarheid van het publieke belang tot strikt private belangen.

Ik wil daarmee geenszins in twijfel trekken dat beslissingen die over het algemeen of publiek belang genomen worden geen invloed zouden hebben op private belangen. Verre daarvan; dat is in veel gevallen juist het doel van die beslissingen. Mijn bewering is veeleer dat er geen sociaalwetenschappelijk algoritme, geen ethiek, of politieke filosofie bestaat die ons in staat stelt om foutloos, en op een algemeen geldige en aanvaardbare manier van private belangen naar het publieke belang te redeneren, en vice versa. Er is geen matrix, of black box waar men aan de inputkant alleen maar private belangen hoeft in te voeren, om aan de outputkant een eenduidige definitie van het publiek belang te verkrijgen – zo ongeveer zoals utilitaristen als Jeremy Bentham zich dat voorstelden met hun *calcul de bonheur*.

Het geloof dat er wel zulke algoritmes zouden bestaan brengt ons ófwel bij de communistische en nazistische variant van het totalitarisme, waar alle private belangen tot publieke belangen worden gereduceerd, ófwel bij feodalisme en neoliberalisme (de hedendaagse variant van het feodalisme!), waar men het publieke belang zoekt op te lossen in zuiver private belangen.

Kortom, we zullen nooit de staat kunnen verruilen voor een politieke computer die ons op basis van private belangen voorreken wat het algemeen belang is. Het algemene, het publieke belang heeft daarom een eigen realiteit en autonomie naast en tegenover de sfeer van de private belangen. En daarmee ook tegenover de som, het totaal of de collectiviteit van alle private belangen. Dit biedt ons een scherpe en loepzuivere demarcatie tussen het publieke en het private domein, tussen staat en maatschappij. De onzuivere en onprecieze discussie over de grens tussen staat en maatschappij kan dan vervangen worden door de zuivere en precieze discussie over de grens tussen privaat belang en publiek en algemeen belang. Hierbij zal de vraag gesteld moeten worden welke collectieve belangen zich nog wel laten

vertalen in private belangen en welke ontoelaatbaar vertekend raken bij een dergelijke vertaalslag. Private belangen zijn hierbij doorslaggevend, zodat men erop kan vertrouwen dat het publieke domein niet méér ontvangt dan het toekomst.

Alles gaat mis wanneer men niet scherp meer onderscheidt tussen het collectieve private belang en het publieke belang. Bij de eerste is het belang van de een ook in het belang van de ander; maar bij het publiek belang is dat niet langer zo. En dan zijn pijnlijke keuzes nodig. Daar ligt ook het verschil tussen de economie en de politiek – en vooral ook van de permanente hoop om de politiek tot de economie te kunnen reduceren. De blik van de economie reikt niet verder dan het domein van onze collectieve belangen, waar private belangen met elkaar verzoend kunnen worden.² Het publieke

*Metaforen als ‘de BV
Nederland’ miskennen het
publiek belang en ondergraven
daarmee de politieke vrijheid*

belang annonceert zich wanneer private belangen niet langer met elkaar verzoenbaar zijn – en waarom zou dat ook altijd mogelijk zijn?

De sociale wetenschap van de economie leek het model te bieden voor de transformatie van het publieke belang in het collectieve

private belang. Denk in dit verband ook aan politieke theorieën als die van Schumpeter of Downs, waar (in strijd met het eerder vermelde republicanisme) de politiek wordt voorgesteld als belangenbehartiging. Maar de hoop op die transformatie van publiek belang in (collectief) privaat belang is ijdel: hoe lang men ook aan de leiband van de economie loopt – en met Smiths *invisible hand* in gedachten zal men zeker een heel eind komen, daarover geen twijfel! –, aan het einde van de tocht komt men altijd voor een *politiek* dilemma te staan. Dan zal men de keuze voor de ene of de ander groep burgers moeten maken, zonder dat men daarbij de aangename zekerheid heeft dat die keuze uiteindelijk in het voordeel van beide groepen zijn zal. De sociaal-politieke werkelijkheid kent niet alleen maar winwinsituaties. In dat gegeven ligt zowel de tragiek als de grandeur van de politiek en van de *condition humaine*.

In concreto, de politiek die zich alleen door economische overwegingen laat leiden, heeft geen weet meer van het publiek belang. Metaforen als ‘de BV Nederland’ miskennen het publiek belang en ondergraven daarmee de politieke vrijheid.

Het aardige van de democratie is dat die ons reeds het apparaat ter beschikking stelt van hoe wij om moeten gaan met belangen die zich verzetten tegen die vertaalslag van het publieke belang naar het collectieve private belang. Het publiek, het electoraat, is de eigenaar van de door die

belangen gegenereerde problemen; dat wil zeggen van problemen rond het publieke belang. Zelden is het aangenaam probleemeigenaar te zijn, maar hier is dat anders: hier ligt immers de grond van onze politieke vrijheid. De bestaande procedures in onze democratie bepalen hoe te beslissen over zaken van het algemene of publieke belang; meer in het bijzonder, aan welke personen in welke functies de bevoegdheid verleend wordt om over die zaken van algemeen of publiek belang te beslissen. En waar bij die bevoegdheid ook steeds de verplichting behoort om daarover te allen tijde aan het electoraat, aan de probleemeigenaren dus, publieke verantwoording verschuldigd te zijn. Zo hoort dat te gaan in een vrije staat.

Dat wil zeggen, onze bestuurders mogen niet omgaan met die problemen die het eigendom van de natie zijn alsof die problemen private problemen van de staat zouden zijn. De staat heeft geen private problemen – hij is slechts de belichaming van het publiek belang. Niets is zorgelijker dan de hedendaagse trend om aan de staat private belangen toe te kennen, naast en tegenover die van de burger. Dat bevestigt immers de verwijdering tussen staat en burger. Noch mogen onze bestuurders die problemen uit handen geven aan andere private of quasiprivate instanties. Er kan dus geen sprake zijn van verzelfstandiging of privatisering van delen van de overheid die zich bezighouden of -hielden met collectieve problemen die hardnekkig weerstand bieden aan de vertaling van publieke naar private belangen. De stappen die men desondanks zette in die afgelopen twintig jaar moeten daarom ongedaan gemaakt worden. Hier werd aan het electoraat, in zijn hoedanigheid als eigenaar van problemen van het algemeen belang, ontnomen, waarover alleen het electoraat het laatste woord heeft. In die zin zijn onterechte privatisering en verzelfstandiging zelfs als *diefstal* aan te merken, en alleen al daarom is te hopen dat men hier voorzichtiger zal zijn dan vroeger en, vervolgens, dat staatsrechtelijke monstrositeiten als de ‘maatschappelijke onderneming’ rücksichtslos de nek wordt omgedraaid voordat zij nog meer onheil aanrichten in ons openbaar bestuur, dan zij al deden toen men ze nog als zbo’s of quango’s (quasi non-governmental organisations) aanduidde.

ANCIEN RÉGIME

Samenvattend: er is een onverbreekelijke band tussen in de eerste plaats het *publieke of het algemeen belang* (als onderscheiden van private belangen), in de tweede plaats de *publieke bevoegdheden* om over dat publieke belang te beslissen en in de derde plaats de verplichting om over het gebruik van die bevoegdheden *publiekelijk verantwoording* af te leggen. En iedere poging om aan die onverbreekelijke band te knagen moet veroordeeld worden

als een ontoelaatbare vervuiling van de juiste democratische procedures en als pogingen om een hernieuwd *Ancien Régime* in te stellen dat de belangen van het volk in handen wil geven van autoriteiten waarover het volk zelf geen zeggenschap meer heeft.

Alleen als we dat doen hebben we voldoende garanties dat de toekomstige, eenentwintigste-eeuwse staat zijn taken adequaat uit zal voeren, zonder daarbij te bezwijken voor de verleidingen van despotisme en autocratie. Of om het preciezer uit te drukken, voor het totalitarisme van het collectieve (private of economische) belang.

Noten

-
- 1 Mark Elchardus, *Hollandse burger of Romein. Verslag van de zevende Rob-lezing door Mark Elchardus*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur, 2009, p. 22. Zie ook Frank Ankersmit, 'Political representation and political experience. An essay on political psychology', *Redescriptions* 11 (2007), pp. 21-45 (waarin

ik kom tot dezelfde bevindingen als Elchardus), plus de commentaren van Raymond Geuss en Quentin Skinner op mijn tekst in de volgende aflevering van dat tijdschrift (*Redescriptions* 12 (2008)).

2 Men kan hierbij denken aan Rousseaus onderscheid tussen de *volonté de tous* (ruwweg: het domein van de private belangen) en de *volonté générale* (het publieke belang).

Zalig geven en ontvangen

Ideologische lofzangen op het belang van het maatschappelijk middenveld zijn niet voldoende. Essentieel is dat de economische en morele betekenis van het particulier initiatief daadwerkelijk wordt erkend en voluit doorwerkt in het beleid. Door institutionalisering, lokalisering en atomisering is de rol van maatschappelijke organisaties ingrijpend veranderd en zal hij opnieuw moeten worden uitgevonden.

door *Marius Ernsting*

De auteur, oud-directeur van Humanitas is voorzitter van Vereniging Nov en adviseur Goede Doelen Loterijen.

HET LEEK EEN GEWONE DAG, die eerste december 2008: de eerste Professor Steenkamp Lezing door Piet Hein Donner. Onder de titel ‘Het CDA midden in de samenleving’ werd zijn betoog over het maatschappelijk middenveld een onverholen lofzang, ‘een pleidooi voor sterke, in waarden en in de maatschappij verankerde organisaties, die zich opstellen tussen overheid en burger’. Op het eerste gezicht niet zo opzienbarend: het CDA was immers altijd al van het maatschappelijk middenveld (of omgekeerd, daar wil ik vanaf wezen). Maar toch: de marktwerking in de landbouw in het kader van de EEG, in de zorg (verzekeringsfinanciering in combinatie met decentralisatie, waarvan minister Klink een pleitbezorger is) en in de volkshuisvesting (de ingrijpende bruteringsoperatie van oud-staatssecretaris Heerma), dat zijn toch ook kindjes van het CDA zou je zeggen.

En ligt datzelfde maatschappelijk middenveld de laatste tijd niet stevig onder vuur, ook van CDA-politici, als het dingen doet die de overheid (of het CDA) onwelgevallig zijn? Is het wel zo logisch om dan als CDA een lofzang aan te heffen?

Ondertussen is het politieke klimaat zwanger van crises: de bankencrisis, de economische crisis, klimaatcrisis, de voedselcrisis. Het zijn

vaak neerdrukkende discussies die daarover gaan. Schokkende berichten buitelen over elkaar, oplossingen lijken niet voorhanden. Maar er is één terrein waar van crisis geen sprake is, een terrein waar niet het financiële

Om politieke en sociale redenen is een stellingname over het belang van het maatschappelijk middenveld urgent

kapitaal de dienst uitmaakt, maar het sociale kapitaal: de belangeloze inzet van miljoenen uren in de sport, in landschapsbeheer, in de zorg, in musea, in de brandweer, in de amateurkunst, in politieke partijen (!). Die inzet is goud waard: belangrijke sociale initiatieven gaan gewoon door, en juist in tijden van crisis zijn sociale

netwerken van levensbelang. Deze constatering maakt duidelijk dat niet alleen om ideologische redenen een stellingname over het belang van het maatschappelijk middenveld urgent is, maar ook om actuele politieke en sociale redenen.

HET BELANG VAN HET MIDDENVELD

Het maatschappelijk middenveld in Nederland (het geheel van organisaties van en voor burgers die niet van de overheid noch van de markt zijn), is van oudsher sterk, breed en veelzijdig. En dat is nog steeds zo: 85% van de Nederlanders is lid van één van de tienduizenden clubs of verenigingen. Als aan Nederlanders gevraagd wordt of zij anderen vertrouwen spreekt 61% zich uit voor vertrouwen en dat vertrouwen neemt toe als de deelname aan het verenigingsleven stijgt. Een volwassen Nederlander is gemiddeld lid van drie maatschappelijke organisaties. Nederland kent bovendien een lange en grote traditie van zich inzetten voor en doneren aan maatschappelijke doelen. Volgens een recent onderzoek van het CBS (voorjaar 2009) is 42% van de volwassen Nederlanders actief als vrijwilliger: bij elkaar 5,3 miljoen Nederlanders. Dat is nog aanzienlijk meer dan we tot dusverre aannamen! De eigen fondsenwerving van de ongeveer duizend CBF-keurmerkhouders (waartoe de meeste grote maatschappelijke en vrijwilligersorganisaties behoren) beliep in 2008 1,3 miljard euro, net zo veel als het totale bedrag aan overheidssubsidies.

GEEFGEDRAG

Een gemiddeld huishouden gaf volgens het CBS in 2007 308 euro aan goede doelen, gelijk verdeeld over collectes en donaties enerzijds, en contri-

buties van maatschappelijke organisaties anderzijds. In totaal gaven die huishoudens daarmee een bedrag van 2,2 miljard euro. Nederlanders zijn graag bereid te geven: gemiddeld geven zij 1,1% van hun inkomen; de laagste inkomens het meest! Nederlanders die lid zijn van het CDA of Groen-Links geven het meest: 1,6% van hun inkomen.¹ Ter vergelijking: de Nederlandse staathuishouding besteedt aan ontwikkelingshulp zoals bekend 0,8% van het bruto nationaal inkomen.

Nederlanders geven omdat zij het belangrijk vinden dat er organisaties zijn die zich bezighouden met het aanpakken van maatschappelijke noden; de tijd waarin dat vanzelfsprekend gebeurde, vooral door familie en burens, is goeddeels voorbij, en de tijd waarin collectieve zorg vanzelfsprekend van de overheid verwacht werd ook. Daarom is het zo belangrijk dat de ruimte tussen individuele burgers en overheid wordt ingevuld door een enorm palet aan maatschappelijke organisaties. Alleen al op het gebied van amateurkunst (toneelverenigingen, zangkoren en muziekgezelschappen) telt Nederland 30.000 verenigingen en 450.000 vrijwilligers! Over sociaal kapitaal gesproken! Illustratief voor het belang van dat sociale kapitaal is dat de Amerikaanse professor Robert Putnam in zijn studie *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* een rechtstreeks verband heeft aangetoond tussen het aantal zangkoren en de kwaliteit van het plaatselijk bestuur.

Oog voor het belang van maatschappelijke organisaties past welbeschouwd in de denktraditie van het CDA, namelijk die van de subsidiariteit (KVP) c.q. de soevereiniteit in eigen kring (ARP/CHU). Immers, eenieder heeft zijn eigen verantwoordelijkheid, de individuele burger, de verbanden waarin zij georganiseerd zijn en de onderscheiden overheden. Waar het vooral op aankomt is dat die verantwoordelijkheden niet alleen duidelijk zijn, maar ook op elkaar afgestemd zijn, dat wil zeggen wederzijds aanvullend zijn. En als de verbanden waarin burgers georganiseerd zijn sterk en breed geschakeerd zijn, lukt dat afstemmen des te beter: je hebt als overheid in de samenleving een counterpart waarmee je tot afspraken kan komen. Waar de een het moet laten afweten springt de ander in, zo werkt het samenspel tussen overheid en *civil society*, zonder dat ze elkaars verantwoordelijkheden overnemen. En daarbij, zeker nu niet onbelangrijk, is een goed functionerende *civil society* essentieel om tegenwicht te bieden tegen een almaar uitdijende verzorgingsstaat. Lid zijn van een kaartclub of een zangkoor biedt naast het gezamenlijke plezier óók hulp bij ziekte of verdriet en kan een noodgedwongen aankloppen bij de professionele thuiszorg of ggz-instelling voorkomen.

WAARBORGEN

De Nederlandse rechtsstaat kent een aantal instrumenten om maatschappelijke organisaties te reguleren, te beoordelen en in zekere zin doorzichtig te maken. Allereerst zijn daar het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Strafrecht, maar daarnaast ook de ANBI-verklaring (Algemeen Nut Beogende Instelling), het CBF-keurmerk (Centraal Bureau Fondsenwerving), de verplichte inschrijving bij de Kamer van Koophandel, enzovoort. Binnen de hierin neergelegde randvoorwaarden staat het elke organisatie vrij om zijn doelen te stellen en activiteiten te kiezen. Dat hoort nu eenmaal bij de grondwettelijke vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van meningsuiting.

Er is de laatste tijd kritiek op het functioneren van goede doelen: vooral de ontwikkelingssamenwerking, natuur en milieu en sommige grote gezondheidsfondsen moeten het daarbij soms ontgelden. De oploeiende discussie over de gehanteerde methoden mag en moet gevoerd worden, maar mag nimmer leiden tot uitsluiting van overheidsvoorzieningen (tenzij gehandeld is in strijd met de genoemde waarborgen). Uitsluiting zou leiden tot spanning, niet alleen met de grondwet, maar ook bijvoorbeeld met de waarden van het CDA zelf. Sterker nog, juist in het kader van de subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hoort de kring van organisaties met een semipublieke verantwoordelijkheid een eigen verantwoordelijkheid te kunnen dragen (al was het maar om verantwoording daarover af te kunnen leggen!) binnen het maatschappelijk bestel.

ECONOMISCHE BETEKENIS

Hoe groot de waarde is van de inzet van maatschappelijke organisaties voor publieke doelen bleek uit een recent onderzoek door het Nijmeegse Institute for Mission Studies en het onderzoeksbureau Kaski, dat onder de veelzeggende titel *Tel je zegeningen* (een bekende strofe uit de protestantse zangbundel van Johan de Heer) becijferde dat de inzet van de kerken in Rotterdam op het gebied van psychosociale en maatschappelijke zorg de gemeente een bedrag bespaart van tussen de 110 en 130 miljoen euro! Wanneer je die cijfers extrapoleert dan kun je stellen dat alleen al de maatschappelijke inzet van de kerken in heel Nederland een economische waarde genereert van zo'n 3 miljard euro. De economische vervangingswaarde van het vrijwilligerswerk als geheel kan worden becijferd op een bedrag van ruim 23 miljard euro (5,3 miljoen vrijwilligers, die gemiddeld een dagdeel per week, oftewel 180 uur per jaar, aan vrijwilligerswerk besteden, tegen een gemiddelde vervangingswaarde van

25 euro per uur). Het zijn allemaal getallen waarvan het je duizelt, maar waar het hier om gaat is dat al dat werk dat voor maatschappelijke doelen wordt verzet veel waarde vertegenwoordigt, en ook steeds weer veel tegenwaarde moet mobiliseren: mensen, tijd en ook geld: voor de organisatie als zodanig, voor de toerusting van al die vrijwilligers. Vrijwilligerswerk en maatschappelijke inzet leveren belangeloos veel op maar het is beslist niet allemaal gratis.

FINANCIERING

Van oudsher wordt het maatschappelijk middenveld ook wel aangeduid als particulier initiatief, om aan te geven dat het oprichten van maatschappelijke organisaties ter leniging van noden en het realiseren van ideële doelen een zaak van particulieren was en is, evenals de financiering ervan. De vereniging Ons Huis begon bijvoorbeeld zo'n 120 jaar geleden in de Amsterdamse Rozenstraat met een gift van 300.000 gulden (!) van de vermogende liberaal P.W. Janssen. En tal van goededoelenorganisaties hebben tot de dag van vandaag hun collecteweek, zó veel dat er jaarlijks een collectekalender moet worden gemaakt om niet in de war te raken.

Eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog is de overheid op een breed terrein particulier initiatief gaan meefinancieren: de subsidies doen hun intrede. Naast de bekende vormen van eigen fondsenwerving (donaties en collectes) zijn loterijen van oudsher een belangrijk middel voor het werven van fondsen. De Staatsloterij werd in 1726 opgericht om de pest en de Spanjaarden te bestrijden. De eigen loterijen van Scouting en De Zonnebloem zijn heden ten dage goed voor een opbrengst van circa 3,5 miljoen euro.

Het Skanfonds (oorspronkelijk Stichting Katholieke Noden) en het Oranjefonds ontvingen over 2008 een bijdrage van ruim 23 miljoen euro van de Postcodeloterij. De netto-opbrengst van de Goede Doelen Loterijen ten bate van 150 goededoelenorganisaties beliep in 2008 een bedrag van 350 miljoen euro, bijna een derde van het bedrag dat met eigen fondsenwerving (contributies, donaties, collectes, verkoop van artikelen) wordt binnengehaald. De goededoelenloterijen moeten we vooral in dat licht bezien: de drie loterijen – voor mens en natuur (Nationale Postcode Loterij), gezondheid en welzijn (Sponsor Bingo Loterij) en cultureel erfgoed (BankGiro Loterij) – zijn fondsenwerfers pur sang in die oude traditie van loterijen voor goede doelen: ze organiseren een spel waarmee je wat kunt winnen, en waarvan de netto-opbrengst bestemd is voor het goede doel. Alleen de schaal is vele malen groter...

KOESTEREN

Dat er in Nederland zoveel mensen zich hebben georganiseerd op het vraagstuk van natuur en milieu, klimaat en bedreigde ecosystemen zou het CDA tot grote vreugde moeten stemmen: het zijn mensen die zich daadwerkelijk druk maken over een waarde die door het CDA bij uitstek gekoesterd wordt: rentmeesterschap, de heilheid van de schepping.

Het koesteren van een actieve en invloedrijke *civil society*, inclusief de mogelijkheden voor organisaties om daarin met ingezamelde particuliere gelden hun eigen huishouding te kunnen voeren, levert een enorme maatschappelijke en economische meerwaarde op: zonder De Zonnebloem, Humanitas, uvv en kerkelijk pastoraal werk en diaconie zou bijvoorbeeld het betaalde zorgstelsel bezwijken, simpelweg omdat maar liefst 75% van de thuishulp bestaat uit vrijwilligerswerk en mantelzorg. Als zulke vrijwilligers het idee hebben dat ze voor een ander karretje gespannen worden dan dat van hun eigen motivatie, of dat ze met allerlei voorwaarden en beperkingen in hun werk geconfronteerd worden, dan zijn ze gauw vertrokken. En je krijgt ze niet zo gemakkelijk meer terug.

Het inmiddels veelgeroemde maatschappelijk middenveld wordt de laatste tijd geconfronteerd met ten minste drie ontwikkelingen, die dat middenveld soms uit elkaar lijken te trekken:

1. Institutionaliserings: steeds meer komt de overheid erachter dat problematische en complexe maatschappelijke kwesties niet alleen meer met overheidsinterventie (regelgeving en handhaving) opgelost kunnen worden, en dat partners uit het bedrijfsleven en de *civil society* voor een effectieve aanpak onmisbaar zijn. Voorbeelden: sociaal isolement, armoedebeleid, overgewicht, burgerschap, asociaal gedrag, seksueel misbruik en huiselijk geweld.
2. Lokalisering: steeds meer maatschappelijke kwesties zijn in termen van overheidsverantwoordelijkheid verschoven van het rijk naar de gemeenten. Voorbeelden: de Wmo op het gebied van de zorg, de financiering van de bijstand, de inburgering, de nazorg voor ex-gedetineerden. Al deze zaken zijn in de afgelopen jaren op het bordje van de gemeentelijke overheid gelegd, en die overheid schakelt daarbij lokale partijen uit het middenveld in: vrijwilligerscentrales, burenhulp, wijkcomités, en zorgnetwerken.
3. Atomisering: de combinatie van meer mondigheid en de schier eindeloze mogelijkheden van internet maakt dat steeds meer mensen niet meer via het doneren aan organisaties aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid invulling willen geven, maar dat in eigen hand willen houden: rechtstreeks, in concrete projecten waarvan ze de resultaten zelf

kunnen monitoren. Voorbeelden in de sfeer van ontwikkelingshulp zijn Linkis, Kiva en de 1%CLUB, maar ook valt te denken aan woongroepen voor ouderen, kleinschalige wooneenheden voor verstandelijk gehandicapten en coöperatieve vormen van kinderopvang en thuiszorg.

Deze drie ontwikkelingen vragen achtereenvolgens om versterking van de eigen professionaliteit, een organisatie die tot op buurtniveau ‘nabij’ kan zijn, én die ruimte biedt voor zelfregulering door de zelfdoeners. Dat is op het eerste gezicht niet makkelijk te verenigen in één organisatie. Een middenveld dat bewust als partner van de overheid aanspreekbaar kan en wil zijn, dat zich vertakt in alle lagen van de samenleving én ruimte biedt voor nieuwe initiatieven van ondernemende burgers: dat is niets minder dan *reinventing civil society!* Om dat voor elkaar te krijgen zal veel denkkraft, ondersteuning en leiderschap nodig zijn. Maar het staat tegelijk vast dat die investering veel maatschappelijk én economisch rendement zal opleveren.

ROLLEN

De rol van partner is voor de overheid lastig. Gewend als ze is aan haar rol als regelend, regisserend ‘met macht bekleed’ orgaan, waarbij bedrijven en maatschappelijke organisaties objecten of hooguit mede-uitvoerders zijn, moet ze meer en meer schakelen naar een echte partnerrol. Dat betekent een gezamenlijke inzet met andere partijen bij de probleemformulering, bij het ontwerpen van een aanpak, en pas dan ook een overeengekomen maar onderscheiden inzet in de uitvoering.

Voor de organisaties uit het maatschappelijk middenveld is het omgaan met deze uiteenlopende krachten nog veel lastiger: het vereist het maken van strategische keuzen, met name over de wijze waarop de gewijzigde rol ingevuld gaat worden. Het betekent proactief en zelfbewust opereren, optreden als een volwaardig partner met bijbehorende verantwoordelijkheid en met organisatievormen dicht bij de mensen in hun dagelijkse omgeving. Vooral dat laatste is urgent: zoals gezegd komt er veel maatschappelijke problematiek tot uiting op lokaal niveau (integratie, zorg, armoede, sociale cohesie), en juist daar is de infrastructuur van het maatschappelijk middenveld (evenals de politieke infrastructuur trouwens) vaak het minst stevig. Er is lokaal dringend behoefte aan een overtuigende en verbindende visie en inzet, aan de mobilisatie van *civic involvement*, aan veelzijdige uitvoeringscapaciteiten, en aan effectieve samenwerking met elkaar én met de gemeentelijke overheid. Het zou goed zijn als de grote organisaties in het maatschappelijk middenveld de handen ineenslaan om, met inzet van gezaghebbende personen, trainingsprogramma’s aan te bieden om de

mensen die op dat lokale niveau het werk moeten doen te ondersteunen en versterken.

EEN WERELD TE WINNEN

Er ligt voor het maatschappelijk middenveld een wereld van succesvol opereren en erkenning te winnen, na decennia van overheids- en marktdominantie. Maar dan is het wel zaak daar welbewust, met gezag en visie, op

Als de stille kracht van het maatschappelijk middenveld belangrijk wordt geacht, dan wordt het tijd om er een sprekende kracht van te maken

aan te koersen. Dat vereist visie, en ook het afwerpen van veelvoorkomende valse bescheidenheid. Als de stille kracht van het maatschappelijk middenveld belangrijk geacht wordt, dan wordt het tijd om er een sprekende kracht van te maken.

‘De kracht van een samenleving ligt bij het maatschappelijk middenveld, de *civil society*. Als over-

heid moet je zo min mogelijk bemoeien met de initiatieven, ideeën en idealen die daar opbloeien. Vrijheid en vertrouwen geven, dat is voor de overheid het adagium’, aldus minister-president Balkenende in een voordracht tijdens de bijeenkomst van de Nationale Postcode Loterij waar de toekenning van de netto-opbrengst van 250 miljoen euro aan de goede doelen over 2008 bekend werd gemaakt. Aan die woorden valt, na de voorgaande uiteenzetting, verder nog weinig toe te voegen!

Noot

- 1 Een en ander blijkt uit een onderzoek van TNS NIPO uit 2006.

Morele noden in wankele tijden¹

In de moderne samenleving is nog maar weinig plaats voor rambo's, mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Er is daardoor een groeiende markt voor politieke standwerkers die appelleren aan groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid. Populisme voorziet in die behoefte, zoals het ook een missie biedt, namelijk zelfverdediging tegen een vijand, en de belofte van herstel van de zuiverheid van voorheen. Hier stellen genuanceerde en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover. Zij moeten op zoek naar zinnen en richtinggevende verhalen, over wat onze ankers zijn in een onzekere wereld.

door Tsjalling Swierstra & Evelien Tonkens

Swierstra is universitair hoofddocent techniekfilosofie aan de Universiteit Twente en Socrates-hoogleraar op het gebied van 'Filosofie en ethiek in de levenswetenschappen' aan de Universiteit van Amsterdam. Tonkens is bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam en vaste columnist voor *de Volkskrant*.

HOE KUNNEN WE ONS ZOWEL MOREEL als economisch staande houden in de moderne samenleving, die steeds meer van ons eist? Een samenleving die globaliseert en multicultureler wordt en ook meritocratischer en competitiever. Bovendien hebben we te maken met een 'feminiserende' economie. Daarin hebben vooral laagopgeleide mannen veel te verliezen. Zij kunnen niet meer terugrijpen op hun oude identiteit van traditionele mannelijke autoriteit en spierkracht. Meritocratisering maakt het moeilijker om hun zelfrespect te verwerven en te behouden; daarbij is het vanwege democratisering en feminisering moeilijker om een toevlucht te zoeken tot traditioneel mannelijke autoriteit en gedrag. Bovendien is deze samenleving in toenemende mate onoverzichtelijk en biedt zij weinig verhaal over de zin van het bestaan en over de kwaliteit van leven. Populisme

belooft in dit alles een uitweg te bieden: het herwaardeert mannelijke autoriteit en grossiert in overzichtelijke tweedelingen van ‘wij’ en ‘zij’ en ‘goed’ en ‘fout’, en daarmee een verhaal over de zin van het bestaan. Het is daarom zaak dat andere politieke stromingen heldere en richtinggevende, maar niet-polariserende en niet-populistische antwoorden formuleren op meritocratisering, globalisering en zinsverlies. In deze bijdrage doen wij daartoe een aanzet.

MERITOCRATISERING, DEMOCRATISERING EN FEMINISERING VAN DE ARBEIDSMARKT

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste.² Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. Sociaaleconomische positie wordt niet langer bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. De meritocratie kenmerkt zich door een sterke nadruk op prestatie meting en -vergelijking, door veel nadruk op gelijke kansen, en ten slotte door haar dynamische karakter: sociaaleconomische posities liggen nooit vast, maar moeten voortdurend worden verdiend.³

Het meritocratische ideaal is een belangrijke motor achter de emancipatie van achtergestelde groepen. Toch kent het ook een keerzijde: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking met andere individuen*. Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen

Het aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ vormt een effectieve manier om het gevoel van vernedering om te zetten in trots

wie het beste is. De uitvinder van de term meritocratie, de Engelse socioloog Michael Young, waarschuwde al in 1958 dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de ‘verliezers’ van de alomtegenwoordige maatschappelijke wedren. Als je alle kansen hebt gehad en de wedstrijd eerlijk was, dan heb je je verlies aan niemand anders te wijten dan aan je-

zelf. Lager opgeleiden met een bedreigd zelfrespect zoeken hun toevlucht in het polariseren. Het zwaar aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’, zeker in de vorm van nationalisme, vormt een even eenvoudige als effectieve manier om het gebrek aan zelfrespect, het gevoel van vernedering, om te zetten in trots. Je kunt je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. Polariseratie biedt

zo een vorm van ‘gratis’ zelfrespect. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laagopgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaaleconomisch zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief.⁴

De afgelopen decennia is niet alleen sprake geweest van meritocratisering, maar ook van democratisering: de verhoudingen tussen burgers zijn op alle mogelijke plaatsen meer gelijk en informeler geworden. Autoritair leiderschap heeft plaatsgemaakt voor informeel, coachend leiderschap. Direct, openlijk autoritair leiderschap wordt veel minder getolereerd.

De moderne baas geeft niet langer heldere directieven, maar verlangt van werknemers dat ze zich ‘proactief’ en ‘professioneel’ opstellen, en ‘eigen verantwoordelijkheid’ tonen. Voor hoger opgeleiden kan dit nieuwe ruimte bieden om het werk meer naar eigen inzicht in te vullen, maar vooral lager opgeleiden voelen zich kwetsbaar vanwege de grotere nadruk op eigen inzicht en verantwoordelijkheid: als het fout gaat, kan men zich moeilijker achter anderen verschuilen. Het is daarom niet verwonderlijk dat juist zij (terug)verlangen naar heldere hiërarchieën.

Bovendien worden op de arbeidsmarkt meer traditioneel vrouwelijke eigenschappen verlangd. Onze economie is de afgelopen decennia steeds meer een diensteneconomie geworden, ten koste van de industrie. In een diensteneconomie is de vraag naar spierkracht en mechanische arbeid beperkt; de vraag naar het leveren van diensten is daarentegen sterk toegenomen. Dat vereist vaardigheden als beleefdheid, empathie, luisteren, in gesprek gaan en bovenal: je dienstbaar opstellen; vaardigheden die traditioneel meer met vrouwen geassocieerd worden en waar vrouwen ook meer toe aangespoord worden, ongeacht opleidingsniveau. Deze dienstbaarheid wordt nu echter in heel veel functies verwacht en lager opgeleide mannen ontkomen er dus ook niet langer aan. Ook ICT-medewerkers, buschauffeurs en huisschilders moeten zich een dienstbare houding eigen kunnen maken en beschikken over contactuele vaardigheden.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt gaan in onze samenleving dus gelijk op. Samen bieden ze nog maar heel weinig plaats aan rambo’s: aan mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Dat betekent dat er een groeiende markt bestaat voor handelaars in groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid.

DE NIEUWE ONOVERZICHTELIJKHEID

We leven in een wereld die steeds onoverzichtelijker is geworden en waarin het steeds moeilijker is ons te oriënteren. Tradities en vertrouwde gemeen-

schappen waarbinnen men zich geborgen weet, zijn in verval geraakt. Er zijn minder routines voorhanden die een vanzelfsprekend kompas bieden om in het leven van alledag op te koersen. We worden geacht in toenemen-

Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk

de mate schrijvers en regisseurs van ons eigen leven te zijn. Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk. We zijn, in de woorden van het sociologenechtspaar Beck, veroordeeld tot een 'doe-het-zelfbiografie'.⁵ Ook een traditioneel leven moeten we als eigen individuele keuze begrijpen

en verdedigen. Zoals de huisvrouw die er bewust voor kiest de kinderen zelf op te voeden. Of de moslima die bewust en vrij voor de hoofddoek kiest. Zelfs God kan alleen nog maar gekozen worden. Ook op het werk worden vaker eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid verwacht. Vooral voor lager opgeleiden is dit lastig, omdat zij vaak weinig autonomie in hun werk hebben. Ze krijgen nogal eens wel de verantwoordelijkheid *voor*, maar niet de macht *over* de situatie.

De vrijheid om zelf te kiezen oefent kortom een enorme een dwang op ons uit. Een helse klus, dit zelfgebrouwen leven. Het vereist veel vaardigheden. Langetermijnplannen maken, organiseren, improviseren, onszelf doelen stellen, obstakels erkennen, nederlagen accepteren en opnieuw beginnen. Daartoe zijn initiatief, uithoudingsvermogen, flexibiliteit en frustratietolerantie nodig. Al in 1941 beschreef Erich Fromm dat het wegvallen van traditionele vormen van gezag en van homogene gemeenschappen defensieve reacties uitlokt.⁶ Mensen voelen zich hierdoor, met een term van Pim Fortuyn, *verweesd*,⁷ en vooral lager opgeleiden doet dit verlangen naar een sterke leider.⁸

Populisme belooft hier een oplossing te bieden in de vorm van een herstelde homogeniteit, overzichtelijkheid, verbondenheid, de vertrouwdeheid van 'wij Nederlanders'. Antipopulisten stellen daar weinig tegenover. Ze brengen weinig richting aan, waardoor ze populistten in de kaart spelen.

WORSTELLEN MET ZINSVERLIES

Ten slotte worstelen velen met zinsverlies. De twintigste eeuw is globaal gesproken de eeuw geweest van het geleidelijke verval van de Grote Verhalen. Het neoliberalisme predikte de boodschap dat iedereen almachtig is

met betrekking tot het eigen leven, maar machteloos met betrekking tot collectieve opgaven. Aan collectieve problemen kun je volgens neoliberalen niets doen. De gedachte dat de samenleving maakbaar is, is in hun ogen gevaarlijk naïef. Collectieve problemen lossen vanzelf op – via de markt. Het resultaat van dertig jaar neoliberalisme is inmiddels dat Nederlanders aangeven persoonlijk erg gelukkig te zijn – als je niet gelukkig bent, ben je immers een loser –, maar dat zij zich veel zorgen maken over de staat van de samenleving. Vanuit de elite komt geen verhaal over zingeving; daar treffen we vooral grote graaiers aan. Populisten winden zich hierover terecht op.

Veel mensen durven niet meer idealistisch te zijn, alleen nog maar cynisch en ontmaskerend, stelt de Amerikaanse filosofe Susan Neiman in haar recente boek met de veelzeggende titel *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*.⁹ Wat we nodig hebben, stelt Neiman, is volwassen idealisme. Idealisme in de wetenschap dat onze idealen feilbaar en omstreden zijn en te groot om ooit volledig te bereiken. Maar we hebben ze wel nodig, als inspiratiebron en richtsnoer. We hebben niet alleen economische, politieke en sociale noden, zegt Neiman, we hebben evenzeer morele noden, die we serieus moeten nemen.

Jongeren van nu zijn opgegroeid met de dominantie van het neoliberalisme. Neoliberalisme biedt hun geen verhaal over hoe aan de samenleving bij te dragen. De grootste maatschappelijke opdracht die het neoliberalisme aan mensen meegeeft is om te consumeren teneinde bij te dragen aan de economische groei. Maar zonder algemeen verhaal over wie we zijn als collectief, wat onze opgaven zijn, waar we naartoe op weg zijn, enzovoort, kunnen we geen betekenis geven aan ons individuele bestaan. Nogal wat jongeren zie je daarom wat doelloos rondlopen na hun middelbare school, op zoek naar een missie, op zoek naar iets of iemand die hen nodig heeft. En natuurlijk weten zij meestal ook wel in heel algemene zin dat de mensheid in een globaliserende wereld voor een aantal dringende collectieve uitdagingen staat. Collectieve problemen rond bijvoorbeeld sociale cohesie, het milieu, of de stabiele wereldorde. Maar die zijn zo groot dat het niet duidelijk is waar ze moeten beginnen en wat hun inspanning zou kunnen uitmaken. Zelfs kinderen van de meest bevlogen en maatschappelijk betrokken ouders kun je onduidelijk zien lanterfant.

Er zijn allerlei grote problemen, maar wat ontbreekt is een koppeling tussen het eigen leven en dat van een groter geheel. Die koppeling lijkt een wezenlijk bestanddeel te zijn voor het gevoel van zin. We willen bijvoorbeeld *erkenning* van onze medemensen, we willen dat we voor *hen* belangrijk zijn. We hebben als het ware belang bij altruïsme. Altruïsme is een belangrijk bestanddeel van een zinvol leven.

Populisme voorziet in die behoefte aan altruïsme. Het vertelt dat ‘we’ deel uitmaken van een groter geheel. Het biedt een missie, namelijk zelfverdediging tegen een vijand. En het biedt een toekomstvisie: herstel van de *zuiverheid* van voorheen. Ook hier stellen genuanceerdere en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover.

ZIN- EN RICHTINGGEVENDE VERHALEN GEWENST

Populistisch wij-zijdenken biedt vooral laagopgeleide mannen uitzicht op herstel van hun zelfrespect, op een manier die immuun is voor de meritocratische logica. Je ontleent je zelfrespect immers niet aan de eigen individuele prestaties, maar aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. Wij beter dan zij. Polarisatie biedt bovendien een vorm van zekerheid en houvast in een veranderlijke en onoverzichtelijke wereld. Onze (weliswaar bedreigde, maar toch) gemeenschap weet wat goed is en geeft richting, die van anderen niet. Ten slotte biedt polarisatie zingeving en de mogelijkheid om het eigen levensverhaal op betekenisvolle wijze te verbinden met een groter verhaal, namelijk dat van het eigen volk.

Wat kunnen, vanuit de erkenning van onze morele noden, verbindende, inspirerende antwoorden zijn op de erosie van zelfrespect, de nieuwe onoverzichtelijkheid en het zinsverlies?

Tegenover de meritocratische erosie van het zelfrespect kunnen we proberen de harde meritocratie om te buigen naar een samenleving waarin niet steeds dezelfde mensen op steeds meer gebieden als verliezer worden aangemerkt. Voor een rechtvaardige samenleving is het niet voldoende iedereen gelijke kansen te geven. In plaats van naar een meritocratie kunnen we beter streven naar een aidocratie: een samenleving waarin iedereen gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect. Zelfrespect hoeft immers niet uitsluitend af te hangen van succes op school en de arbeidsmarkt. Meer pluriforme bronnen van zelfrespect verdienen stimulans. Sport, kunst en cultuur bijvoorbeeld. Jongeren moeten hiermee gedegen kennis maken en er levenslang toegang toe houden. Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van participatie kunnen bronnen van zelfrespect bieden, mits we die als samenleving maar als zodanig erkennen. Dit vereist meer waardering voor onderhoud (in plaats van een eenzijdige nadruk op vooruitgang en competitie).

In het licht van de nieuwe onoverzichtelijkheid is het van groot belang mensen bagage mee te geven om constructief om te gaan met onzekerheid en verschil.¹⁰ Dat betekent tussen twee klippen door zeilen. Aan de ene kant moet er een einde komen aan de oppervlakkige ‘vrijheid, blijheid’-houding. Velen menen serieus dat het het toppunt van respect en fatsoen

is om afwijkende meningen *niet* te bevragen. Iedereen zijn eigen mening, toch?¹¹ Maar door opvattingen meteen te privatiseren, komt er geen inhoudelijke discussie meer van de grond. Als er dan toch collectief bindende besluiten moeten worden genomen –

*Men ontvlucht onzekerheid
door verschil te ontkennen,
door het onmiddellijk als
onbeschaafd, dom of barbaars
af te serveren*

– daar ontkom je nu eenmaal niet aan – dan schiet men gemakkelijk door in het andere uiterste: een leider die autoritaire oplossingen dwingend oplegt. Men ontvlucht verder onzekerheid door verschil te ontkennen, bijvoorbeeld door het onmiddellijk als illegitiem (onbeschaafd, dom, barbaars) af te serveren. Het is op-

merkelijk hoe gemakkelijk de uitersten van liberaal relativisme en autoritarisme elkaar in de praktijk raken. (Zo is het niet toevallig dat in het meest liberale land ter wereld, de Verenigde Staten, het hoogste percentage van de burgers in de gevangenis zit.) We moeten leren om verschil te verdragen en het productief te maken. Dit kan gestimuleerd worden door in het onderwijs meer aandacht te geven aan het aanleren van actieve tolerantie en discussievaardigheden – inclusief het vermogen te luisteren en op grond van argumenten het eigen standpunt te herzien. Dat zou goed kunnen in het kader van burgerschapsvorming.

Ten slotte is het nodig dat we meer aandacht besteden aan zingeving, met name aan het daaraan gerelateerde altruïsme. Er is een groot reservoir aan reëel bestaand altruïsme dat erkenning, waardering en stimulans behoeft.¹² De beweging voor beroepstrots bijvoorbeeld kan daaraan bijdragen: werk kan een bron van zingeving zijn. Maar ook vrijwilligerswerk of mantelzorg kunnen bronnen van zingeving zijn die het reëel bestaande maar doelzoekende altruïsme kunnen aanboren en vormgeven. Interessant is in dat licht bijvoorbeeld het feit dat zich bij mentorprojecten (waarin jongeren met problemen door volwassenen van buiten hun eigen netwerk worden begeleid) meer volwassenen als mentor melden dan er jongeren zijn om zich te laten begeleiden. Maar hoe belangrijk zulke projecten op kleine schaal ook zijn, zij voorzien niet in het grotere verhaal waarbinnen mensen dit ook als een zinvolle bijdrage kunnen ervaren. Nodig zijn grote zin- en richtinggevende verhalen, over wat onze bronnen van zelfrespect zijn in een meritocratie, wat onze ankers zijn in een onzekere wereld en wat richtinggevende kaders en moderne, niet-uitsluitende gemeenschappen zijn in een ontzuilde samenleving.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens, 'Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving. Polariserend als antwoord', in: Raad voor Maatschappelijk Ontwikkeling (red.), *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend* (pp. 120-138). Amsterdam: SWP, 2009.
- 2 Michael Young, *The rise of the meritocracy*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003 [1958].
- 3 Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens (red.), *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- 4 Maaïke Homan, *Generatie Lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en Van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet, 2006.
- 5 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 6 Erich Fromm, *Fear of freedom*. Londen: Routledge, 1941.
- 7 Pim Fortuyn, *De verveesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*. Utrecht: Bruna, 1995.
- 8 Paul Dekker en Peter Ester, 'Working-class authoritarianism. A re-examination of the Lipset thesis', *European Journal of Political Research* 15 (1987), nr. 4, pp. 395-415.
- 9 Susan Neiman, *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*. Orlando, FL: Harcourt, 2008.
- 10 Herman van Gunsteren, *A theory of citizenship. Organizing plurality in contemporary democracy*. Boulder, CO: Westview Press, 1998.
- 11 Evelien Tonkens en Menno Hurenkamp, *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Den Haag: Nicis Institute, 2008. Dit boek is de korte versie van *Binding via stad en straat. Burgers over burgerschap*, dat binnenkort verschijnt bij Amsterdam University Press.
- 12 René Bekkers, *Giving and volunteering in the Netherlands. Sociological and psychological perspectives*. Proefschrift Universiteit Utrecht, 2004; Archon Fung, *Empowered participation. Reinventing urban democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004; Evelien Tonkens, Jennifer van den Broeke en Marc Hoijtink (red.), *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, professionals, vrijwilligers en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag: Nicis Institute, 2008; John Wilson, 'Volunteering', *Annual Review of Sociology* 26 (2000), pp. 215-240.

Het moreel kapitaal is weggeorganiseerd¹

Zonder moreel kapitaal, het vermogen en de bereidheid om zorg te dragen voor de ander en de wereld, kan de samenleving niet functioneren. Dit moreel kapitaal is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzenloos materialisme. Markt noch staat is de primaire aandrijver van moreel kapitaal. Hiervoor zijn de sociale sferen van gezin, kerk, onderwijs, vrijwilligerswerk en lokale betrokkenheid essentieel.

door *Roel Kuiper*

De auteur is bijzonder hoogleraar christelijke filosofie aan de faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit en Eerste Kamerlid voor de ChristenUnie.

HET DEBAT OVER DE HERINRICHTING van de samenleving is niet begonnen met de financieel-economische crisis van 2008-2009. Die crisis heeft het debat weliswaar geïntensiveerd, maar de grondlijnen ervan waren al eerder zichtbaar. De crisis zet bepaalde aspecten meer in het licht, zoals de roep om de overheid als ‘marktmeester’ na een al te losbandig neoliberaal tijdvak van twintig jaar, of de behoefte aan moreel leiderschap. De komende jaren, als het effect voelbaar wordt van krappe overheidsbudgetten, zal naar mijn overtuiging een belangrijk accent komen te liggen op wat ik het ‘moreel kapitaal’ van de samenleving noem. Moreel kapitaal is het vermogen en de bereidheid van mensen om voor elkaar en hun eigen omgeving te zorgen. Wil moreel kapitaal gedijen, dan zal de vorming ervan in concrete gemeenschappen hoog op de agenda moeten staan.

DYNAMIEK IN DRIEVOUD

Laat ik beginnen met het analyseren van de maatschappelijke en sociaal-economische dynamiek die al geruime tijd het debat voedt over de herinrichting van de samenleving. Dat we daarover spreken heeft alles te maken met het besef dat er een wereld aan het verdwijnen is zonder dat we precies weten welke wereld ervoor in de plaats komt. Dit proces is al langer gaande. Fukuyama schreef al in de jaren negentig zijn boek *The great rupture* met het oog op de ontbinding van een sociale, politieke en sociale orde tijdens de overgang van een industriële naar een postindustriële wereld.² Andere denkers typeren onze tijd als *time of transformation*. Maar wat transformeert er dan, en wat doet dat met de sociale, politieke en economische orde zoals we die kenden? Laat ik op drie bewegingen wijzen die dit illustreren en de problematiek concreet maken.

In de eerste plaats iets over veranderingen in de politieke orde zelf. In heel de westerse wereld – vooral in Europa – zijn we getuige van het functieverlies van de instituties die de naoorlogse samenleving droegen. In

Het ideologisch accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat in een onmogelijke spagaat

Nederland is al geruime tijd sprake van een proces van ontzuiling en decollectivering. De traditionele levensbeschouwelijke zuilen zijn verkrumeld en de oriëntatie van mensen op een gemeenschappelijk wereldbeeld en een gedeelde moraliteit verdween daarmee ook. Deze ontzuiling ging gepaard met een beweging van emancipatie,

waarbij de rechten en vrijheden van het individu primair in relatie tot de overheid werden gedefinieerd. De verzorgingsstaat werd de gemeenschappelijke koepel waarbinnen deze ‘institutionele individualisering’ betekenisvol was.³ Het (ideologisch) accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat echter in een onmogelijke spagaat, die we inmiddels maar al te goed kennen. In een veeleisende samenleving kunnen collectieve voorzieningen niet blijvend worden gegarandeerd, terwijl de herziening ervan gepercipieerd wordt als een aantasting van individuele rechten. Niet alleen in Nederland, maar overal in de westerse en niet-westerse wereld ontstaat nieuwe aandacht voor de *civil sphere* en voor wat burgers zelf ter hand moeten en kunnen nemen om een stabiele en leefbare samenleving te vormen. De notie van de ‘zelfverantwoordelijke samenleving’, zoals verwoord in de Wet maatschappelijke ondersteuning, illustreert dit voor Nederland en richt zich al op de herinrichting van de

samenleving van 'onderop'. Deze aanzet krijgt weliswaar steeds meer wind onder de vleugels, maar zet maatschappelijk nog onvoldoende door.

In de tweede plaats wil ik wijzen op het proces van globalisering. Globalisering, door sommigen wel de 'triomf' van *business civilization* genoemd, heeft een nieuw internationaal web geschapen van communicatie, technologie en informatie-uitwisseling. Als iets de transformatie van een industrieel naar een postindustriële tijdperk in de hand heeft gewerkt, is het deze mondialisering van een (westerse) economische, wetenschappelijke en technologische cultuur. Ruimte en tijd zijn geen beperkende factoren meer, en we kunnen niet alleen in contact treden met wie we willen, maar ook de activiteiten (laten) verrichten waar we willen. Globalisering doorbreekt niet alleen culturele patronen, maar ook sociale. Anthony Giddens heeft daar vaak op gewezen. Volgens Giddens bewerkt globalisering op individueel niveau een proces van *dis-embedding*.⁴ Mensen worden uit hun 'beddingen' getrokken, verliezen hun lokale particulariteit, raken los van hun directe sociale omgeving en zoeken, soms via *virtual communities*, nieuwe contacten en oriënteren zich op lossere netwerken, die niet aan tijd en plaats gebonden zijn. Globalisering versnelt de mobiliteit, niet alleen fysiek, maar ook mentaal, cultureel en sociaal. Wil men in deze dynamiek toch lokaal verankerd blijven, dan vraagt dat een bewuste keuze. Die bewuste keuze wordt ook gemaakt en bepaalt mede de huidige discussie over de herinrichting van de samenleving. Niet alleen is er veel aandacht voor lokale identiteit in een globaliserende wereld, ook ontstaan bewegingen die de economische en sociale kracht van lokale gemeenschappen benadrukken (zoals bijvoorbeeld de beweging van de *transition towns*). Deze beweging kan zich verbinden met wat met de Wmo beoogd wordt – meer 'participatie' door het bevorderen van sociale samenhang –, maar de echt creatieve verbindingen zijn nog niet gelegd. Misschien zijn burgers nog te veel op het eigen bestaan en het particuliere belang gericht.

Dat brengt me bij een derde beweging waar ik op wil wijzen. Deze gaat over de vormgeving van een individueel bestaan in een risicosamenleving (*risk society*). Volgens verschillende analyses leven westerse mensen met een verhoogd besef van risico's en proberen zij zich er tegelijkertijd op alle mogelijke manieren tegen in te dekken. In een wereld die 'plat' geworden is,⁵ waarin de omloopsnelheid van kansen en bedreigingen hoog is, in een wereld waarin traditionele (collectieve) instituties verzwakken en overheden zich noodgedwongen terugtrekken, neemt de onzekerheid toe. Economische crises doen zich per definitie voor op wereldschaal, infectieziekten verspreiden zich over de hele aardbol, dreiging van terreur en geweld is er in alle samenlevingen, de dreigende energie- en voedseltekorten zijn mondiale kwesties en raken iedere wereldburger. Het besef van risico's

heeft natuurlijk ook te maken met de realiteit van eindige hulpbronnen en zorgen over de groeiende instabiliteit van ecosystemen en het klimaat. Dit alles confronteert mensen in hun individuele bestaan met fundamentele onzekerheden en een verhoogd besef van risico's. Deze kunnen zij niet zelf beheersen en overheden kunnen deze niet afdekken. In een risk society zullen mensen steeds meer beseffen op zichzelf aangewezen te zijn. Zij zullen hun eigen bestaan willen verzekeren en volgen de strategie die Giddens *life politics* noemde. Daarin wordt het eigen bestaan uitgangspunt, de borging daarvan krijgt de hoogste prioriteit. Daar waar deze houding gemeengoed wordt, kan het algemeen belang gemakkelijk achter het particuliere belang verdwijnen, met alle maatschappelijke consequenties van dien. De assertieve en zelfgerichte levensstijl die hierin zichtbaar wordt⁶ maakt tegelijkertijd bij anderen het verlangen wakker naar een gemeenschapsleven waarin mensen het voor elkaar opnemen en de zorg voor de ander vanzelfsprekend is.

ER ZIJN VOOR ANDEREN

Moreel kapitaal is het vermogen op een zorgende manier bij anderen en bij de wereld te zijn. Het morele duidt hier op het besef van verplichting tot zorg. Het begrip reikt verder dan 'solidariteit' – waarbij altijd nog een belangrijk aandeel is voor de verzekering van een particulier belang – en gaat over 'weldoen' aan en ons ontfermen over anderen en ook over de wereld. De natuurlijke plaats voor de vorming van dit morele kapitaal is het gezin, waar ouders (als het goed is) liefdevol betrokken zijn op elkaar en op kinderen en voor hen zorgen. De vorming en toepassing van moreel kapitaal is echter niet beperkt tot het gezin. In de samenleving bestaat dit morele kapitaal in vormen van naastenliefde, caritas, altruïsme, rentmeesterschap. Het woorden 'zorgen' neem ik hier dus in een brede culturele betekenis, zoals ook hedendaagse ethici dat wel doen.⁷ In dit zorgen komt onze existentiële betrokkenheid op onze omgeving tot uitdrukking. Vanuit een christelijk mensbeeld kan gezegd worden dat de mens zorgend uitstaat naar anderen en daarin zijn verantwoordelijkheid voor mens en wereld tot uitdrukking brengt. Hierin komt een morele dimensie mee. We worden erop aangesproken dit te doen. We worden als het ware steeds opgeroepen en uitgenodigd in liefdevolle betrokkenheid er te zijn voor anderen en voor de wereld. Dat doet zich het sterkst voor in de meest inclusieve, 'volle' relaties, zoals die tussen partners, ouders en kinderen en broers en zussen bestaan, waar dit besef van morele verplichting vanzelfsprekend is. Maar nogmaals: het beperkt zich er niet toe. De man over wie de barmhartige Samaritaan zich ontfermde was geen bekende van hem. Toch voelde de Sa-

maritaan zich geroepen voor hem te zorgen. De civil sphere als geheel doet een appel op onze bereidheid er te zijn voor anderen. Zonder dat morele kapitaal kan de samenleving niet gedijen.

Dat geldt overigens ook voor de economische sfeer, zoals we inmiddels maar al te goed weten. De huidige financieel-economische crisis is een ‘vertrouwenscrisis’, en dat is een bij uitstek morele aangelegenheid. Er is al sinds het werk van Adam Smith en de Schotse moraalfilosofen van de achttiende eeuw aandacht voor de morele dimensie van een ‘vrije’ economie. Economische ontwikkeling is eigenlijk pas mogelijk als aan een aantal maatschappelijke voorwaarden (vrijheid) en morele voorwaarden (vertrouwen) is voldaan. In zijn artikel ‘Moral capital and commercial society’ betoogde Suri Ratnapala dat moreel kapitaal zich binnen economische praktijken ontwikkelt.⁸ Economische activiteiten roepen immers steeds nieuwe morele inzichten wakker. Het basisinzicht is hier dat de economie niet kan bestaan zonder morele regels voor juist gedrag, zonder het geloof in de betrouwbaarheid van de ander en de plicht je te houden aan wat afgesproken is. In de huidige financieel-economische crisis wordt duidelijk dat het economisch verkeer wel uitnodigt tot moreel gedrag, maar dat het daar niet als vanzelfsprekend ontstaat. Het kan er zelfs botweg worden genegeerd (wat vervolgens leidt tot een disfunctionerend economisch systeem). Moreel handelen moet vooraf geleerd zijn en een vanzelfsprekend onderdeel zijn van ons gedrag. Moreel kapitaal heeft een oorsprong in duurzame en inclusieve relaties waarin we niet anders kunnen dan de zorg voor de ander op ons nemen. Daar wordt de morele attitude gevormd, waarvan we de betekenis en waarde ook gaan zien in andere sectoren.

Moreel kapitaal moet ook worden afgebakend ten opzichte van ‘sociaal kapitaal’. Dat laatste begrip is door Robert Putnam en anderen ontwik-

keld.⁹ Het begrip sociaal kapitaal wordt vaak gehanteerd in discussies over de opbouw van de *civil society*. In debatten over sociale cohesie en vraagstukken van participatie wordt verwezen naar het sociaal kapitaal van burgers. Het gaat dan om de sociale netwerken waarin

Dat mensen relatienetwerken hebben zegt weinig over hun bereidheid voor de ander te zorgen als het nodig is

mensen zich bevinden en de relaties die zij kunnen benutten. In navolging van Putnam wordt bijvoorbeeld gesproken over *bonding social capital* (verbindingskracht) en *bridging social capital* (integratiekracht). Vaak worden morele attitudes bij sociaal kapitaal voorondersteld. Toch is het van belang moreel kapitaal te onderscheiden van sociaal kapitaal. Dat mensen relatienetwerken hebben zegt immers nog weinig over hun bereidheid voor de

ander te zorgen als het nodig is. De bereidheid om er te zijn voor de ander kan nog niet worden afgeleid uit het feit dat mensen beschikken over het vermogen relaties aan te gaan. Tegen dit vraagstuk lopen gemeenten ook op bij de implementatie van de Wmo. Hoe kan de sprong worden gemaakt van 'sociale cohesie' naar een 'zelfzorgende samenleving'? Onder welke condities zijn mensen eigenlijk bereid voor (vreemde) anderen te zorgen? Wat gezien moet worden is dat sociale praktijken sterk van elkaar kunnen verschillen, ook wat het morele gehalte van die praktijken betreft. De bereidheid er voor anderen te zijn, het besef van morele verplichting, moet afzonderlijk worden benoemd.

De ontwikkelingen en de onzekerheden van onze 'tijd van transformaties' doen als vanzelf de aandacht uitgaan naar een herinrichting van de *civil society*. Burgers stellen hoge eisen aan de kwaliteit van hun leefwereld en willen daar ook wat voor doen. Daarbij gaat de sociale en morele kwaliteit van die leefwereld steeds meer tellen. Juist in een risk society is het van belang te weten of men kan terugvallen op anderen in de directe leefwereld. De aandacht voor de kwaliteit van de *civil society* wordt versterkt door het besef dat de oude instituties van de natiestaat, zeker ook de instituties die op grote afstand van burgers opereren, geen afdoende bescherming bieden voor de risico's van een globaliserende wereld. Bovendien blijken die instituties zelf in een voortdurend proces van aanpassing en reorganisatie. Burgers raken vervolgens de weg kwijt in de systeemwereld van de bureaucratie, zij worden overladen met informatie over zich voortdurend wijzigende wet- en regelgeving en voelen zich per saldo niet meer echt gehoord of geholpen.

De *civil society* kan niet zonder institutionele arrangementen. Zoals de markt niet kan zonder 'marktmeester', zo kan de samenleving niet zonder een overheid die een aantal basisregels handhaaft om het maatschappelijk verkeer in goede banen te leiden. Die rol moet de overheid op zich nemen en dit blijft haar onvervreembare taak. De overheid beschermt burgers binnen het kader van de rechtsstaat en stelt hen in staat hun maatschappelijke verantwoordelijkheden waar te maken. Punt. Maar de ontwikkeling van de samenleving is niet een zaak van een verdere verfijning van institutionele arrangementen, maar van de ontplooiing van ons morele kapitaal. Dat kapitaal zit in mensen die zelf liefde en zorg hebben door te geven of althans daartoe de morele verplichting voelen. We kunnen het ook zo zeggen: moreel kapitaal zit in mensen die waarden van zorg en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid willen waarmaken en daar veel bevrediging in vinden. Gelukkig zijn dat er nog velen. De ontplooiing van moreel kapitaal vraagt om een zodanige inrichting van de samenleving dat mensen in een overzienbare sociale context verantwoordelijkheid voor elkaar en voor

hun leefwereld kunnen nemen. Daar waar uitwisseling en wederkerigheid concreet plaatsvindt, ontstaat ook de bereidheid het belang van anderen te dienen. Groeiende betrokkenheid op elkaar, gemeenschappelijk verantwoordelijkheid nemen voor de eigen leefomgeving, vrijwillige inzet voor de ander, lokaal sociaal werk – zij gedijen in specifieke contexten die ontmoeting tussen mensen mogelijk maken. Institutionele arrangementen kunnen dit ondersteunen. Daartoe reken ik ook kerk en school, die een belangrijke rol spelen bij de vorming en inscherping van dit moreel kapitaal.

ONDERSCHIEDEN VERANTWOORDELIJKHEDEN

In discussies over de herinrichting van de samenleving gaat het doorgaans om drie sferen die we ten opzichte van elkaar positioneren: overheid, markt en civil sphere. Ook is daarbij steeds de vraag aan de orde van welke sfeer de eigenlijke sturing moet uitgaan. Die vraag ontstaat telkens wanneer een van deze sferen gefaald heeft als sturende macht. Toen in het proces van de herijking van de verzorgingsstaat kritiek kwam op de rol van de overheid en de idee van de bij overheidsinterventie maakbare samenleving, richtte de blik zich op de markt. De markt zou een betere en vooral efficiëntere ordening van de samenleving doen ontstaan. Nu we na een periode van neoliberal geloof in de markt en van tanend vertrouwen in de instituties van het neokapitalisme ons weer van dit idee afwenden, richt de blik zich op de civil sphere, met de overheid als ‘marktmeester’. Vanuit een

De diverse verbanden in de samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat

perspectief waarin we spreken over ‘onderscheiden verantwoordelijkheden’ – het perspectief waarvoor ik het opneem – zijn dit allemaal eenzijdigheden. De overheid heeft een eigen begrensde taak. De markt moet niet zichzelf of het kapitaal dienen, maar een samenleving die

voor haar ontwikkeling is aangewezen op arbeidsmogelijkheden, welvaart en welzijn. De samenleving en de diverse verbanden in die samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat, maar moeten de gelegenheid krijgen op basis van eigen verantwoordelijkheid de samenleving vorm te geven.

Dat laatste waren we bij alle aandacht voor overheid en markt vergeten. Die verantwoordelijkheid van burgers, het vermogen om te zorgen voor anderen en voor de wereld is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzeloos materialisme. Morele grondhoudingen zijn verwaarloosd en naar de marge

gedrongen. Welke sturende effecten er van moreel gedrag van individuele burgers uitgaan, dringt nu tot ons door, nu we zo scherp zien dat de instituties van overheid en markt in de crisis worden meegezogen en het uiteindelijk toch aankomt op mensen die verantwoordelijkheid nemen, gevoed door een idee van sociale bewogenheid en publieke gerechtigheid. Het komt erop aan dat morele kapitaal aan te zuiveren, door het te laten gedijen in die verbanden waar we worden opgeroepen en uitgenodigd de zorg voor anderen op ons te nemen. Vorming van moreel kapitaal omvat zowel gewetensvorming als het zien en volgen van goede voorbeelden. De overdracht hiervan lukt doorgaans het best als er sprake is van sterke en intensieve verbondenheid tussen mensen in situaties van opvoeding, onderwijs, maar ook daar waar een sterk besef is van gezamenlijke verantwoordelijkheid en loyaliteit. Overdracht van moreel kapitaal wordt begunstigd door stabiele maatschappelijke patronen, waarin een besef van verbondenheid en van een gemeenschappelijke opdracht bestaat. De politieke inzet voor een samenleving die deze kenmerken vertoont, is in onze wereld alleszins de moeite waard. We kunnen er de samenleving op 'herinrichten'. Uiteraard neemt dat de risico's van de risicosamenleving niet weg. Wel kan de samenleving sterker, veiliger, meer zelfverantwoordelijk worden wanneer we ons inzetten voor stabiele maatschappelijke patronen waarin moreel kapitaal kan gedijen.

Noten

- 1 In dit artikel geef ik gedachten weer die uitgebreider worden ontwikkeld in Roel Kuiper, *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2009.
- 2 Francis Fukuyama, *De grote scheuring. De menselijke natuur en de reconstructie van de sociale orde*. Amsterdam: Contact, 1999.
- 3 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 4 Anthony Giddens, *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- 5 Thomas L. Friedman, *The world is flat. A brief history of the twenty-first century* (tweede, herziene en uitgebreide editie). New York, NY: Farrar, Strauss & Giroux, 2007.
- 6 Gabriël van den Brink, *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN, 2007.
- 7 Joan C. Tronto, *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. New York, NY: Routledge, 1993.
- 8 Suri Ratnapala, 'Moral capital and commercial society', *The Independent Review* 8 (2003), nr. 2 (Fall), pp. 213-233.
- 9 Robert D. Putnam, *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster, 2000.

De grote uitdaging: burgers weer bij de publieke zaak betrekken

Als de jaren dertig een les bevatten, dan is het wel dat staat, natie, democratie, de rechtsstaat en haar instituties niet uitbesteed kunnen worden aan een klasse beroeps politici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

door *Rolf van der Woude*

De auteur is historicus en verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE GEREFORMEERDE KERKEN ZIJN altijd sterk op hun zuil gericht geweest. Predikanten mobiliseerden het kerkvolk voor de eigen scholen en de vele andere ‘g-organisaties’ en uiteraard de Anti-Revolutionaire Partij. En in menig gebed werd de zegen over vereerde leiders als Abraham Kuyper en Hendrikus Colijn afgesmeekt. Toch werden ook staat en overheid en staatsdienaren en gezagsdragers, ongeacht hun religie, afkomst of politieke gezindheid in de zegenwensen betrokken. Staat, overheid, parlement en regering waren immers van God gegeven. Vrijwel nooit werden Koningin en Koninklijk Huis overgeslagen. Zij stamden af van de vader des vaderlands en waren nauw met de gereformeerden en hun geschiedenis verbonden. Gelijktijdig vertegenwoordigde de Koningin in haar ambt volk, vaderland en natie. En als de kerkdienst samenviel met een hoogtijdag in het vorstenhuis werd na de dienst staande het Wilhelmus aangeheven. Maar op Koninginnedag brachten ook de kinderen van de gereformeerde school

eendrachtig met die van andere gezindten een aubade voor het stadhuis of op het dorpsplein. Deze tweezijdige identificatie maakte het de gereformeerden mogelijk zich in de plurale Nederlandse samenleving staande te houden. Zo waren ze betrokken bij de eigen zuil en bij Nederlandse natie en staat.

Een dergelijke gedeelde identiteit – hoewel verschillend in focus, inhoud, symbolen en intensiteit – was kenmerkend voor de katholieken, de sociaaldemocraten en de liberalen in het interbellum. Het zorgde voor saamhorigheid binnen de eigen groep en voor een gevoel van verantwoordelijkheid voor staat en natie als geheel. Het maakte Nederland tot een staat met een grote legitimiteit bij de bevolking, een grote loyaliteit aan het verkavelde, maar sterk en hecht georganiseerd middenveld en een sterke betrokkenheid bij de natie. Het waren de elites die zorgden voor consensus tussen staat en middenveld. Na de beurskrach van

De vraag uit de jaren dertig hoe de politieke en maatschappelijke elite het rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

OPKOMST VAN HET RECHTS-EXTREMISME

Europa vond na de Eerste Wereldoorlog de weg naar de voorspoed en vooruitgang die zij daarvoor gekend had niet terug. De Franse samenleving was verdeeld en politiek instabiel, Groot-Brittannië waande zich nog steeds heer en meester van een evenwel verdwijnend ‘empire’ en Duitsland verkeerde maatschappelijk, politiek en economisch in grote verwarring. De VS weigerde daarbij zich weer als arbiter op te werpen en trok zich in een isolement terug.

Voor Nederland leken de vooruitzichten gunstiger. Een poging van de socialisten om aan de macht te komen werd in 1918 snel en afdoende de kop

ingedrukt. Onaangetast door het oorlogsgeweld pakte de economie snel de draad weer op. Confessionele regeringen konden, zo nodig met steun van de liberalen, rekenen op een stabiele meerderheid in het parlement. Nederland was in het interbellum een cultureel conservatief, politiek stabiel en maatschappelijk verzuilde natie, maar met een open, veelzijdige economie.

Maar niet iedereen identificeerde zich met de Nederlandse samenleving. Links trok zich na Troelstra's mislukte revolutiepoging in haar eigen bastions terug. In veel grote steden was de invloed van de sociaaldemocraten echter groot. Aangevoerd door krachtige leiders als Floor Wibaut in Amsterdam en Willem Drees in Den Haag had het 'wethouderssocialisme' veel invloed. Uiterst linkse partijen roerden zich wel, maar slaagden er niet in een vuist te maken.

Van een ander kaliber was de oppositie van extreemrechts.¹ Met veel conservatieven combineerden zij een afkeer van alles wat links en modern was met een aversie tegen de parlementaire democratie en een hang naar sterk leiderschap. Waar conservatieven zich conformeerden deed extreemrechts dat niet. Hun verzet werd vaak gedreven door rancune en ressentiment tegen de gezapige burgermaatschappij waarin zij vaak hun draai niet hadden kunnen vinden. Het is onmogelijk het vroege rechts-extremisme onder een noemer te vatten. Eenheid was er niet, wel een veelheid aan partijtjes, bewegingen en organisaties en evenzoveel splitsingen en scheuringen.

Toen Benito Mussolini in 1922 in Italië aan de macht kwam, kreeg het rechts-extremisme een richtpunt. Veel extreemrechtse groepjes verzamelden zich onder de vlag van het fascisme en zetten zich in voor 'een anti-modernistische ombuiging der Westersche beschaving, geroepen om de Europeesche ziekten van den moderne tijd, zooals kapitalisme, socialisme en communisme, te boven te komen'.² Toch werd in de jaren twintig van de vorige eeuw het politieke bestel niet wezenlijk aangetast en draaide de economie nog redelijk. Rechts-extremisme en fascisme bleven een randverschijnsel.

Anders was het in Duitsland. Na de oorlog werd de jonge democratie van het land door een groot aantal plagen bezocht. Het kreeg de schuld van een smadelijk verloren oorlog, kende een sterk verdeelde bevolking en herstelde zich maar moeizaam van de oorlogsschade en herstelbetalingen. Bovendien was de elite verdeeld en onzeker over haar rol. De ongekende economische crisis van de jaren dertig dompelde het land in een bestaanscrisis. Links en rechts raakten in een strijd om de macht verzeild. Het politiek en maatschappelijk midden was niet krachtig genoeg deze bedreiging het hoofd te bieden. Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler tot rijkskanselier van Duitsland benoemd. Extreemrechts had gewonnen.

De dagen van de Weimar-republiek waren geteld toen bevolking en elites het vertrouwen verloren in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties

Aan het democratisch experiment van de Weimar-republiek was een einde gekomen. Over de redenen waarom de Weimar-republiek eindigde als een ‘failed state’ is veel geschreven en het laatste woord is er zeker nog niet over gezegd. De economiehistoricus Niall Ferguson stelt dat de dagen van de Weimar-republiek geteld waren toen bevolking en elites niet alleen het vertrouwen in de waarde van het geld verloren, maar bovenal in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties.³ Duitsland was een staat zonder autoriteit en gezag geworden en een natie zonder inhoud. Het land

was het niet meer waard om verantwoordelijkheid voor te dragen en zeker niet om voor te vechten.

RECHTS IN OPMARS

Ook in Nederland trof de economische crisis velen in hun bestaan. De kenmerkende onmacht die de overheid tentoonspreidde in haar pogingen de crisis te bestrijden en de schijnbare hardvochtigheid waarmee de slachtoffers tegemoet werden getreden versterkte het malaisegevoel. De eenzijdige mantra’s: aanvaarden, aanpassen en volhouden die de regering het volk voorhield, dreven velen in de armen van rechts. Dat betrof vaak kleine boeren, middenstanders, ambtenaren en kleinburgers die zich niet tot het socialisme aangetrokken voelden en ook geen onderdak vonden bij de bestaande zuilen.

De Nationaal-Socialistische Beweging, in 1931 opgericht, verschaftte veel zoekenden een tehuis. De NSB was voluit een extreemrechtse partij.⁴ Zij keerde zich tegen de parlementaire democratie, huldigde het leidersbeginsel, verwierp het vrijemarktdenken en zocht naar een corporatistische economische ordening, die de burgers sociale zekerheid moest bieden. De beweging keerde zich bewust tegen de bestaande zuilen. Die verdeelden immers de nationale eenheid en versplinterden de natie. De NSB stelde daar de fascistische utopie van de solidaire volksgemeenschap gebouwd op vaderlandsliefde tegenover. Saamhorigheid en het algemeen belang gingen boven het individu.⁵

De NSB had het de eerste jaren moeilijk, maar de steeds dieper ingrijpende crisis maakte veel mensen rijp voor de beweging. Begin 1933 had de

NSB nog geen duizend leden, het jaar daarop meer dan twintigduizend. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1935 haalde de NSB bijna acht procent van de stemmen en 44 statenzetels. Het succes van Musserts beweging wordt vaak verklaard uit het feit dat de vroege NSB zich aanpaste aan het gematigde Nederlandse klimaat. Leider Anton Mussert was meer het type van de brave kleinburger dan van de charismatische leider. Bovendien kende de NSB een redelijke rust en orde, dit in grote tegenstelling tot het gekrakeel in veel andere rechtse partijtjes. Aanvankelijk waren de standpunten niet al te extreem. Antisemitische sentimenten waren er bij een deel van de aanhang zeker, maar werden buiten beeld gehouden. De NSB presenteerde zich ook als een algemeen christelijke organisatie en organiseerde zich als een zuil, met een veelheid aan verwante organisaties.

De ruk naar rechts halverwege de jaren dertig betekende niet per se een massale overgang naar het rechts-extremisme. Dat toont het voorbeeld van veel ontevreden boeren. Zij waren al in de jaren twintig in de problemen geraakt. In plattelandsstreken waar de religieuze binding niet sterk was en de kracht van de aan de zuilen verbonden belangenorganisaties in de landbouw gering, zoals Drenthe, de Achterhoek en delen van de Veluwe, keerden veel boeren zich af van de bestaande politiek en belangenorganisaties. Velen organiseerden zich in provinciale boerenbonden, die in 1932 de koepel Nationale Bond Landbouw en Maatschappij vormden.⁶ Onder de leus 'Boerland in boerenhand' zocht Landbouw en Maatschappij aandacht voor de problemen van de kleine boer. In een aantal ideeën, zoals het anti-parlementarisme en -kapitalisme en de waarde die aan bodem en grondgebruik werd gegeven, waren er overlappingsen met het extreemrechtse gedachtegoed. Een aantal leden van Landbouw en Maatschappij sloot zich daadwerkelijk aan bij de NSB, maar een ander deel was terughoudender of wilde beslist niet zover gaan.

TEGEN HET RECHTS-EXTREMISME

Lang zagen veel confessionelen en liberalen het gevaar van extreemrechts niet. Zij vergoelijkten de maatregelen van Mussolini en Hitler met een beroep op het gevaar van links en de rust en orde die Duitsland en Italië kenden. Het was de overheid die als eerste maatregelen nam. Met in het achterhoofd de straatrerreure die Duitsland aan de rand van de afgrond had gebracht, verbood de Nederlandse regering begin 1933 militairen deel uit te maken van particuliere weerkorpsen. Meer maatregelen volgden. Aan het eind van het jaar werd het ambtenaren verboden lid van de NSB te zijn.

De regering maakte zich zorgen over de groei van de NSB en op menig kabinetsvergadering was het onderwerp van gesprek. Minister van Buiten-

landse Zaken jhr. mr. A.C.D. de Graeff sprak zijn zorgen uit tegenover de Nederlandse gezant in Duitsland. Over de NSB'ers schreef hij: 'Hitler is hun ideaal en Mussert is zijn profeet. Waarheen dit alles nog leiden zal, valt niet te zeggen, maar dat er gevaar bestaat dat Mussert, als hij zich daartoe voldoende krachtig gevoelt, een poging zal doen om naar de macht te grijpen, valt niet te ontkennen.'⁷

Toen het aantal vechtpartijen en opstootjes rond colporteurs van *Volk en Vaderland*, het orgaan van de NSB, en haar Weer Afdeling, vooral in de grote steden toenam, vaardigde de regering in 1935 een verbod uit op de weerkorpsen. Om een conflict met de overheid te vermijden hief de WA zichzelf aan het einde van dat jaar op.

In de samenleving was er vanaf het begin oppositie tegen de opkomst van extreemrechts. Linkse partijen en organisaties waren daarvan de aanvoeders. De confessionelen hadden een ambivalente houding. Zij wilden degenen met rechtse sympathieën niet in de richting van de NSB en andere rechtse groepen drijven. Bij orthodox-protestanten sloegen het orde-en-gezagstreven en het nationalisme van rechts bij velen aan. Uiteindelijk sloot maar een kleine minderheid zich bij de NSB aan. Bij de katholieken, vaak geïnspireerd door de encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931, was er bij velen waardering voor de corporatistische gedachte. Ook hier koos maar een klein deel voor het fascisme.

De muiterij op de Zeven Provinciën in februari 1933 in de wateren van Nederlands-Indië betekende ongewild een ommekeer in de benadering van extreemrechts. Colijn, leider van de ARP, zag er een revolutiepoging in en riep om harde maatregelen om het linkse gevaar in te dammen. De verkiezingen ging de ARP dan ook in met de leus: 'Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!' Het leverde twee zetels winst op, terwijl de andere grote partijen verloren. Colijn werd aanvoerder van een tweede kabinet onder zijn leiding. Zijn gezag-en-ordepolitiek en zijn onverzettelijk economisch beleid gaf hem veel krediet. Het leverde bij de verkiezingen van 1937 nog eens drie zetels winst op. De waardering voor zijn harde beleid moet zeker gezien worden tegen de achtergrond van het spook van hyperinflatie en politieke instabiliteit, die een einde aan de rechtsstaat Duitsland hadden gemaakt.

Alle roep over aanpassing en bezuiniging ten spijt, volgden Colijn en zijn kabinet op sommige terreinen wel degelijk een anticyclisch beleid. De noodkreten van confessionele boeren en boerenorganisaties dat zij de greep op hun achterban dreigden te verliezen, greep de regering aan om een uitgebreide landbouwcrisiswetgeving uit te vaardigen. Vele miljoenen werden in de land- en tuinbouw gepompt. Zo werd verhinderd dat een groot aantal werkloze landarbeiders en kleine boeren – overigens een niet gering deel van de achterban van de confessionele partijen – zich zou voe-

gen bij het leger werklozen in de steden. De confessionele boerenbonden op hun beurt voerden de oppositie tegen Landbouw en Maatschappij en andere rechts-radicalen groepen sterk op.

Colijns optreden nam rechts veel wind uit de zeilen en hij werd daarbij gesteund door de aan de zuilen verwante organisaties. Zo royeerden de confessionele vakcentrales leden die zich hadden aangesloten bij de NSB.⁸ De kerken namen ook stelling tegen de NSB. De Nederlandse bisschoppen ontraadden in 1934 het lidmaatschap van de NSB, en een volgend mandement, twee jaar later, scherpte deze maatregel aan: leden van de NSB werden de sacramenten onthouden. Een gecoördineerde actie was in de protestantse kerken onmogelijk. De Gereformeerde Kerken waren het voortvarendst. In de loop van 1935 nam een aantal kerkenraden maatregelen. Dat kon gaan van een waarschuwing tot het onder censuur stellen van lidmaten. De synode van deze kerken verklaarde in 1936 het NSB-lidmaatschap onverenigbaar met de belijdenis, wat betekende dat NSB'ers onder censuur geplaatst zouden moeten worden.⁹

De gevolgen voor de NSB en andere rechts-radicalen groepen waren tweeledig. De grenzen tussen extreemrechts en de zuilen werden steeds scherper afgebakend. De NSB slaagde er steeds minder in twijfelars in haar kring op te nemen. Dat gaf de radicalere krachten binnen de beweging de mogelijkheid meer naar voren te treden. De NSB werd daardoor voor een steeds kleiner deel van de Nederlanders aantrekkelijk. Het succes van 1935 kon de partij niet herhalen. De aanhang werd kleiner en kleiner en voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de partij een extreemrechtse splinterpartij geworden.

DE LES VAN DE JAREN DERTIG

Economische crisis en twijfel aan de effectiviteit van de parlementaire democratie maakten veel mensen in de jaren dertig vatbaar voor rechts-radicalisme. Tot bloei kwam echter geen van de rechts-extremistische partijen. De zuilen sloten zich aaneen en isoleerden het rechts-extremisme, terwijl de overheid zorgde dat kwetsbare groepen werden ondersteund en uitwassen werden voorkomen. De *centripetale kracht* van de zuilen bleek sterker dan de centrifugale krachten die rechts uitoefende op voor rechts-radicalen gevoelens ontvankelijke personen en groepen.

Het dominante 'burgerlijk cultuurpatroon', zoals J.C.H. Blom het noemde, werd niet doorbroken.¹⁰ Dit cultuurpatroon kenmerkte zich door het aanvaarden van de parlementaire democratie en een vrijemarkteconomie, gepaard aan strakke waarden en fatsoensnormen en een sterke behoefte aan gezag, orde en leiderschap. Dit cultuur- en waardepatroon werd gedra-

gen door een krachtig religieus en ideologisch besef. Het leven in een verzuilde samenleving was dan ook niet vrijblijvend. Het vroeg de inzet van velen voor een veelheid aan maatschappelijke taken. Zingeving, het gevoel ergens thuis te horen, het positief verwerven van een plaats in de samenleving en zicht op een betere toekomst stonden daartegenover.

Is de verzuilde samenleving van de jaren dertig een goede spiegel hoe het populisme en rechts-radicalisme van vandaag tegemoet te treden? Op voorhand zal duidelijk zijn dat het trekken van lessen uit het verleden, in strikte zin, een hachelijke zaak is. In het geval van de jaren dertig is er nog een extra psychologische barrière. Nog altijd wordt immers deze periode met een zekere meewarigheid gezien en geassocieerd met conservatisme en bekrompenheid, autoritaire en religieuze steilheid en somber- en soberheid.¹¹ En Colijn en de politieke elite van die tijd staan nog altijd symbool voor een ondoelmatig economisch en een hardvochtig sociaal beleid. Bovendien is in de jaren zestig het zuilenbouwwerk met veler instemming en onder grote ijver afgebroken, later verdwenen religie en ideologie groten-deels uit het publieke domein. Nationalisme en vaderlandsliefde werden geridiculiseerd en gezag en autoriteit verdacht en hopeloos uit de tijd verklaard. Met de politie als vriend en een goed gesprek op zijn tijd viel orde en rust te handhaven. Welvaart en vrijheid aanvaardde de calculerende burger als vanzelfsprekend, de verantwoordelijkheid voor de samenleving schoof hij even gemakkelijk als een overheidstaak van zijn bord. Het middenveld werd van de achterban losgemaakt en grootschalige, bureaucrati-

sche organisaties, door een nieuwe klasse dure managers bestuurd, kwamen ervoor in de plaats.

Kortom: Nederland is onherkenbaar veranderd. Een hiërarchische, veeleisende, sobere samenleving is een tolerante, vrijblijvende en wel-

Politiek mist visie en verliest haar voelhoorns in de samenleving

varende geworden. Daarmee is echter niet alles gezegd. Economische crisis en politieke instabiliteit zijn teruggekeerd en voegen zich bij andere problemen, zoals de migratieproblematiek en het milieuprobleem. Volgens velen mist de politiek visie en bevoegdheid en verliest het haar voelhoorns in de samenleving. Bovendien ontberen overheid en gezagdragers de autoriteit om te kunnen overtuigen en zo nodig doortastend op te treden. Door de kredietcrisis komt steeds meer naar de oppervlakte dat elites het 'ieder voor zich' tot levensmotto hebben gemaakt. Ontevredenheid steekt de kop op en populisme krijgt een kans. Net als in de jaren dertig doemt de vraag op wie zich nog verantwoordelijk acht voor de staat en wie zich nog bij de natie betrokken voelt.

Het vooroorlogse zuilensysteem had zijn eigenaardigheden, fouten en kwalen. Vaak is het alleen beschreven als een manier waarop de elites een vaste greep op hun achterban kregen en hielden. Weinig wordt beseft dat de zuilen wederkerigheid kenden. Het maatschappelijk middenveld rustte voor een belangrijk deel op grote vrijwillige inzet. Men leefde in het besef dat inzet, betrokkenheid en het nemen van verantwoordelijkheid voor de publieke zaak onmisbaar waren. Over de schouder kon men zien wat er gebeurde wanneer volk en elites zich niet meer voor de staat verantwoordelijkheid voelden en de natie een lege huls geworden was.

Zo de jaren dertig een les bevatten, is het wel deze: staat, natie, democratie, rechtsstaat en haar organisaties en instituties kunnen niet uitbesteed worden aan een klasse beroepspolitici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid en verbondenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

Noten

- 1 *Voorspel*, het eerste deel van Lou de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), is nog altijd een belangrijke en leesbare bron voor de opkomst en invloed van extreemrechts in het interbellum. Zie over de vroege geschiedenis van extreemrechts ook Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 2 Mr. E. Verviers, hoofdredacteur van het fascistische tijdschrift *Katholieke Staatskunde*, geciteerd in Rolf Schuurma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*. Amsterdam: Balans, 2000, p. 185.
- 3 Niall Ferguson, *Het succes van het geld. Een financiële geschiedenis van de wereld*. Amsterdam: Contact, 2008, p. 81 e.v. Een korte inleiding van de geschiedenis van de Weimar-republiek is te vinden in Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005, pp. 253 e.v.
- 4 Zie over de NSB de populairwetenschappelijke studie van J. Zwaan en A. Zondergeld-Hamer (red.), *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*. Weesp: Van Holkema & Warendorf, 1984; en Te Slaa & Klijn 2009.
- 5 Te Slaa & Klijn 2009, p. 383.
- 6 J.H. de Ru, *Landbouw en maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- 7 Geciteerd in Te Slaa & Klijn 2009, p.21.
- 8 Paul E. Werkman, 'De trauma's van Marinus Ruppert. De confessionele vakbeweging tijdens de bezetting', www.vakbewegingindeoorlog.nl/sites/default/files/Traumas_van_Marinus%20Ruppert.pdf.
- 9 Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde kerken 1931-1940*. Kampen: Kok, 1986.
- 10 J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig. Een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisisperiode', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (pp. 1-27). Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989.
- 11 Een andere kijk op deze periode levert Han van der Horst, *Schep vreugde in het leven, zet de zorgen aan de kant. Levenslessen uit de Grote Depressie*. Schiedam: Scriptum, 2009.

Jan Baeke

Het vermoeden van een laatste woord

Het vermoeden van een laatste woord
had ons een hele dag verlamd.

Gewassen en vee hadden als eerste te lijden.
Ze hadden geen woord nodig
begrepen onze verbijstering niet
gingen door op de oude voet
hongerig, met het begriploze
dat zorgeloos lijden alle kansen geeft.

Maar ook de vaganten op weg naar het naburige dorp
en de rodeo, die daar voor zondag stond gepland
raakten in een zekere verwarring.

Van de makers van de Donald Duck
viel moeilijk te geloven dat ze geen weet hadden
van de mogelijkheid van een laatste woord.
Er werd geen zin afgemaakt
en alles was door zenuwen omgeven,
het afhaken van de was, de bladenman
de inner namens het verzekeringswezen
de bladen die alle vrouwen in de familie
serieus namen en verder geen blik waardig gunden.

Ook God werd meegesleurd in de golven die we maakten
zo wil het verhaal althans.
Zoiets, begrijpen wij
staat los van het laatste woord
het is eerder die onstuitbare behoefte
over alle krantenberichten te triomferen.

De desastreuze uitslag, het misgelopen kampioenschap
de oorlog in de kop van Overijssel
het laatste oordeel, in de lijn van carnaval
en natuurlijk de horlogemaker
alsof van hem het laatste woord te verwachten valt
en als het dat is, dan toch net niet het allerallerlaatste
of het woord dat daarna komt.

Gek van dat eeuwige getik
in de klokken van ons ouderlijk huis
en van de wetmatigheid om elk zeggen achterwege te laten
al is de maïs weggerot
en liggen de kadavers te stinken
in de broeierige weelde van welverdiende zomervakanties.

Jan Baeke is dichter en vertaler. Hij publiceerde vier gedichtenbundels, waarvan de laatste, *Groter dan de feiten* (De Bezige Bij, 2007), werd genomineerd voor de VSB Poëzieprijs 2008. In januari 2010 verschijnt zijn nieuwe bundel *Brommerdagen*.

De actualiteit van

Friedrich Wilhelm Raiffeisen (Hamm 1818-Heddesdorf 1888)

door *Gert van Dijk*

De auteur is voorzitter van COGECOA in Brussel (de overkoepelende organisatie van agrarische coöperaties in de Europese Unie) en hoogleraar aan Wageningen University en Nyenrode.

De coöperatie als nieuw vehikel voor het middenveld¹

Het is verleidelijk – en soms nuttig – om in tijden van crisis terug te kijken naar succesvolle concepten uit het verleden. Zoals bijvoorbeeld dat van Friedrich Wilhelm Raiffeisen, een van de grondleggers van het coöperatief bankieren, die sterk heeft bijgedragen aan de doorbraak van het moderne coöperatieve gedachtegoed.

Goed beschouwd is Raiffeisen halverwege de negentiende eeuw aan de slag gegaan met wat we nu het idee van microkrediet noemen. Als burgemeester van een armelijk Duits dorpje, Westerwald, zag hij met lede ogen aan hoe zijn burgers honger leden. Er was graan nodig, maar de meeste dorpingen – voor het grootste deel arme keuterboertjes – konden dat niet betalen. Maar, zei Raiffeisen, *samen* kunnen we dat wel. We leggen ons lot niet in handen van woekeraars: iedereen die wat kan missen doet dat in de pot, en we beloven elkaar dat dat na de volgende oogst tegen een normale rente keurig wordt terugbetaald. En inder-

daad kwam er in het dorp voldoende geld op tafel om de acute nood te lenigen. Het bleek een revolutionair en achteraf succesvol idee. Onze Rabobank is slechts één van de dochters van dat succes.

ZELFREDZAAMHEID, GEMEENSCHAPSZIN EN VERTROUWEN

In de coöperatieve traditie is aan Raiffeisen's idee een aantal noties gekoppeld. Op de eerste plaats die van zelfredzaamheid. We zitten in de problemen en we moeten daar *zélf* iets aan doen. Op de tweede plaats die van gemeenschapszin. Op ons eentje redden we het niet, dus moeten we het samen doen. En op de derde plaats die van verantwoordelijkheid en wederkerigheid. Zelfredzaamheid betekent dat je zelf verantwoordelijk bent. Er werd geen beroep gedaan op liefdadigheid van de dorpingen die toevallig geld overhadden, maar er werd netjes *geleend*, inclusief de verplicht-

ting tot terugbetaling tegen een redelijke vergoeding.

Een bijzondere notie die vaak aan het verhaal van Raiffeisen gekoppeld wordt, is dat van vertrouwen. Leuk en aardig, dat idee van lenen, maar kun je er wel op vertrouwen dat er wordt terugbetaald? Dat iedereen zich aan de regels houdt? Volgens de overlevende deed Raiffeisen daar een uitdrukkelijk beroep op: 'Het staat of valt bij wederzijds vertrouwen.' Dat klinkt heel idealistisch, maar zijn invulling was even zakelijk als in deze tijd: 'Onze medeburgers in nood zijn ook boeren of dagloners met een eigen stukje grond. Ieder van hen zal zijn bezit als borg inzetten.' En om aan te geven dat daar ook voor gezorgd zou worden, was hij zelf de eerste om geld in de pot te storten. Hij deed dat met de woorden: 'Ook ik heb iets gespaard, en ik wil dat ter beschikking stellen. Ik weet dat ik het in de herfst weer terug zal krijgen.'

Burgemeester Raiffeisen zei, met andere woorden, niet dat mensen elkaar maar moesten vertrouwen op hun blauwe ogen, maar hij beloofde een systeem dat iedereen keihard bij de les zou houden. En om het vertrouwen dáárin te waarborgen deed hij twee dingen. Ten eerste gaf hij het goede voorbeeld door als eerste zijn nek uit te steken, en ten tweede baseerde hij zich uitdrukkelijk op het feit dat de betrokkenen elkaar kenden; dat ze elkaar in de gaten konden houden; dat ze elkaar onderling konden disciplineren. Hij speculeerde op de 'sociale controle' die in veel later tijden een min of meer vies woord zou worden. Interessant in dat opzicht is het feit dat Raiffeisen vond dat een coöperatieve bank klein moest zijn, zodat de leden elkaar in de gaten konden houden. Net zoals onderlinge (brand)verzekeringen heel lang hebben volgehouden dat ze lokaal georganiseerd moesten blijven. Een meer liberale tijdgenoot van Raiffeisen,

Schulze-Delitzsch (1808-1883), had daar minder moeite mee: zijn 'middenstandbanken' waren veel groter dan die van Raiffeisen. Op het moment dat de economie grootschaliger werd vertaalde zich dat in coöperaties van coöperatieve banken, net als onderlinge verzekeringen zich ontwikkelden tot onderlinge verzekeringen van onderlinge verzekeringen. Tot diep in de twintigste eeuw heeft de coöperatieve wereld zich ontwikkeld in een sfeer van 'ons kent ons' c.q. in een verzuilde wereld. Zo zijn in Nederland pas in 1972 de (protestantse) Raiffeisenbanken en (katholieke) Boerenleenbanken een fusie aangegaan. Acht jaar eerder overigens dan de fusie van de confessionele partijen KVP, CHU en ARP in het CDA.

Hoe zagen die coöperatieve banken eruit? In moderne termen gesproken was er sprake van een samenwerkend maatschappelijk middenveld. Raiffeisen was indertijd weliswaar burgemeester, maar hij stelde zich op als een 'gewone' notabele. Zoals in Nederland de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen destijds veel goeds deed, deed hij dat als lid van 'het armencomité' in het Duitse Westerwald. Als zodanig behoorde hij tot 'het maatschappelijk middenveld'. Maar tegelijk creëerde hij een nieuw maatschappelijk middenveld. Hij 'verhief' de 'boeren en dagloners' tot mensen met een eigen verantwoordelijkheid. Zij waren verantwoordelijk voor de terugbetaling en zij moesten mede beoordelen wat de risico's waren. Twee 'middengroepen' dus, die verenigd waren in het bestuur van de coöperatieve bank, en die elkaar ook daadwerkelijk nodig hadden: de een als beoordelaar van de werkelijke situatie en de ander als bestuurder. Opmerkelijk is dat de verantwoordelijke 'controleur', de kassier van de bank, meestal iemand was die tussen beide middengroepen in stond, bijvoorbeeld het hoofd van de lagere school.

In de loop der decennia ging de ontwik-

keling van coöperaties gepaard met verdergaande emancipatie van de leden. De leden ontwikkelden zich en middels interne scholing zorgde men ervoor dat voortdurend van onderop nieuwe bestuurskracht werd ontwikkeld. Notabele bestuurders waren niet of nauwelijks meer nodig.

ONTWIKKELINGEN IN DEZE TIJD

Wat ik zou willen benadrukken is dat deze ontwikkeling zich uitdrukkelijk *niet* tot in onze tijd heeft doorgezet. Binnen coöperaties en misschien wel binnen de hele samenleving is dat middenveld op een gegeven moment weer uit elkaar gaan groeien. Het besturen is een specialisme geworden en er is een tweedeling ontstaan tussen de bestuurders (de witte boorden) en de leden (zeg de blauwe boorden) die het bestuur aan hen delegeren. Natuurlijk, zij houden de zeggenschap, maar de facto controleren, c.q. toetsen ze nog slechts op afstand. Van 'meebesturen' is geen sprake meer.

Een aantal aspecten speelt hierbij een rol. Het begon ongetwijfeld vanuit een behoefte aan professionalisering. Een hoofdonderwijzer zou een moderne bank niet meer kunnen runnen. Op de tweede plaats is de afstand groter geworden, door de schaalvergroting bijvoorbeeld. Dat maakt het voor het gewone lid allemaal moeilijker te overzien. In een aantal opzichten is zijn betrokkenheid ook minder nodig. De sociale controle is allang vervangen door al of niet geautomatiseerde beoordelingssystemen. De leden zijn ook steeds minder betrokkenheid gaan voelen en zich steeds meer als consument gaan opstellen. Zo is de afstand ook inhoudelijk groter geworden.

Voor de bestuurders – de witte boorden – heeft deze ontwikkeling zo z'n voor- en z'n nadelen. In zekere zin zijn ze weer terug bij af. Waar hun houding bij het ontstaan van

de coöperaties uitgesproken patriarchaal was – ze waren duidelijk bezig met het 'verheffen des volks' – zijn ze nu wederom in een positie waarin ze onderling vanuit hun professionaliteit beredeneren wat het beste is voor hun achterban. Bij gebrek aan een uitgesproken achterban redeneren ze daarbij steeds meer in markttermen. De markt, c.q. de consumenten, of soms het stemge-

.....
*Het maatschappelijk
middenveld is zelf tot 'markt'
verworden*
.....

drag van de leden, vormt hun belangrijkste graadmeter voor de vraag of ze het goed doen of niet.

In 1997 heb ik dit fenomeen al eens aan de orde gesteld in het boekje *Van onder op. Besturen met een achterban*.² Daarin signaleerden we dat de verantwoordelijken in het maatschappelijk middenveld alom op zoek waren naar mogelijkheden om hun achterban te activeren of minimaal bij de organisatie te betrekken. Ze zochten nieuw 'maatschappelijk draagvlak', bijvoorbeeld door het creëren van nieuwe arrangementen voor leden en nieuwe vormen van leden- en cliëntenraden of door met het bestuur de wijk in te trekken. Eigenlijk een ontluisterend beeld van een middenveld waarin de burgers het lot niet bestuurlijk in eigen hand nemen, maar waarin bestuurders amechtig proberen hun achterban er nog een beetje bij te betrekken. Op precies dezelfde wijze waarop overheid en politiek voortdurend worstelen met de vraag hoe ze de band met de burger kunnen onderhouden of herstellen.

Niettemin lijken er de afgelopen tien jaar weinig vorderingen gemaakt te zijn. Grosso modo lijkt de afstand tussen bestuurders en bestuurdenden op veel plekken alleen maar toe

te nemen. Oók binnen bedrijfsleven, scholen, zorginstellingen, universiteiten en wat dies meer zij. De achterban mag stemmen met de voeten maar dient van het beleid af te blijven. En de achterban doet dat. Ze stelt zich op als consument en voelt nauwelijks eigen verantwoordelijkheid meer. Met andere woorden: het maatschappelijk middenveld is zelf tot 'markt' verworden. Als we een beroep willen doen op het maatschappelijk middenveld om het 'gat' tussen overheid en markt te herstellen, zullen we met andere woorden moeten onderzoeken hoe dat maatschappelijk middenveld zelf hersteld kan worden.

Mijns inziens is de coöperatie daarvoor een ideaal vehikel. De geschiedenis bewijst dat. Weliswaar kunt u uit het voorgaande lezen dat ook coöperaties in hun ontwikkeling geworsteld hebben met een groeiende afstand tussen bestuurders en een achterban, maar uit de aard van hun organisatie hebben ze de filosofie van betrokkenheid op de eigen achterban over het algemeen stevig vast weten te houden. Enerzijds zien we dat de grote coöperaties in agri- en hortibusiness tot de laatste grote ondernemingen behoren die in Nederlands bezit zijn, maar anderzijds zijn ze bovendien nog altijd in handen van de leden. De leden hebben er de zeggenschap en koesteren die ook omdat ze zowel als eigenaar als voor hun transacties bij die coöperatie betrokken zijn. Zelfs in typische klantencoöperaties als Rabobank en onderlinge (zorg)verzekeringen is de coöperatieve gedachte een blijvertje gebleven. Zelfs hebben de zorgverzekeraars nu allemaal de rechtsvorm van coöperatie of onderlinge waarborgmaatschappij en hebben zij de nv's, de stichtingen enzovoort verdrongen. De onafhankelijkheid van eigenaren en de betrokkenheid op het ledenbelang maakten deze organisaties ook minder kwetsbaar voor de uitwassen rond de

financiële crisis. En ook aan de 'onderkant' van het maatschappelijk middenveld zien we dat een toenemend aantal zzp'ers – die hechten aan eigen zelfstandigheid – de coöperatieve samenwerking ontdekken als middel om enerzijds zelfstandig te blijven en anderzijds de verantwoordelijkheid te nemen voor gezamenlijke werknemers en andere samenwerking.

Essentieel daarbij is dat de zelfstandige leden eigenaar zijn van de gezamenlijke onderneming. Hun belang staat voorop. Voor een deel kan dat belang een aandeelhouder- schap zijn, een premie op het ingelegd vermogen – maar voorop staat het 'stoffelijke belang' waarvoor de coöperatie is opgezet. Om dat te bewaken is een gulden coöperatieve regel dat leden slechts eigenaar/aandeelhouder kunnen zijn naar rato van hun transacties met de coöperatieve onderneming. Die proportionaliteit wordt ook ten aanzien van hun zeggenschap gehanteerd.

Natuurlijk heb je binnen de marktomstandigheden van nu een professionele leiding nodig die gepokt en gemazeld is in het leiden van een bedrijf. Maar zo'n directie moet gedisciplineerd worden door een Raad van Toezicht (bestuur) die voor en door de leden wordt benoemd. En daarnaast dient een ledenraad het beleid én die Raad van Toezicht te toetsen en zo bij de les te houden. Zo'n *governance* vereist extra inspanningen van twee kanten. De directie is verplicht steeds haar beleid te verdedigen in het perspectief van het 'stoffelijke belang' van de leden. Het bestuur moet dat controleren, maar moet het op zijn beurt de leden kunnen uitleggen. Maar tegelijk moet het bestuur de leden bij de les houden. Het moet immers weten wát dat ledenbelang precies is, een genuanceerd spel dat tot in de haarvaten van de gemiddelde coöperatie is terug te vinden. In het licht van het voorgaande hoeft het geen betoog dat het begrip 'ledenbetrok-

kenheid' daarbij telkens weer de boventoon voert. De ervaring die coöperaties daarmee hebben opgedaan, heeft geresulteerd in talloze varianten, al naar gelang de specifieke belangen en marktomstandigheden. Een daarvan is dat in moderne coöperaties het bestuur van de onderneming, oftewel de directie, met de medewerkers zodanig bij de leden betrokken zijn dat ledenwaarde creëren de kerntaak van de onderneming is. Dat is de belangrijkste voorwaarde om het consumentistische gedrag van de achterban

Noten

1 Met dank aan Martin van Rijn, bestuursvoorzitter van PGGM, voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit essay. Uiteraard zijn de

te veranderen in nieuwe betrokkenheid van leden. De tweede voorwaarde daartoe is een scherpe selectie van die bestuurders door die achterban, eveneens een trend die in de praktijk valt waar te nemen. Bestudering van deze ontwikkelingen lijkt zinvoller dan te proberen het begrip 'maatschappelijke onderneming' opnieuw te willen uitvinden.

Is er dan nog hoop? Ik dacht van wel. Het oude coöperatieve model dat in veel moderne coöperaties nog altijd functioneert, biedt daar aanknopingspunten voor.

in dit essay weergegeven visies en eventuele omissies voor rekening van de auteur.

2 Gerrit van Dijk en Leo Klep (red.), *Van onder op. Besturen met een achterban*. Den Haag: NCR, 1997.

Boeken

Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan

Wolk 777. Over crisis, krimp en duurzaamheid

Blauwdruk | 2009 | 176 pp. | € 17,00 | ISBN 9789075271287

Duurzaam herstel van de economie moet van nieuwe politieke elite komen

door *Eric Janse de Jonge*

Eerste-Kamerlid en partner bij BMC, Amersfoort.

Wie nog mocht twijfelen over de ernst en omvang van de huidige crisis, neme kennis van dit boek. Met kracht van argumenten laten de adviseurs Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan zien dat de huidige crisis veel meer is dan kapitale blunders in de bankwereld. En de crisis komt niet onverwacht: een aantal opeenvolgende *bubbles* kondigden haar al aan. Een terugkeer naar oude tijden achten de auteurs uitgesloten. Zij geven daarvoor veel overtuigende argumenten. In deze bespreking ga ik eerst in op de hoofdlijnen van het boek. Vervolgens zal ik een aantal kanttekeningen plaatsen bij de analyse. Vraag is wel voor wie Blauwhof en Verbaan hun boek hebben geschreven. De titel is ontleend aan een sprookje dat aan het slot van het boek wordt beschreven. Het gaat om twee planeten die zichzelf in een crisis storten. Beide planeten gaan ten onder aan

hun graaicultuur. Wolk 777 weet te ontsnappen, bereikt de aarde en probeert de wereldleiders te overtuigen van de noodzaak van duurzaamheid. Dat lijkt te lukken, mits ze wel luisteren (...).

* * *

Blauwhof en Verbaan laten uitgebreid en overtuigend zien hoe de crisis in de financiële wereld is ontstaan. Ze gaan in op de 'wereldwijde monetaire meltdown' en verbazen zich erover waarom er zo weinig aandacht is voor deze crisis: er is immers veel meer aan de hand dan een gewone recessie. In het algemeen stellen zij vast dat zowel de regering als het CPB de neiging heeft deze crisis te relativiseren. Daarnaast vechten zij de berekeningen van het CPB aan en laten ze zien dat de Federal Reserve in Washington D.C. en de Bank voor Internationale Betalingen in Basel meer inzicht bieden in de feiten van deze crisis. Hierna gaan ze een stap verder door te suggereren dat wij voor een ingrijpende wijziging van onze politieke, bestuurlijke en financieel-economische systemen staan. Ook vragen zij zich af of er naast de monetaire crisis wellicht ook sprake is van ethisch verval in de economie én de maatschappij.

De laatste stelling is vooral voor christendemocraten boeiend. Hoe werken de auteurs deze stellingen en aannames verder uit, zo is de vraag.

* * *

Uitgaande van de woorden van Genesis 1:28 ('Gaat heen en vermenigvuldigt U') gaan de auteurs uitvoerig in op de bevolkingskrimp. Zij illustreren dat aan de hand van cijfers en ontwikkelingen. Zo bevindt de provincie Limburg zich al sinds 2002 in een krimpsituatie, en de Randstadgemeente Zoetermeer is, na een decennialange groei met een piek van 130.000 inwoners, nu ook aan het krimpen. Dat zijn feiten die aanzetten tot doordenking. Als heel Nederland, de Randstad als laatste, in krimp gaat verkeren, welk beleid is dan overtuigend en effectief? De schrijvers stellen terecht dat een omslag van het bestuurlijk denken noodzakelijk is. Voor hen betekent dat onder meer: een andere visie op ruimtelijke ontwikkeling en het enten van onze systemen en kennisinfrastructuur op krimpscenario's. Daar zit mijns inziens inderdaad een kernprobleem. Immers al onze bestuurlijke stelsels, wetgeving en financiële arrangementen zijn gebaseerd op groei. Hoe groter een gemeente wordt, des te meer directe en indirecte uitkeringen er zijn. Ook de salarissen van de bestuurders gaan omhoog. Politiek-bestuurlijk is in ons land altijd de wens van groei overheersend geweest. Ik ken nochtans weinig bestuurders die oog hebben voor krimp en daarmee voor de kwaliteit van de leefomgeving. Kortom, allemaal mechanismen die de gemiddelde bestuurder bijna dwingen om door te gaan op de weg van groeidenken. De schrijvers bepleiten een omkering van denken en handelen en geven aan langs welke wegen dat zou kunnen. Dit onderdeel van het boek is boeiend.

* * *

De auteurs gaan uitvoerig in op de monetair crisis. Ze staan stil bij het loslaten

van het systeem van Bretton Woods en de invloed van de befaamde econoom Milton Friedman op het nieuwe monetair beleid van de VS en ver daarbuiten. Deregulering speelde een centrale rol in het beleid dat vooral door Reagan en Thatcher werd ingezet aan het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Aanvankelijk waren de banken conservatief in hun beleid en waakten voor onnodige risico's in het belang van henzelf, maar ook van de klant. Een nieuw fenomeen werd de handel in schuldposities tussen banken. Vooral de rol van internet bij deze handel wordt door

.....
*Het zal nog vele jaren duren
voordat de monetair 'rommel'
wereldwijd is opgeruimd*
.....

de schrijvers sterk benadrukt. We zien steeds meer over de hele wereld schietende zogenaamde Mandjes. Dat zijn allerlei vormen bankpapieren en schulddeposito's. Van dergelijke schuldpapieren zijn zoveel soorten ontstaan, dat uiteindelijk zelfs de banken zelf niet meer wisten wat precies de inhoud en omvang was! Aanvankelijk was het de intentie om risico te spreiden, maar al snel ging het alleen nog maar om het maken van (quasi)winsten. In het economiejargon: *bad money* vermengt zich met *good money*. De ernst van het probleem kan ook worden uitgedrukt in cijfers: volgens de Bank voor Internationale Betalingen bedraagt de schuld wereldwijd thans ongeveer 650.000 miljard euro. En dan te bedenken dat de som van alle bruto nationale producten op de wereld 'slechts' 100.000 miljard euro bedraagt! Ziehier de kern van het probleem. Het zal dus nog vele jaren duren voordat deze monetair 'rommel' wereldwijd is opgeruimd.

B
O
E
K
E
N

* * *

De auteurs prikken in hun boek nogal wat zeepbellen door. Allereerst is daar natuurlijk de internetzeepbel, die in de jaren negentig van de vorige eeuw veel aandacht heeft gekregen. Hierna zijn we wereldwijd gewoon doorgeslagen met het bestaande monetaire beleid. De schrijvers wijzen hiernaast tevens op de zojuist al genoemde schuldpapieren die de wereld over vlogen en waarschijnlijk nog steeds overvliegen. Dat wordt samengevat onder de naam derivaten. Vervolgens beargumenteren de auteurs dat de Nederlandse huizenmarkt en de riant aftrekregeling voor hypotheek een potentiële zeepbel is, die binnen niet al te lange tijd ook zal knappen. De Nederlandse hypotheekschuld (130 procent van het bruto binnenlands product) behoort tot de hoogste van de wereld. Te veel is gekeken naar het verkopen van hypotheek en te weinig naar de vraag of de klant deze ook daadwerkelijk kan terugbetalen. Overbekend zijn de 'aflossingsvrije' hypotheek. Dit alles roept bij de schrijvers de vraag op of wij niet alleen in een monetaire maar tevens in een waarden crisis verkeren. We leven als het ware al geruime tijd 'op de pof'.

* * *

Vervolgens gaan de auteurs uitgebreid in op de klassieke economische theorieën en geven aan dat klassieke oplossingen in de huidige crisis niet meer voorhanden zijn. Alleen de topeconomen uit het verleden, onder wie Kondratieff en Schumpeter, overleven de analyse van Blauwhof en Verbaan. Beide wetenschappers hebben in essentie de huidige crisis voorzien, aldus de schrijvers. Toch treffen de schrijvers ook onder de huidige economen inspirerende ideeën aan, zoals bij de econome Carlota Perez (zie haar boek *Technological revolutions and financial capital* uit 2002). Kernpunt van de analyse van Perez is dat ICT de belang-

rijkste oorzaak is van deze crisis. Daaraan koppelen de auteurs de verwachting dat wij met ICT nog maar aan het begin staan van de ICT-revolutie. En dat betekent weer dat economie en ICT veel dichter bij elkaar dienen te worden gebracht. Dat is gemakkelijk gezegd, maar de vraag rijst onmiddellijk wat daarmee bedoeld wordt.

* * *

De schrijvers nemen als vertrekpunt voor hun analyse van de crisis en de oplossingen de term paradigmawisseling. Voor juristen, zoals ikzelf, is niet meteen duidelijk wat daarmee bedoeld wordt. In de wereld van de sociologie en bestuurskunde schermt men al veel langer met deze terminologie. Onder paradigma wordt verstaan het model, systeem waarbinnen wij functioneren. De auteurs bepleiten een verandering van het model of systeem. Niet helemaal helder wordt welke systeem zij precies bedoelen. Ik neem aan dat zij in het bijzonder denken aan ons regeringsstelsel. Daar is veel voor te zeggen, maar de vraag is dus wel wat de auteurs dan precies willen. Zijn gaan hier uitvoerig op in. In de kern betogen zij dat tegenover groei, krimp moet staan. Tegenover structuur, creativiteit. Tegenover massaal energieverbruik, geen of weinig energie. Enzovoorts. Deze analyse komt erop neer dat ons land intern en mondiaal op alle fronten anders zal moeten gaan denken én werken. Duurzaamheid is hierbij het leidende beginsel. Dat is op het eerste oog niet verrassend, maar betekent nogal wat, blijkt als je verder leest in het boek.

Wat de schrijvers echter lijken te vergeten is dat deze wens niet 'zomaar' in vervulling kan gaan. Ook al is de noodzaak tot het opnieuw en volledig doordenken van onze bestaande arrangementen duidelijk, dan nog dient men realistisch te zijn bij het inslaan van nieuwe wegen. Allereerst moet die weg overtuigend zijn en aantrekkelijk. Ook

vertrouwen, een term die ik in het boek vrijwel niet ben tegengekomen, in die nieuwe weg is mijns inziens essentieel voor de nieuwe economie en andere 'paradigmawisselingen'. Ook dient, en dat geven de schrijvers ook expliciet aan, geleerd te worden van de geschiedenis. Maar het is ook van belang te onderkennen dat ons land overgereguleerd is. Dat feit alleen al vraagt een krachtige aanpak van procedures, besluitvormingspro-

.....
*De auteurs hebben de politiek-
bestuurlijke context van deze
crisis over het hoofd gezien*
.....

cessen en dus een krachtige aanpak van de gigantische bureaucratie. Die zien we overal om ons heen, van gezondheidszorg tot het onderwijs. Blauwhof en Verbaan lijken deze hinderpalen nauwelijks te zien. Dat maakt hun schreeuw om verandering er overigens niet minder belangwekkend om. Vooral van belang is het feit dat zij aan het slot van hun pleidooi aangeven dat zij van het Angelsaksische model terug zouden willen keren naar het Rijnlandmodel. Dat laatste model heeft al decennia voor de christendemocratische visie en uitgangspunten grote betekenis gehad en is weer zeer actueel.

* * *

Al lezende dringt zich de vraag op wat er aan dit boek ontbreekt. De auteurs pleiten zoals gezegd herhaaldelijk en met kracht van argumenten voor een paradigmaverandering. Ik ben daar ook een voorstander van, maar de vraag is op welke wijze wij dat in ons land en in mondiaal verband bereiken. Toen ik het boek uit had, wist ik het: de auteurs hebben de politiek-bestuurlijke context van deze crisis over het hoofd gezien. Dat is niet alleen jammer, maar is mijns inziens een essentieel gebrek om onze bestuurlijke elite

te overtuigen van de bepleite paradigma-wisseling. Het zou interessant zijn om een verband te leggen met de bestuurlijke en staatsrechtelijke structuren waarmee wij al bijna twee eeuwen werken. Kort gezegd: het huis van Thorbecke, inclusief de Europese en mondiale dimensie. Ik vroeg mij in dit kader bijvoorbeeld af waarom Naomi Kleins indrukwekkende betoog *The shock doctrine. The rise of disaster capitalism* (2007) in dit boek niet aan bod komt. In dit spraakmakende boek maakt Klein helder wat de oorzaken zijn van deze crisis. Zij legt heel boeiende verbanden tussen economische theorie (met name die van Milton Friedman), de desastreuze effecten van deregulering in de financiële wereld, en de politieke leiders en de bestuurlijke context van hun handelen. In aansluiting hierop had een analyse van het verband tussen economie, macht en bestuur niet misstaan. Zonder uitpuittend te zijn, zie ik een fraaie lijn tussen Edward Gibbons klassieke standaardwerk *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788), het hoofdwerk van Paul Kennedy, *The rise and fall of the great powers* (1988), en *Day of empire. How hyperpowers rise to global dominance, and why they fall* van Amy Chua (2007). In meer Europese context doet Tony Judt dat ook in zijn briljante *Postwar. A history of Europe since 1945* (2005). Vanaf Gibbon kan men kennisnemen van de oorzaken van de ondergang van veel 'systemen'. Dat schuilt vaak in ongeremde machtsuitoefening, neigend naar dictatuur. Deze neiging is latent aanwezig bij veel machthebbers. Dit wordt geïllustreerd door Jeroen Smit in zijn terecht veel geprezen boek *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro* (2008). Een andere oorzaak, die vaak voortvloeit uit de hiervoor genoemde, is de toename van onderlinge tegenstellingen en strijd om de leiding in een bedrijf of de staat. Gibbon acht dit de voornaamste oorzaak van het verval van het

B
O
E
K
E
N

immens grote Romeinse Rijk. Hiernaast wijzen de genoemde auteurs op de belangrijke rol die tolerantie speelt bij de vormgeving van de interne en externe staatsmacht. Intolerantie leidt derhalve tot de neergang van machten. Indien we deze bevindingen toepassen op de uitkomsten van het hier besproken boek, dan stel ik vast dat het herstel van de economie, in een nieuwe duurzame context en zonder het herhalen van oude fouten, voorbehouden dient te zijn aan een nieuwe politieke elite. Wereldwijd en in ons land. Dat vergt niet alleen intellectuele denkkracht, maar ook een diep inzicht in het

sturen van de samenleving, gericht op de behartiging van het algemene belang. Dat algemene belang is in deze recente crisis vrijwel uit het zicht verdwenen. Men leze het boek van Marc Chavannes getiteld *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek* (2009).

In een volgende druk zou *Wolk 777* tegemoet kunnen komen aan dit gebrek. De rijke inhoud van het boek zou dan winnen aan overtuigingskracht. Bovendien wordt dan ook helder voor wie de auteurs het boek eigenlijk hebben geschreven: voor de bestuurlijke en politieke elite van ons land.

Andries Hoogerwerf

De donkere onderstroom. Extreem gedrag in politiek en samenleving

Uitgeverij Damon | 2008 | 204 pp. | € 19,90 | ISBN 9789055739059

Doorbraak van politiek nihilisme vraagt om gezond idealistisch tegenwicht

door *Michiel Herweijer*

De auteur is werkzaam aan de vakgroep bestuursrecht en bestuurskunde van de Rijksuniversiteit Groningen.

In de twintigste eeuw verbinden nog veel Europeanen Nederland met adjectieven als gematigd, tolerant, vreedzaam. Nederlanders waren weliswaar openhartig (sommige waarnemers vonden hen bot en ongemamerd), maar ze wisten in goed overleg altijd wel tot een werkbare consensus te komen. In de eerste helft van de vorige eeuw wordt de bereidheid om compromissen te sluiten toegeschreven aan de verzuiling en het pacificatiemodel; aan het eind van die eeuw wordt de neiging tot het sluiten van compromissen toegeschreven aan de overlegeconomie en het poldermodel.

In de eenentwintigste eeuw verbazen veel Europeanen zich over de gedaanteverandering van de Nederlandse politiek. Ze reageren daarmee op beeldbepalende momenten zoals de moord op Pim Fortuyn, de lijsttrekker van de LPF op 6 mei 2002; het korte, doch

turbulente Kamerlidmaatschap van Ayaan Hirsi Ali van 30 januari 2003 tot en met 16 mei 2006; de moord door een scholier op een conrector van het Terra College te Den Haag op 13 januari 2004; de moord op de bekende, politiek betrokken filmregisseur en columnist Theo van Gogh op 2 november 2004; het nee van 61% van het electoraat tegen het voorstel het Europese Verdrag te democratiseren op 1 juni 2005; en het uitkomen van de film *Fitna*, gemaakt door de fractievoorzitter van een rechtse oppositiepartij, op 28 maart 2008. Dat veel Europeanen Nederland voortaan kwalificeren als onmatig, emotioneel, onverdraagzaam kan wellicht ook worden toegeschreven aan de groeiende populariteit van partijen aan de uiteinden van het spectrum (SP, LPF, PVV) en de sterk wisselende steun voor traditionele regeringspartijen als CDA, PvdA en VVD.

Dat het geen voorbijgaand verschijnsel is, blijkt op donderdag 4 juni 2009: de PVV krijgt bij de verkiezing van het Europese Parlement 17% van de kiezers aan haar zijde en is daarmee in electorale aanhang de tweede politieke partij van Nederland. Uit recent kiezersonderzoek blijkt dat het cynisme on-

der het grote publiek over het optreden van politici niet eerder zo groot is geweest. Ook maken de media met regelmaat melding van agressie tegen ambulancepersoneel, buschauffeurs, vuilnisophalers en medewerkers van de uitkeringsinstanties. De Nederlanders ervaren veel maatschappelijke problemen, ze zijn ongeduldig en zien het gebruikelijke democratische overleg niet langer als de geschiktste route om uit de problemen te komen.

Wat is in het zojuist geschetste politieke klimaat de gemeenschappelijke noemer? Hoe heeft het politieke klimaat zich zo ingrijpend kunnen veranderen? Hoe moeten politici op deze ontwikkeling reageren? Dat zijn drie vragen die de emeritus hoogleraar politicologie en beleidswetenschap Andries Hoogerwerf in zijn recentste en belangwekkende boek bespreekt.

* * *

Kenmerkend voor ons decennium is de voorkeur voor extreem gedrag. Van extreem gedrag is sprake wanneer één belang of één doel ten koste van andere ter zake doende belangen of randvoorwaarden expliciet op de voorgrond wordt geplaatst. Extreem gedrag lijkt op het eerste gezicht te passen bij een groot en ernstig probleem.

In een ingewikkelde tijd die vol is van verandering, zijn burgers in hun rol als toeschouwer van de politiek respectievelijk in hun rol als consument op de markt op zoek naar duidelijkheid. Er is onder afnemers van beleid een groot verlangen naar scherpe en eenduidige doelen, het liefst *smart*, en naar simpele procedures, liefst met één loket. Ook is er een krachtige vraag om de overheidzaken die op zich heel ingewikkeld zijn, ‘transparant’ gepresenteerd te krijgen. Velen verkiezen de heldere powerpointpresentatie boven de nauwkeurige bestudering van een doorwrocht betoog.

Ook aanbieders van oplossingen streven

naar simplificatie. Politici en bedrijven kampen met groeiende concurrentie. Door schaalvergroting (globalisering) en versneling van het informatietransport (ICT) buiten ‘verbetervoorstellen’ over elkaar heen. Zowel in de supermarkt als in het parlement is daardoor sprake van informatiestress. Bij zo’n overaanbod komen we tijd tekort;

De politieke cultuur kenmerkt zich door een voorkeur voor extreem gedrag

een genuanceerd verhaal kan niet de aandacht krijgen die ervoor nodig is – het kost gewoon te veel tijd. In zo’n klimaat hebben alleen simpele, opvallende, liefst taboe-doorbreekende voorstellen succes. Alleen bij zo’n versimpeling kan de aandacht worden getrokken.

Om de stelling dat de huidige politieke cultuur zich kenmerkt door een voorkeur voor extreem gedrag te onderbouwen bespreekt Hoogerwerf drie sectoren van de samenleving. Zo wordt de ontwikkeling van de economie besproken. In het afgelopen decennium hebben de grote, gezichtsbepalende bedrijven het traditionele poldermodel, waarin aan veel belangen aandacht wordt gegeven, verlaten. In navolging van het Amerikaanse bedrijfsleven wordt een eenzijdig belang toegekend aan de beursnotering van het bedrijf. Langs de Amsterdamse Zuidas wordt in de directiekamers van AkzoNobel, Philips, ABN AMRO en ING geen Nederlands meer gesproken. Traditionele bindingen (bijvoorbeeld werkgelegenheid, vaste klanten, aloude productnamen) worden losgelaten zodra dat zinvol lijkt voor het halen van de financiële targets. De eenzijdige focus op deze targets wordt nog versterkt door bonusconstructies die op hun beurt leiden tot

– voor Nederlandse verhoudingen – extreme beloningen.

Ook wordt de ontwikkeling van de inkomensverdeling besproken. Hier luidt de conclusie dat de inkomensverschillen de afgelopen twee decennia zijn toegenomen. Ook hier is er sprake van onmatigheid. In een volgend hoofdstuk blijkt dat de ontwikkeling ten aanzien van het gebruik van geweld minder extreem is. Uit objectieve registraties blijkt dat het aantal geweldsdelicten afneemt. Uit subjectieve metingen blijkt echter dat er sprake is geweest van een plotseling optredende terreurdreiging (11 september 2001), dat er vaker sprake is van ondervonden (geluids)overlast, dat er in de media meer aandacht is voor het falen van de opsporing (Peter R. de Vries) en voor het falen van de rechtspleging (de Schiedammer parkmoord, de zaak-Lucia de B. en nog enkele andere zaken).

* * *

Waar komt die hang naar extreem gedrag vandaan? In eerste aanleg verklaart Hoogerwerf de hang naar extreem gedrag uit de veronderstelling dat het grote publiek omvangrijke problemen onderkent maar niet het vertrouwen heeft dat de beleidsbepalers daarop het goede antwoord geven. Wanneer de gangbare oplossing voor het urgente probleem wordt gewantwoord en het ongeduld groot is, lijkt slechts de vlucht naar voren over te blijven.

Van de grote problemen die het electoraat bezighouden, worden er drie uitvoerig besproken: de nog niet volledig geslaagde integratie van niet-westerse allochtonen, de teleurstellende kwaliteit van de diensten die de voormalige openbare nutssector na de marktwerking levert en de kloof tussen kiezers en gekozenen. Ten aanzien van elk van deze drie thema's bespreekt Hoogerwerf de gangbare probleemdefinities, komen veel feitelijke gegevens aan bod, beziet de schrij-

ver hoe deze problemen in het verleden zijn aangepakt en bespreekt hij de verschillende beleidsantwoorden. Hoogerwerf laat zien dat er voor veel van deze problemen redelijke beleidsalternatieven beschikbaar zijn en dat veel radicale voorstellen een averechts effect zullen hebben.

Zo bespreekt de auteur in het tweede hoofdstuk ook tien recente beleidsvoorstellen van de pvv. Hoogerwerf laat zien dat de meeste van deze radicale voorstellen deels vanwege juridische belemmeringen (in strijd met de mensenrechten) en deels door sociale wetmatigheden onwenselijk, onuitvoerbaar dan wel contraproductief zijn. Verstandiger dan de door populistische politici aanbevolen vlucht naar voren, is het de grote problemen onbevangen tegemoet te treden door de oorzaken zorgvuldig te analyseren en de relevante waarden en belangen bij het ontwerpen van beleid een passende plaats te geven.

Andere grote problemen, zoals de klimaatcrisis, de kredietcrisis, de onbetaalbaarheid van het pensioenstelsel, de ruimtelijke congestie of het falen van het onderwijs, blijven onbesproken. Maar ook hier geldt dat een zorgvuldige analyse van het maatschappelijke probleem, waarbij er aandacht is voor feiten en er rekening wordt gehouden met gewaarborgde rechten en procedures, tot een beter en werkbaar beleidsantwoord leidt dan de door populisten aangedragen eenzijdige en radicale beleidsalternatieven.

* * *

De voorgaande redenering roept echter wel de vraag op waarom steeds meer burgers de eenzijdige en simplistische beleidsvoorstellen van populistten verkiezen boven de genuanceerde voorstellen van politici die een zorgvuldige analyse van het beleidsprobleem en een gemeenschappelijk zoeken naar een werkbare consensus voorstaan. Wat

kan die vlucht uit het gematigde en redelijke midden verklaren?

Hoogerwerf beantwoordt deze vraag in een aantal stappen, die in deze bespreking echter niet allemaal behandeld kunnen worden. Hoogerwerf staat onder andere stil bij de beperkte greep die de gekozen politici

.....
 .
 .
De voorkeur de zaken
meteen op scherp te zetten
wordt gezocht bij de donkere
onderstroom die zich keert
tegen het project van de
Verlichting
 .
 .

(nog) hebben op de richting van het (deels autonoom voortdenderende) overheidsbeleid. Ook gaat hij in op de vraag of de hoogopgeleide politieke en culturele elites zich nog in voldoende mate weten te verplaatsen in de leefwereld van degenen wier belangen zij geacht worden te vertegenwoordigen. Dit zijn echter verklaringen die we ook tegenkomen bij andere auteurs. Het opmerkelijkste van het hier besproken boek is dat de oorzaak van de weigering om te zoeken naar een pragmatische consensus en de voorkeur om bij het zoeken naar oplossingen voor problemen de zaken meteen op scherp te zetten, vooral wordt gezocht bij de donkere onderstroom die zich keert tegen het project van de verlichting.

In het inleidende en het afsluitende hoofdstuk wordt uiteengezet hoe processen van rationalisering, modernisering en democratisering telkens weer tegenstromen oproepen. In bepaalde fasen van de geschiedenis neemt deze onderstroom een plezierig karakter aan. We komen zo'n verfrissende onderstroom in de negentiende eeuw tegen bij de romantiek, in het interbellum in de

hang naar een natuurlijke levenswijze en in de naoorlogse periode in de hippie- en milieubeweging. Maar de afkeer van rationaliteit, modernisering en democratisering kan ook een donkere, negatieve kant opgaan, zoals bij de opkomst van het fascisme. De bron van deze donkere onderstroom wordt – in de opvatting van Hoogerwerf – gevormd door het steeds verder om zich heen grijpende nihilisme.

Het nihilisme is de gedachte 'dat de hoogste waarden zich ontwaarden. Het doel ontbreekt. Het antwoord op het waartoe ontbreekt.' Aan het eind van de negentiende eeuw was het nihilisme een houding die vooral kon worden aangetroffen bij een klein deel van de filosofische (Nietzsche) en culturele elite. Het grote publiek oriënteerde zich op christelijke en burgerlijk-liberale bronnen. Maar langzaam is onder grote delen van het electoraat de gedachte gemeengoed geworden dat er geen hoger doel in het leven is dan het eigenbelang (het 'dikke-ik') en dat het eigen vermaak (hedonisme) een levensdoel kan zijn. De commercialisering van de media heeft hieraan een bijdrage geleverd. Dankzij 'profeten' zoals onder anderen Emile Ratelband heeft de gedachte postgevat dat je als individu vooral succes boekt als je dat zelf ook 'echt' wilt. Wie mislukt in het leven, heeft dat dan ook met name aan zichzelf te wijten. Het ligt aan het gebrek aan wilskracht: *blaming the poor*. Dankzij 'voorgangers' zoals onderen anderen Youp van 't Hek is het mode geworden om af te geven op het zorgvuldige wikken en wegen van politici die verantwoordelijkheid nemen voor het aanpakken van maatschappelijke problemen. Dit breed gedragen nihilisme vormt de voedingsbodem voor onverschilligheid en voor het omarmen van extreme beleidsvoorstellen. Dat radicale beleidsvoorstellen ook grote risico's met zich mee brengen lijkt weinig indruk te maken.

B
 O
 E
 K
 E
 N

* * *

Hoe moet je als politicus reageren wanneer een toenemend deel van het electoraat gevoelig blijkt te zijn voor de lokroep van populistisch beleid? Is het verstandig de bruikbare maatregelen van de pvv over te nemen om zo deze partij de wind uit de zeilen te nemen? Dat laatste is zeker niet de agenda die Hoogerwerf bepleit. In zijn opvatting moet het populisme worden beantwoord met gematigde beleidsvoering en gefundeerde kritiek op radicale voorstellen. De door populistten aangedragen problemen moeten zeer serieus genomen worden, en daarom goed worden verkend voor men met oplossingen komt. Wat zijn de oorzaken, voor wie is het een probleem, wat zijn de trends? Bij het zoeken naar een passend beleidsantwoord moeten de wettelijk geborgde rechten en procedures in acht genomen worden.

Tegenover het nihilisme staan de drie centrale waarden van onze samenleving: het uitgangspunt dat alle burgers van gelijke waarde zijn (gelijkheidsbeginsel); het uitgangspunt dat we in vrijheid ons leven kunnen vormgeven en daarbij zelf onze eigen le-

vensovertuiging kiezen (vrijheidsbeginsel); maar van groot belang in deze economisch onzekere tijden is dat we elkaar solidariteit dienen te bewijzen (de *fraternité*). Deze ‘naasteliefde’ ligt niet alleen aan de basis van ons stelsel van sociale zekerheid en aan de regeringsverklaring van 2007, maar deze solidariteit wordt ook benadrukt in vrijwel alle levensbeschouwelijke stromingen die de inspiratiebron vormen van de liberale, sociaaldemocratische en christendemocratische politieke partijen.

Het streven naar een leefbare samenleving vereist zowel realisme als idealisme. In deze ingewikkelde tijd hebben idealisme en realisme elkaar nodig. Het miskennen van idealen (nihilisme) kan gemakkelijk leiden tot onverschilligheid, gemakzucht en cynisme. Het voorbijgaan aan de feitelijkheid en de harde werkelijkheid kan op een gevaarlijk utopisme uitlopen. Aan het eind van zijn boek citeert Hoogerwerf in dat verband de Zwitserse filosoof Amiel: ‘De werkelijkheid bederft, wanneer het ideaal er niet zijn zout aan toevoegt. Maar het ideaal zelf wordt tot een vergif, indien het zich niet met de werkelijkheid verbindt.’

Thijs Jansen, Gabriël van den Brink & Jos Kole (red.)
Beroepstrots. Een ongekende kracht

Boom | 2009 | 463 pp. | € 22,50 | ISBN 9789085066767

Te veel een hoeraboek over beroepstrots

door *Herman van Gunsteren*

Emeritus hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie, Universiteit Leiden.

Wie een roeping heeft weet wat hem te doen staat. Toegewijd werken, je bekwamen, afzien en je niet van de wijs laten brengen door het uitblijven van succes. Als dat komt is dat natuurlijk fijn. Ik hoorde Jochem Myjer in een uitverkocht Carré, waar hij als een popster werd ontvangen. Na afloop vertelde hij enthousiast dat dit was wat hij altijd gewild had. Iets doen waaraan hij zijn leven wilde wijden en dan ook nog bakken waardering daarvoor ontvangen. Succes is voor hem een welkom extra, maar niet zijn primaire drijfveer. Die is intrinsiek.

Niet iedereen geeft gemakkelijk gehoor aan zijn roeping. Daar zijn durf en zelfvertrouwen voor nodig. Waar haal je dat laatste vandaan als je nog niks hebt laten zien? Mozes wrong zich in allerlei bochten om zich te onttrekken aan de taak waarvoor de Here God hem riep. Sommigen beseffen in hun leven pas als het te laat is welke roeping ze hebben gemist.

Niet iedereen heeft of hoort een roeping. Maar werken voor hun brood moeten de meeste mensen wel. Om dat werk naar behoren te kunnen blijven doen, om 'het te kunnen blijven opbrengen', is het nodig er plezier in te houden. Dat plezier kan niet geheel van buitenaf komen, het moet ook met het werk zelf te maken hebben. Met het nut ervan voor anderen en met de voldoening van vakmanschap. Wie van zijn werk onvoldoende terugkrijgt, zal op den duur verschrompelen. De 'flow' verdwijnt dan uit zijn werkende leven. Hij gaat elders compensatie zoeken en blijft zijn werk uitsluitend doen omdat hij geen alternatief heeft of te lamgeslagen is om echt naar iets anders te zoeken.

Dat mensen plezier zoeken in hun werk is dus niets bijzonders. Het gaat vanzelf, het is de natuurlijke toestand. Dat plezier te maken heeft met het leveren van kwaliteit beseft ook bijkans iedereen, van beroepsvoetballers tot timmerlieden en wetenschappers. Ook leeft het besef dat het verwerven van expertise en het opdoen van ervaring nodig zijn om op termijn goed werk te kunnen leveren, ook al lukt het menigeen niet om geduldig deze leerweg daadwerkelijk af te leggen.

Dat mensen roeping en intrinsiek plezier in goed werk vooropstellen, betekent niet dat ze zich niet aan andere, bijvoorbeeld financiële, eisen aanpassen. Grote kunstenaars als Michelangelo pasten zich aan de wensen van hun opdrachtgevers aan. Tegenwoordig werken veel mensen in dienst van organisaties die door managers worden bestuurd. Laatstgenoemden nemen doorgaans de toewijding van de werkers op de vloer als vanzelfsprekend aan. Ze stellen 'targets', ze reorganiseren productieprocessen, maken regels en dragen administratieve verplichtingen op. Daarbij gaan ze ervan uit dat de toewijding aan werk daardoor onaangetast zal blijven. Dat laatste blijkt een onrealistische aanname. Studies over beroepszeer laten zien hoe werkers verstikt kunnen worden en in een sfeer van wantrouwen en hopeeloos cynisme terecht kunnen komen.

Dit doet zich in het bijzonder voor in de publieke dienstverlening, waar de overheid zich de laatste decennia intensief mee heeft bemoeid. Niet altijd rechtstreeks, maar vaak op afstand via regels en eisen van productiviteit, management en toezicht. Teleurstellende ervaringen met deze bemoeienis hebben geleid tot een roep om meer aandacht voor de professional wiens toewijding, kwaliteitsbesef en plezier te lang als vanzelfsprekend waren beschouwd. Hij/zij dient bevrijd te worden van al te begerige bemoeienis van managers die van de inhoud van het werk en de voorwaarden die voor kwalitatief voldoende uitvoering ervan geen weet hebben. Terug naar de inhoud en de intrinsieke motivatie van beroepsbeoefenaren.

* * *

Het boek *Beroepstrots. Een ongekende kracht* geeft hieraan uitdrukking. De auteurs achten de wending naar beroepstrots een positieve ontwikkeling. Zij beogen een 'consistente praktische denkwijze' te ontwikkelen die deze koerswending in constructieve

banen kan leiden. Ze hebben een groot aantal auteurs tot bijdragen weten te verleiden. Hun ruimhartig toelatingsbeleid maakt de hoofdstukken wel heel divers. Er rijzen geen eensluitende patronen uit op. Wat de hoofd-

.....
*Gevaren van beroepstrots –
hautain gedrag, klanten niet
goed bedienen, misplaatst
vertrouwen in eigen kunnen –
blijven buiten beeld*
.....

stukken verbindt, is voornamelijk het besef dat beroepstrots iets goeds is. Dit geeft het boek als geheel een hoerakarakter. Gevaren van beroepstrots – hautain gedrag, klanten niet goed bedienen, misplaatst vertrouwen in eigen kunnen – blijven buiten beeld. De interessante interviews, afgenomen door Alexandra Gabrielli, handelen alle over mensen die 'gaan voor hun werk'. Mensen die – vaak tegen de stroom in – blijven bij een werkwijze die ze beroepsmatig zinvol achten. Een heel enkele keer gaat het ook over het verleggen van de stroom, zoals bij 'Buurtzorg', dat gaat over Jos de Blok, die met collega-professionals de organisatie van de thuiszorg in eigen hand heeft genomen.

Ook in de theoretische bijdragen zijn er belangwekkende inzichten te vinden. Mirko Noordgraaf betoogt dat professionals niet zozeer verstikt worden door de omvang van de administratieve lasten, als wel door de zinloosheid ervan. Administratieve lasten moeten ondersteunend en betekenisvol zijn en dienen professionals mede invloed op hun werksituatie toe te kennen. Klaas ten Have waarschuwt ervoor de toegenomen aandacht voor beroepstrots niet tot een antitayloristisch achterhoedegevecht te laten worden, vergelijkbaar met het verzet begin

B
O
E
K
E
N

vorige eeuw tegen productiviteitsverhogende initiatieven in de industrie. Achterblijvende productiviteit is een reëel probleem in de dienstverlening, waar wel passende lonen moeten worden betaald, maar productiviteitsstijging ten gevolge van het persoonsgerichte werk slechts beperkt mogelijk is. De kunst is om het streven naar beroepstrots tot een voorhoedegevecht te maken dat ingezet kan worden om de onmiskenbare problemen in de dienstverlening echt aan te pakken.

* * *

De grote diversiteit en het hoge hoeragehalte van de bijdragen maakt het voor de drie redactieleden, Thijs Jansen, Gabriël van den Brink en Jos Kole, moeilijk om dwingende conclusies te trekken. Zij bekennen zich tot een neorepublikeins perspectief, waarin de professional wordt gezien als iemand die in de setting van zijn werk zijn burgerschap gestalte geeft. Een overheid die professionals negeert, koeioneert of vernedert verdraagt zich hier niet mee. De redacteurs keren zich tegen de nadruk op productie, bedrijfsmatigheid en 'targets'. Ze bepleiten meer ruimte voor de professional. Die krijgt thans te weinig gezag toegekend en komt chronisch tijd en geld tekort.

Zelfrespect zien zij als de primaire drijfveer van de beroepsbeoefenaar. Deze zou volgens hen permanent streven naar kwa-

liteitsverbetering. Toch gaat dit niet altijd op. Toen Rossini genoeg had verdiend met zijn opera's hield hij op ze te componeren. En het permanente streven naar kwaliteitsverbetering kan mensen de das om doen. Wie *plus royaliste que le roi* wil zijn, eindigt licht in verlamming. De eerste zorg van een betrouwbaar beroepsbeoefenaar is het handhaven van een kwalitatief minimum.

De redacteurs wijzen 'targets', straf en wantrouwen af. In plaats daarvan willen zij sturen door dialoog en debat waarin professionele, rechtsstatelijke, bedrijfsmatige en humane beginselen tegen elkaar worden afgewogen. Dat is wel een erg 'soft' standpunt, dat niet goed past bij de duidelijke aanpak en de roep om grenzen, die zich naast de aandacht voor beroepstrots ook in onze tijd aandient. Op microniveau vertrouwen ze op meer training en vorming, op mesoniveau op managers die een buffer tussen binnen en buiten vormen, doelen stellen en de dialoog vormgeven. Op het macroniveau wijzen zij toezicht vanwege de overheid zonder meer af. Dat toezicht zou volgens hen moeten liggen bij de beroepsorganisaties. Ze geven toe dat die daartoe vaak niet zijn uitgerust of dat die soms zelfs geheel ontbreken. Dat maakt hun aanbeveling utopisch, ver verwijderd van de 'consistente praktische denkwijze' die zij beoogden te ontwikkelen.

Annemarie Houkes

Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)

Wereldbibliotheek | 2009 | 345 pp. | € 19,90 | ISBN 9789028422803

De kerk is een zwerfsteen

door *George Harinck*

Bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Theologische Universiteit Kampen en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Afgelopen augustus was er een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en een aantal voorzitters van politieke partijen. Het onderwerp was de relatie tussen kerk en staat, en geloof en politiek. CDA-voorzitter Peter van Heeswijk sprak er volgens de Nieuwsbrief van de partij de hoop uit 'dat de kerken vanuit hun eigen positie betrokken blijven bij maatschappelijke vraagstukken. Het CDA hecht sterk aan de signalen die vanuit de kerken gegeven worden.' Vriendelijke woorden met een scherp randje. Kerken zijn belangrijk voor het CDA, mits ze maatschappelijk betrokken blijven (dat is kennelijk niet vanzelfsprekend) en mits ze hun plaats kennen (ook dat is kennelijk niet vanzelfsprekend). Van Heeswijk is niet de enige CDA'er die geclausuleerd spreekt over de relatie tussen kerk en politiek. Minister Donner heeft meermalen beklemtoond dat de

kerk iets anders is dan een politieke partij en dat het belangrijk is helder te zijn omtrent dit onderscheid. Hij doet dat door de kerk te verbinden met het sleutelwoord naastenliefde en de politiek met publieke verantwoordelijkheid. Wat dit verschil betekent bleek onder meer in 2005, toen Donner opmerkte dat kerken niet dienen mee te werken aan het illegaal opvangen van uitgeprocedeerde asielzoekers die het land uit moeten en dat ze zich niet direct met het armoedebeleid behoren te bemoeien, maar dat via een politieke partij moeten doen. Het is lovenswaardig als kerken hun maatschappelijke betrokkenheid tonen, maar dat gaat volgens het CDA niet altijd op de juiste manier.

* * *

Dat is niets nieuws. De relatie tussen de kerk en de politiek (en de samenleving) is een ingewikkelder kwestie geworden sinds de Nederlandse staat geen bevoorrechte gereformeerde (oftewel protestantse) kerk meer kent. Dit is het geval sinds 1796, meer dan twee eeuwen geleden dus, maar sindsdien is de positie van alle kerken – en van de synagoge, tempel en moskee – in het publieke domein onbepaald. Er is geen omschreven publieke positie voor de kerk, zoals bijvoorbeeld in Engeland of in Scandinavië het

B
O
E
K
E
N

geval is en er is – anders dan in Duitsland – geen publieke rol voor religie omschreven in onze wetten of vergund door gewoonte. De huidige discussies over religie in het publieke domein illustreren het Nederlandse probleem dat religies naar hun aard het publieke domein insluiten, maar dat religies er geen erkende publieke plaats hebben.

Nog steeds is ook voor veel direct betrokkenen onduidelijk wat de publieke positie van de kerken sindsdien is. Dan weer waren ze te weinig maatschappelijk betrokken in de ogen van christelijke politici, dan weer te veel in de ogen van kerkleden, en omgekeerd, dan weer dacht de kerk voor de natie te kunnen spreken en dan weer werd de scheiding van kerk en natie bepleit. Binnen de gereformeerde of hervormde kerk wordt sinds de negentiende eeuw met het probleem van de relatie tussen kerk, burgerschap en natie geworsteld en daarover gaat het proefschrift *Christelijke vaderlanders* dat Annemarie Houkes begin dit jaar verdedigde.

* * *

Houkes concentreert zich op de Nederlandse Hervormde Kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat waren de eerste decennia na de invoering van de grondwet van 1848, waarin de scheiding van kerk en staat definitief werd voltrokken. Achter het wetsartikel schuilt een wereld van gedachten en ervaringen. De kern daarvan is dat het besef door was gedrongen dat kerk en religie dienden te worden onderscheiden van staat, samenleving en burgerschap. Dat was een nieuwe praktijk, want in Europa gold tot voor kort algemeen het inzicht dat staat en kerk samen Gods gezag op aarde vertegenwoordigden en voor die functie als een Siamese tweeling met elkaar waren verbonden. Christendom en samenleving en christendom en staat vielen samen.

Toen de grondwet van 1848 aan die situ-

atie een einde maakte en tevens de godsdienstvrijheid invoerde, stonden de kerken voor twee vragen: hoe gaan we ons tot het publieke domein verhouden als er geen band met de staat meer is, en hoe gaan we ons tot elkaar verhouden als alle kerken voor de wet gelijk zijn? De nieuwe situatie was van ingrijpende betekenis voor bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Kerk. Die kerk was voor het eerst sinds eeuwen vrij om haar kerkelijke structuur in Nederland in te voeren. Daar liet ze geen gras ver groeien en in 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De nieuwe situatie was ook ingrijpend voor de kerken die zich in 1834 en volgende jaren hadden afgescheiden van de Hervormde Kerk en vervolgd waren omdat ze weigerden erkenning aan te vragen bij de overheid. Net als de rooms-katholieken verwelkomden zij de scheiding van kerk en staat. 1848 luidde voor hen een bloeiperiode in als vrije kerken.

Maar de twee genoemde vragen waren het urgentst voor de Hervormde Kerk, die tot voor kort de publieke kerk was geweest en dus nooit met andere kerken had hoeven rekenen. Nu moest ze zich realiseren dat de samenleving of de natie niet langer christelijk was, maar dat er alleen groepen christenen waren binnen de natie en dan nog christenen van allerlei gading. Het publieke domein viel dus niet langer binnen de kring van de kerk, maar lag daarbuiten.

Een aanzienlijk deel van de hervormden heeft tot diep in de twintigste eeuw niet berust in deze grondwettelijke herverkaveling. Nederland was en bleef in hun ogen een protestantse natie en de Hervormde Kerk was de volkskerk. Eerst betekende dit woord dat het Nederlandse volk in zijn ware gedaante hervormd was (daar hoorden de rooms-katholieken bijvoorbeeld niet bij, en de Afgescheidenen waren dwaallichten), en later, toen na 1886 minder dan de helft van de Nederlanders nog lid was van de Her-

vormde Kerk en deze pretentie moeilijk vol te houden was, betekende het dat deze kerk zich op het gehele volk richtte en haar geestelijke belangen behartigde.

Deze volgehouden overtuiging neemt niet weg dat hervormden wel degelijk inspeelden op de veranderde werkelijkheid – en dat is het proces dat Houkes beschrijft. Om de strategieën te tonen die daartoe werden gehanteerd, koos zij een aantal gebeurtenissen uit, zoals het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de opkomst van de inwendige zending en de strijd om de plaats en taak van de kerk. Deze onderwerpen raken de grote vragen van de kerk binnen de natie van na 1848: hoe verhouden de kerken zich tot elkaar, tot het publieke domein en – dat is een vraag die de kerk later pas ontdekte – tot zichzelf?

* * *

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was voor hervormden reden tot algehele mobilisatie. Nu de rooms-katholieken niet meer met behulp van de staat buiten het publieke domein gehouden konden worden, maar juist ruim baan hadden gekregen, werden voor het eerst kerkleden opgeroepen zich gezamenlijk tegen de aartsvijand teweer te stellen. Niet de staat, maar de hervormden zelf moesten nu het protestantse vaderland veiligstellen; niet fysiek (hoewel geweld soms dreigde), maar symbolisch, met petitie tegen de regering in de zogenaamde Aprilbeweging van 1853. De Hervormde Kerk speelde een actieve rol in dit verzet en schaarde zich binnen vijf jaar na de invoering van de scheiding van kerk en staat niet langer aan de kant van de staat, maar aan de zijde van het volk. Het woord ‘volkskerk’ was een modern begrip en de facto de opvolger van het begrip ‘staatskerk’. Liberalen als Thorbecke dachten dat de natie met de staat samenviel, maar de hervormden toonden in de Aprilbeweging dat

de natie veeleer onder de hoede van de kerk stond. Zolang zich geen zelfstandig politiek domein ontwikkeld had (dat duurde tot enkele decennia na 1848) vertegenwoordigde de Hervormde Kerk de natie (die volgens haar protestants was) tegenover de staat. Dit was een nieuwe strategie van de Hervormde Kerk om tussen alle kerkgemeenschappen in de eerste viool in de natie te blijven spelen.

* * *

De verschuiving van staat naar volk betekende voor de Hervormde Kerk ook een verschuiving van instituut naar gemeenschap. Het ging niet zozeer om de kerk als instituut (dat had sinds 1848 geen publieke positie meer) als wel om het geloof als maatschappelijke macht. Daarmee kwam een element boven dat vanaf de jaren dertig door de protestantse Reveilbeweging naar voren was gebracht. Koning Willem I had de Hervormde Kerk vanaf 1816 in dienst willen stellen van het burgerschap: daar moesten de Nederlanders de morele opvoeding krijgen die hen tot liefdadige burgers zou maken. Nu de kerk geen functie van de staat meer was, werd de zelfstandige rol van het geloof onderkend. Liefdadigheid was volgens O.G. Heldring (pp. 55-56) geen uitvloeisel van goed burgerschap, maar van geloof. Het doel van de kerk moest zijn: burgers tot het christelijk geloof bekeren.

Dit standpunt hield impliciet de erkenning in van de in de nieuwe grondwet verwoorde werkelijkheid dat christendom en vaderland niet langer samenvielen. Het verschil tussen beide werd na 1848 ook meer zichtbaar. Liefdadigheid werd sindsdien beoefend in algemene verenigingen en in christelijke verenigingen, want deugdzzaamheid was iets anders dan bekering. Er ontstond binnen de nationale gemeenschap dus een christelijke gemeenschap, die mede gestimuleerd door verbeterde infrastructuur en snellere verbindingen (vooral de

aanleg van spoorwegen) rap vorm kreeg. Ik noem bewust verenigingen, omdat de wending van de kerk van de staat naar het volk ook betekende dat niet langer alleen predikanten opwekten tot bekering, maar dat ook de kerkleden dat in verenigingsverband gingen doen – evangelisatie door kerkleden was sinds de grondwet van 1848 toegestaan. Hun inzet was ook hard nodig, want doordat religie een open en vrije markt was geworden, kwam de kerk professionele mankracht tekort om de kerkleden bij de concurrent weg te houden en andere Nederlanders bij de concurrent weg te halen. Niet via het instituut, maar via haar leden en met de boodschap van geloof en bekering maakte de Hervormde Kerk zich dus breed in de samenleving.

* * *

De – volgens Houkes veelal orthodoxe – kerkleden organiseerden zich in de typisch negentiende-eeuwse vorm van de vereniging, die vaak losstond van de kerk. Deze verenigingen opereerden in het publieke domein met als doel mensen te bekeren en tot de kerk te brengen. Met hun activiteiten beroerden deze christenen Nederland tot in de uithoeken, maar hun activiteit had ook zijn weerslag binnen de kerk zelf. Wie oproept tot bekering zegt niet alleen dat iemand moet geloven, maar ook wat hij geloven moet: het ging niet meer om het vormen van burgers, maar van christenen. Probleem was echter dat binnen de kerk onenigheid bestond over wat er geloofd moest worden. Aan zo'n kerk hadden de evangeliserende verenigingen niet veel en dus riepen die de kerk op tot scherper belijnde standpunten. Ze zetten die oproep in de jaren zestig via hun verenigingen kracht bij, zodat het doel van bekering buiten de kerk plaatsmaakte voor versterking van de protestantse orthodoxie binnen de Hervormde Kerk.

Houkes betoogt dat dit conglomeraat van

orthodoxe organisaties resulteerde in een min of meer zelfstandige orthodoxe gemeenschap met landelijke (door menig hervormde bij voorkeur genoemd: nationale) bijeenkomsten, zoals de sinds 1863 jaarlijks gehouden zendingsfeesten met duizenden bezoekers. Houkes beschrijft deze gemeenschap als een welhaast arcadische orthodoxe wereld, 'niet gebaseerd op lokale grenzen en standsonderscheid, maar uitsluitend op geloof (...) niet gericht op directe macht. Het was een open gemeenschap, niet op één punt organisatorisch verankerd' (pp. 142-143). Deze gemeenschap beperkte zich niet tot hervormden, maar sloot ook orthodoxen uit andere kerkgenootschappen in.

Hoe zichtbaarder deze gemeenschap echter werd, hoe meer zij de positie van de kerk problematiseerde. Volgens sommige aanhangers van de moderne theologie zou de kerk op moeten gaan in de samenleving en verdampen in allerlei liefdadigheids- en vormingswerk. De orthodoxen wilden het kerkelijk instituut juist meer profiel geven in de samenleving, want waar de staat het geloof niet langer verdedigde, moest de kerk voor dat geloof staan. Maar de orthodoxen dreigden met hun verenigingen en hun landelijke gemeenschapsvorming huns ondanks in de plaats van de kerk te treden. Terwijl de staat blijkens wetgeving steeds meer afstand nam van het christelijk karakter van de natie, werd de orthodox-protestantse gemeenschap steeds meer zichtbaar – ook bij tegenstanders – als teken dat de christelijke natie nog wel degelijk bestond. Maar hoe kon die gemeenschap haar omvang en invloed nationaal tot gelding brengen zonder de in zichzelf verdeelde kerk te benadelen?

* * *

Hier begon de hervormde machinerie, zo succesvol in haar vertolking van de gevoelens van de natie tegenover de staat en andere kerkgenootschappen, en in haar door-

dringing in de samenleving via haar leden, te haperen. Je proeft Houkes' teleurstelling als zij stelt dat door het optreden van Abraham Kuyper die brede gemeenschap teloor is gegaan. Maar ze onderkent te weinig dat die brede gemeenschap niet verder kon zonder de vraag te beantwoorden wat de kerk is en waarvoor zij nog dient in het publieke domein, sinds zij in 1848 los van de staat was geraakt en binnen de natie diffuus dreigde te worden.

Het standpunt van Kuyper in dezen is al vaker belicht. Hij wenste een kleine, leerstellig belijnde kerk die in de samenleving alleen zichtbaar was via de kerkleden met hun christelijke organisaties. Via die omweg wilde hij de herkerstening van de natie bewerkstelligen. Houkes belicht in haar boek het veel minder bekende standpunt van de orthodox-hervormden, zij dus die wel orthodox waren, maar niet in 1886 met Kuyper de Hervormde Kerk verlieten. Zij vat hun standpunt samen als: getuigen voor God en vaderland.

Toen Kuyper zag hoe klein zijn zuivere kerk was geworden, werd de herkerstening een pro-memoriepost. Kerk en natie hadden vanaf de jaren 1890 bij hem niet veel meer met elkaar te maken en de politiek had in de twintigste eeuw alleen last van zijn kerken als de daar gevoerde strijd om de belijnde leer dreigde over te slaan naar de politieke partij. Donners scheiding tussen de taak van de politiek en die van de kerk komt bij Kuyper vandaan.

Zo dachten de orthodoxe hervormden niet. Daar stond de eenheid van de kerk boven haar zuiverheid en daar bleef de kerk op de natie betrokken. Deze groep maakte dus na 1886 een nieuwe beweging, van de imaginaire orthodox-protestantse gemeenschap van Houkes naar de concrete Hervormde Kerk. De zendingsefeesten waren voortaan hervormde feesten, maar ze bleven nati-

onaal heten. Zo ging de Hervormde Kerk de twintigste eeuw in met de pretentie dat zij een nationaal belang behartigde. Niet argumenterend, maar getuigend kon de Hervormde Kerk zich met elke publieke aan-

.....
*De kracht van dit boek ligt in
 het belichten van de grote rol
 van religie bij de ontwikkeling
 van het burgerschap na 1848*

gelegenheid bemoeien zonder een publieke verantwoordelijkheid te dragen. En daarmee zijn we in het spanningsveld terug dat Van Heeswijk onlangs in vriendelijke bewoordingen aanduidde.

* * *

De kracht van Houkes' boek ligt in het belichten van de grote rol van religie bij de ontwikkeling van het burgerschap na 1848. Met name de eerste hoofdstukken van haar boek zijn wat dit betreft consistent en boeiend. Minder duidelijk is hoe de in de jaren zestig van de negentiende eeuw eenmaal gevormde orthodox-protestantse gemeenschap – haar eigenlijke thema – zich verhoudt tot het concrete kerkelijke instituut. Zij lijkt de toenmalige discussie daarover als een vervuiling van de orthodoxe gemeenschapszin te beschouwen, terwijl de actuele verhouding tussen kerk en politieke partij en kerk en samenleving naar een discussie over de concrete plaats en taak van de kerk doet verlangen. Die discussie is na 1848 nooit grondig gevoerd, ook al omdat niemand of niets vanuit de samenleving de kerk daartoe preste. De kerk is, in de Nederlandse samenleving van na 1848 aan zichzelf overgelaten, tot een zwerfsteen geworden, en over haar positie in het publieke domein bestaat nog evenveel onduidelijkheid als medio 1860.

* BEZINNING

door *Erik Lindner*

Erik Lindner (1968) debuteerde bij Perdu met de dichtbundel *Tramontane* (1996) en publiceerde daarna bij De Bezige Bij *Tong en trede* (2000) en *Tafel* (2004). In april 2010 verschijnt zijn vierde dichtbundel, *Terrein*. Samen met Henk van der Waal stelde hij *De kunst van het dichten. Gesprekken en essays over poëzie* samen, dat onlangs bij Querido is verschenen. Erik Lindner is freelance schrijver en recensent en heeft een wekelijkse column over poëzie op www.groene.nl/boeken.

Acedia

Hij houdt met zijn hand de lift open.

Op straat raapt hij een envelop op
en steekt die in zijn jas.

Hij kijkt over de kraam naar haar raam.

Ze verplaatst de lineaal op tafel
en trekt een lijn.

Twee bowlingbanen, zwembanen afgezet
met touw en kurken schijven.

Hij neemt de tas aan en betaalt.

Achter haar geritsel van veren.

Zaklantaarnschijnsel over het schilderij.
De ovalen schaduw van een vaas.

Ze trapt op de tree op de pand van haar jas.

De ruit breekt als een van de vogels ontsnapt.